

MAGYAR PROTESTÁNS

EGYHÁZTÖRTÉNETI

MONOGRAPHIÁK.

I. KÖTET.

ÍRTÁK:

ZOVÁNYI JENŐ, RÉVÉSZ KÁLMÁN, PAYR SÁNDOR,
FÖLDVÁRY LÁSZLÓ.

BUDAPEST, 1898.

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

TARTALOM.

I. Magyarországi superintendentiák a XVI. században. Írta <i>Zoványi Jenő</i> .	3
II. Gyöngyösi Pál (1668—1743,). Írta <i>Révész Kálmán</i> .	61
III. Magyar pietisták a XVIII. században.	
Írta <i>Payr Sándor</i> .	
Bevezetés	97
I. A pietismus a felvidéken	98
II. A pietismus a dunántúli részen	100
III. A pietismus kiválóbb képviselői	101
IV. A pietisták pártfogói	118
V. A magyar pietisták theologiai álláspontja. Viszonyuk a my etikusokhoz és a hitvallási iratokhoz. Ethikájok és jelentőségük a gyakorlati theologiában	123
VI. A pietismus érdemei ^fiúgyermeknek vallásos nevelése körül. A pietisták, mini a konfirmációi oktatás kezdeményezői	128
VII. A pietistátí mint a felnőttek a nép és gyülekezet gondozói	134
VIII. A pietisták erkölcsi szigorúsága önmagok iránt, papi hivatás és papi jellem dolgában	138
IX. A pietisták szélesebb körű munkássága a hazai tudományosság terén. Bél Mátyás Halléban lesz geográfussá. Bárány György Francke után írja az első magyar nyelvű neveléstant	142
X. A pietisták érdemei a magyar nyelv és nemzeti szellem ápolása körül	149
XI. A magyar pietista irodalom gazdagsága. A pietista írók munkáinak bibliográfiája	153
XII. A magyar pietisták megillető helye hazai egyháztörténetünkben. Visszatekintés. A pietismus további sorsa a magyarok között	165

IV. Id. Wesselényi Miklos báró küzdelme és szenvedése vallásáért. Írta *Földváry László*.

I. Id. Wesselényi Miklós származása, gyermek- és ifjúkora	183
II. Katonai pályája	107
III. Házassága és az álreversális	190
IV. Az álreversális hatályba állítása s következményei	196
V. A zsidói élet kedvtelése és gondjai.....	201
VI. A türelmi korszak türelmetlensége	210
VII. Cserey Ilonának az ev. ref. vallásra terese és következményei	
VIII. Cserey Ilona mint a türelmi korszak vértanúja	234
IX. Zárzó	238

MAGYARORSZÁGI SUPERINTENDENTIÁK
A XVI. SZÁZADBAN.

ÍRTA

ZOVÁNYI JENŐ.

I.

A magyar protestantizmusnak önállóan, a római katólikus egyháztól függetlenül való szervezkedése nem kezdődött meg azonnal, mihelyt egyes egyházközségek a reformációhoz csatlakoztak, s még akkor is csak jóidőre következett be, a mikor a protestantizmus már egész vidékeken túlnyomóvá lett. A püspökök a hatóságuk alá rendelt plébánosok és egyházak irányában azután is sokáig megtartották jogkörüket, sőt a hol a püspöki szék huzamosabb ideig tartó üresedésbe nem jött, vagyis a Ferdinánd uralma alatti ország részben, a protestáns egyházközségek az országos törvények (1548. és 1550., különösen pedig az 1557. évi X. és 1559. évi XLI.¹ vallásügyi törvénycikkek) értelmében még akkor sem alkothattak a katólikus főpapoktól független testületeket, a mikor az országnak többi részeiben már megvoltak a superintendenciák. Ellenben a hol a körülmények úgy mutatták, hogy a katólikus püspöki szék csak beláthatatlan idő múltán, vagy talán sohasem lesz ténylegesen betöltve, az egyházak és lelkészek csakhamar szükségét érezték valami összetartó kapocsnak, mely elfoglalja amannak a helyét. A hasonló gondolkodásaik találkozásain, esetleg értekezletein általános meggyőződésé válhatott a rendszeres összejövetelek, gyűlések tartásának szüksége. Minthogy e gyűlések, vagyis zsinatok csupán egy-egy szűkebb vagy tágabb kört képviseltek, a mi rendszerint összeesett a megszokás erejénél fogva az addig ott létezett katólikus egyházmegye (dioecesis) területével, avagy ennek bizonyos részével, melynek határait a fenforgó viszonyok szabták meg, önként következett, hogy az illető

zsinatolókban közös hitelveik összeállítgatása után mindjárt felébredt az a törekvés is, melynél fogva a körükben lakók a régi mód szerint újra rendszeres testületté szervezkedjenek, hogy közös érdekeiket közösen oltalmazzák, ügyeiket egymás hozzájárulásával intézzék s magok közt rendet és fegyelmet tartsanak.

Kevés magyarországi zsinat emléke maradt ugyan korunkra a reformácziónak első harmincz-negyven évéből, de csalatkozhatatlanul föltehető, hogy a XVI. századnak legalább negyvenes és ötvenes éveiben számtalan olyan zsinatot tartottak, melyeknek a mai kor még megtörténtéről sem tud, nemhogy végzéseit ismerné. Közelebből az a tízéves időszak, melyből a medgyesi (1545.), erdődi (1545.), eperjesi (1546.), két toronyi (1549. és 1550.), valpó- és vukovár-környéki (1551.), püspökladányi (1551. vagy 1552.), beregszászi (1552.), két nagyszebeni (1552. és 1553.), tállyai (1554.), két óvárii (1554. és 1555.), széki (1554. vagy 1555.) és újból erdődi (1555.) zsinatok tárgyalásairól, illetve határozatairól maradt fenn több-kevesebb adat, még számos más zsinatot is tudna fölmutatni, ha át tudnának szemeink azon a sűrű ködön hatolni, melybe az akkori egyházi események nagy része burkolózott.

A reformáczió századának éppen közepére esik az a zsinat, mely nem számítva az egyszerű elvi kijelentésre szorítkozó medgyesi zsinatot, tudtunkkal első ízben intézkedik a protestáns püspöki hivatalról, a rendszeres testületté szervezkedésnek az akkori felfogás szerint ezen legfőbb feltételéről és kellékéről. A toronyi² zsinat ez, melyet Petro vies Péter pártfogása alatt a fejtetlenül álló Csanádi püspökség területéről egybegyült lelkészek 1550-ben tartottak, a kik, miután a megelőző évben ugyanott a lelkipásztori teendőkre vonatkozólag intézkedtek, ez alkalommal az esperesi és superintendensi tisztet körvonalozták, különös tekintettel az egyházlátogatás terén való teendőikre. Legalább így állítja Geleji Katona István³ és utána több régi egyházi írónk.⁴ a kik közül ha más nem, maga Geleji

minden bizonynyal részletesebben ismerhette a toronyi zsinatokon megállapított cikkeket, a mennyiben azoknak még számát is megírja. Állítólag a superintendenst is megválasztotta az 1550-iki zsinat a Gönczi Máté személyében,⁵ s nincs is benne semmi lehetetlenség, sőt egészen okszerű dolog volt, ha nemcsak az elmélet kedvéért határoztak a superintended! hivatalról, hanem egyúttal fogatosítani is akarták határozatukat. Ez pedig a superintendensi állás betöltése nélkül természetesen nem volt lehetséges. Ám a superintendentiáról több adat egyáltalában nem szól, s bizonyára rövid ideig is létezett, egyfelől mert Petrovics már a következő évben elveszítvén a vidék birtokait, az ő eltávozta után az ott lakó protestánsok teljesen ki voltak szolgáltatva minden önkénynek, a miben ezentúl nagyon sokáig nem is szenvedtek hiányt, — másfelől mivel a megmaradt protestánsok a helvét irányú reformációhoz csatlakozván, mint egységes protestáns vagy lutheránus jellegűnek, önmagától meg kellett a superintendenciának szűnnie, mert hogy kálvinista püspökséggé, legalább magában véve, át nem alakult, az teljesen bizonyos.

Szintén sok ideig betöltetlen állott püspökség területén szervezkedett az erdélyi szász lutheránus superintendencia. Statilius Jánosnak 1542. április 8-án történt halála után mindaddig üresen maradt az erdélyi püspöki szék, míg ez ország a Ferdinánd uralma alá jutott, a ki azonban szintén nem a legsürgősebb teendőjének tekintette annak betöltését. Az üresedés alatt Martinuzzi György barát, nagyvárad püspök, Erdély egyik kormányzója, hiába mozgatótt meg minden hatalmában álló eszközt a reformáció terjedésének megakadályozására. Még mielőtt az 1545. évi júniusban tartott debreczeni részleges országgyűlésen meghozta volna a lutheránusok ellen szóló szigorú XXVI. törvénycikket,⁶ a Tordán ugyanazon év áprilisában összegyűlt erdélyi rendek már megelőzőleg olyan határozatot hoztak, mely csak felbátoríthatta a protestánsokat.⁷ Ez a nagyértékű erkölcsi támogatás és az egyházi kormányzó fő

hiánya nagyban egyengette a protestantismus önálló szervezkedésének útját. Ennek egyik, körülbelül legfontosabb mozzanata az imént említett tordai országgyűlés után mindjárt, május 17-én Medgyesen tartott zsinat volt, mely a gyulafehérvári püspökséghez tartozó medgyesi, beszterczei, kisdí, selyki és szászsebes! káptalanokat egyházilag is egyesítette a megszűnt milkói püspökség alkatrészeit képezett s azután az esztergomi érsek hatósága alá jutott két szász káptallal, a nagyszebenivel és barcaságival.⁸ Állítólag ugyanekkor azt is kimondták, hogy ezek mindnyájan egy püspöktől függenek,⁹ de ezt az egyedüli püspököt, ha csakugyan meg is hozták e határozatot, — úgy látszik, — akkor még nem a magok választásától várták, hanem felsőbb intézkedéstől. És ha talán gondoltak is reá, hogy azt magok állítsák be, György barátak a protestantismus fejlődését gátló működése úgy is megakadályozta benne őket. Mindamellett a megszerzett egyházi egységet még se volt szabad a lazulásnak átengedni, az egygyé-olvasást továbbra is erősíteni kellett. Erre a legnagyobb befolyást a reformátor Honter János gyakorolta azokkal a munkáival, melyeket az egész erdélyi szászság számára készített s a közhasználatnak kevés idő teltével átadott.¹⁰ Különben a medgyesi zsinat határozata magában véve is olyan önálló intézkedés volt, mely a szászoknak rég meglevő politikai egységéből majdnem önként folyt, s a mely annak is kulcsát szolgáltatja, hogy a gyulafehérvári püspöki szék oly hosszú idő óta üresedésben létének miként kellett a szászokat teljes következetességgel oda vezérelnie, hogy mihelyt lehetett, püspököt választssanak az összetartozóság megpecsételéseül. Az egyházi téren szintén megteremtett egységet megóvniok s a már 1546-ban is valószínűleg, de az 1552. évi XV. törvényezikben végleg polgárjogot nyert lutheránus vallás jövőjét biztosítaniok csupán úgy lehetett, ha összekötő kapcsot létesítenek, mely nem engedi őket ismét széthullani s a mely a harcot is képes fölvenni, ha valamikor netalán még be lesz töltve a katolikus püspöki

állás, a mire, a Ferdinánd gondolkozását ismerve, el lehettek készülve. Ezt a kapcsolatot csak a superintendensben találhatták fel, s ha a medgyesi zsinaton még nem határoztak ilyennek tételéről, a vallásszabadság feltétlen megnyerése után tovább már nem volt szabad megválasztását halasztaniok. Csakhogy a jövő eshetőségeire való tekintettel, érdekükben állott lehetőleg a barcasági vagy szebeni káptalanból választani, nem pedig abból az öt káptalanból, melyek formailag még akkor is függési viszonyban voltak a gyulafehérvári püspöki megyéhez.¹¹ Csak így remélhették, hogy megválasztott superintendensök mint nem feljebbvalójának, bátran ellensúlyozhassa a katolikus püspökök ellenök irányzott törekvéseit. A barcasági káptalanból az irodalmi működéséről ismert Wagner Bálint, brassói első pap, a szebeniből a nagyszebeni első pap, Wiener Pál jöhetett leginkább szóba.¹² Nem tudni, mi okból? talán mert a püspökválasztó zsinatot (1553. febr. 6-án)¹³ Nagyszebenben tartották s így a szebeni káptalan papjai könnyebben többségre juthattak, ez utóbbi választatott meg. Ideje is volt a lutheránus egyházkerület megalakulásának, mivel ugyanez év folyamán tizenegy évi üresedés után csakugyan elkövetkezett a katolikus püspök kinevezése " a Bornemisza Pál személyében, ki nem is késett próbát tenni a katholicismusnak újból talpraállítására.¹⁰

Az erdélyi szász lutheránus superintendens megalakulása példaadó hatást gyakorolt a gyulafehérvári püspöki megyének többi alkotó részeire. Ez ugyanis, míg egyfelől nem foglalta magában az egész Erdélyt,¹⁰ addig másfelől az ekkor hozzá kapcsolt részek közül a mai állapotot véve, az egész Szilágymegyére, úgyszintén Ugocsa- és Szatmár-megye nagy részére (Nagybánya vidéke Máramaroshoz tartozván, az egri püspökség jurisdictiója alatt állott) és Szabolcsmegyéből Nyírbátor környékére több-kevesebb idő óta kiterjedt.¹⁷ Ezeknek a magyar lakossága hasonlóképen korán követője lett a reformációnak, a minnek egy nagyfontosságú zsinattal örök emléket is állított. Ez az 1545.

évi szept. 20-án tartott erdódi zsinat volt, a melyen a megjelent papok, kik az ágostai hitvallás szellemében nyilatkoztak, nem ijedve meg a június 7-iki debreczeni országgyűlésnek a lutheránusok ellen hozott fenyegető hangú végzésétől, nyíltan felmondták a katolikus főpapoknak az engedelmisséget,¹⁸ a mit annyival könnyebben tehettek, mivel ekkor nem volt püspökük. Külön superintendens választását ugyan még ekkor nem vették tervbe, hanem csak az 1554. február 25-én Óváriban (Szatmármegye) tartott zsinaton az erdélyi példát követve mondták ki erre nézve, hogy „superintendenseket és espereseket (praelatos) kell tenni a tudományokban és szertartásokban való egyetértés és a tisztességes fegyelem végett.“¹⁹ Minthogy pedig e határozatot válaszul hozták a megvitatás céljából egyebekkel együtt kitűzött ama kérdésre, mely szerint „vájjon szükséges-e, hogy az egyházi szolgáknak superintendenseik és espereseik (coadjutores) legyenek?“ — önként következik, hogy előbb nem volt superintendensök, mert ha volt volna, e kérdés és a róla való tárgyalás, illetőleg annak eldöntése ekkor már túlhaladott álláspontot képez vala.²⁰ Sőt e határozat még az esperesi hivatalról is kimutatja, hogy ha voltak ezt megelőzőleg espereseik, azok pusztán a katholicismus idejéből rajtok maradt hivatalukat viselték s azt csupán a régi jogon folytatták, de mint protestáns egyházi testület, ez a vidék csak ekkor fogadta el és szervezte ezt az állást. Ugyanezen alkalommal választották meg aztán püspökké Tordai Demetert, az odavaló lelkészt, a ki egyszersmind udvari papja volt Báthory Györgynek, kinek, mint Óvári földesurának, a védnöksége alatt tartották ezt a zsinatot.

A szatmárvidéki lutheránus egyházkerület első püspöke, tudniillik Tordai Demeter nem sokáig állott élén választóinak. A helvét irány egyre növekvő árja őt is magával sodorta s meggyőződésének nem habozott még külsőségekben is kifejezést adni. Az óvári templom oltárát leromboltatván, helyébe asztalt tétetett be, a mi nagy vissza-

tetszést szült úgy Báthory Györgynél, mint a kerületbeli lelkészeknél (lehet, hogy nem az összesnél), kiknek eszereik az 1555. évi február 24-iki erdodi zsinaton egyhangúlag ellene nyilatkoztak.³¹ Lemondott e tisztéről ennek következtében, vagy pedig nem sokkal ezután meghalt? nem állapítható meg, csak annyi bizonyos, hogy már az ez évi június 24-én Óváriban tartott zsinat nevében Károlyi Boldi Sebestyén írt alá egy okmánynak, mint superintendens.³² Az ekkor erdodi, később pedig krasznabélteki, magisteri címmel bíró lutheránus lelkész foglalta el tehát a Tordai helyét, hogy annál nagyobb lelki fájdalommal szemlélje, hogyan hódítja el a kálvini szellem a lutherismus híveit gyors egymásutánban s miként marad hatástalan az a hitvallás,²³ melyet a „sacramentaria secta” ellenében Kolozsvárit 1557. június 13-án az „inferior Pannonia” és az egész erdélyi „mindkét nemzet” nevében elvtársai vele együtt megállapítottak, s a melynek az „inferior Pannonia” részéről rajta kívül csak Horváth Mihály, hadadi lelkész, szilágyi archidiakonus és Csanádi Imre erdodi lelkész, később az unitarismus bajnoka írt alá. Nemsokára²³ el is hagyta superintendensi hivatalát s pár évvel azelőtt legalább is mintegy száz egyházból álló,³⁵ de most már visszatarthatatlanul a szétzúllás felé közelgő egyházkerületét, mely — ha hitelt lehet adni annak az állításnak, hogy Bogácsi Demeter csengeri lelkész 1559-ben protestáns püspöki tisztet viselt — ennek megválasztásával még egy próbát tett életbenmaradására. Nem sikerült. A tisztántúli kalvinizmus éppen ebben az évben érte meg legnagyobb diadalát, a midőn ugyanis vezére, Melius Péter, az erdélyi magyar lutheránus superintended! ugyancsak a helvét irány hívévé tette s vele együtt megtartotta az első magyarországi református zsinatot.

Mert erdélyi magyar lutheránus superintended szintén volt már ekkor, még pedig nem is mint egészen új keletű dolog. Ha az erdélyi összes százsz lutheránusok 1553-ra külön superintendentiává szervezkedtek, a magokra hagyott

magyar lutheránusok, hacsak nem akartak a pápás püspök térítői buzgalmának egyenként áldozatul esni, kénytelenek voltak a hatalmas ellenféllel szemben a testvér-adta példát követni. Egy egykorú lutheránus pap³¹ szerint már a széki zsinatnak is, mely 1554-ben vagy 1555. elején nyilatkozott Stancarus ellen, egy Tamás nevű volt szerzetes, a magyar egyházak elnöke (praeses) állott az élén. Hogy ki volt ez s meddig folytatta körülbelül a superintendensinek megfelelő hivatalát,³⁸ nincs tudva. Csupán az bizonyos, hogy 1557-re ³⁹ Dávid Ferencz kolozsvári magyar prédikátorral, nemsokára plébánossal, lett betöltve a magyar lutheránus superintendensi állás, melynek a kolozsvári önálló egyházon kívül a gyalui, küllői, székelyföldi, belsőszolnoki, dobokai, tordai és kalotai egyházmegyék ³⁰ voltak alárendelve.

A szász lutheránusok első püspökének, Wienernek, még 1554. augusztus 16-án bekövetkezett elhunytával üresedésbe jött püspöki hivatalra 1556. június 25-én³¹ Hebler Mátyás nagyszebeni plébánost választották meg. Hogy miért tartották oly sokáig betöltetlen e fontos állást, semmiből se lehet kimagyarázni, hacsak a katolikus püspök ellenirányú befolyásából nem. Annál feltűnőbb e hosszú interregnum, mivel a szászok nemzeti gyűlése úgy 1554. nov. 25-én, mint 1555. márczius 17-én ismételten felhívta a képviselt városokat, hogy sürgessék meg az illető káptalanok dékánjait a superintendens-választás mielőbb való megejtése érdekében.³² Végre a Petro vies kormányzósága alatt, illetőleg Bornemisza Pál katolikus püspök Erdélyből távozta³³ után teljesült a szász rendek óhajta. Ismét volt püspökük, a kinek azonban már nem a katholicismus ellen kellett harezot folytatnia, mely az ő idejében Erdély protestánsaira nézve egyáltalában nem volt félelmes hatalom, hanem a helyett annál inkább meggyült a baja előbb a kálvini irányú reformációval, később pedig az antitrinitarius mozgalommal, vagyis kivált épen mindkettőnek egyik legfőbb vezető szellemével, nem sokkal utána választott magyar superintendens-társával, Dávid Ferenczczel.

II.

Mielőtt e korszak tárgyunkra tartozó eseményeinek ismertetéséhez kezdenénk, vessük tekintetünket másfelé, Magyarországnak olyan vidékére, hol ezalatt szintén alakult protestáns superintendia. A török hódoltságba eső s püspökét nélkülöző pécsi püspökség területének déli felében, vagyis Baranyamegye déli részén s Pozsega- és Valkó-megyékben Sztáray Mihály laskói lelkész már 1544. óta terjeszté a reformációt és pedig oly hatalmas eredménnyel, hogy 1551-ig mintegy 120 protestáns gyülekezeti alapított.³⁴ Ő róla általában azt beszélik életirói, hogy ezen gyülekezetek felett a püspöki tiszet is vitte, míg 1554-ben a laskói papsággal ráruházta azt Szegedi Kis Istvánra. Csakhogy püspökségének kezdetét 1553. előtt nem kereshetjük, mert hogy ezen a vidéken sem Sztárai, sem más nem volt még akkor püspök, a mikor az erdélyi protestánsok már szervezték e hivatalt, bizonyítja az ő „Az igaz papságnak tüköré” című munkájából az a részlet, mely a protestáns püspök kellékeivel kapcsolatban előadja, hogy Erdélyben van ilyen s „itt is lehet, hogy ha a keresztyének akarják és isten szerint választják A³⁵ Minthogy pedig tudvalevő tény, hogy Szegedi Kis István 1554-ben lett laskói pappá s mindjárt ezután püspökké, e sorokat Sztárai csak is 1553-ban írhatta, mert ebben az évben, vagy még a másik datum szerint is csak a megelőzőben lépett hivatalába az erdélyi első protestáns püspök. Ezzel egyszersmind meg van fejtve Sztárai eme drámai művének eddig ismeretlen szereztetési ideje is.³⁸ Ő bizonyosan egyéb út-at-módot is felhasznált annak a törekvésének kivitelére, hogy a pécsi püspökségnek általa már reformált részén protestáns püspököt választasson, a mi sikerült is neki még abban az évben. A választott természetesen ő maga, a leghivatottabb lett. Ugyanezen év lefolyta előtt Tolnára ment papnak, a honnan az „ő Baranyáját“³⁹ 1554-ben

meglátogatta. Úgy látszik, hogy szándékában volt a pécsi püspökség északi részeit is reformálni s a többihez csatolni a maga kormányzása alá. Ámde eddigi kerülete közelebb lakó püspököt óhajtott s így választották meg az ő helyére már 1554-ben Szegedit az „egész Baranya”³⁸ püspökévé. Ennek daczára Sztárai mégis tovább folytatta püspöki hivatalát, most már mint a Tolnamegyében s talán a Baranyamegye északi részében levő egyházak feje. A pécsi püspökség területén e szerint egyelőre két protestáns superintendentia alakult, a melyek akkor is megmaradtak, a mikor Szegedi a Horváth Márk kívánságára⁴⁰ 1558-ban Laskóról a veszprémi katolikus püspökséghez tartozó „⁴¹ somogymegyei Kálmáncsára költözött. Innen ugyanis a Kálmáncsa környékén levő somogyi egyházakkal együtt a közelében fekvő felsőbaranyai egyházakat kormányozta ezután. A távozásával megürült laskói papságot ismét Sztárai foglalván el, az alsóbaranyai és szlavóniai egyházak felett újra csak reászállott a püspöki tisztt. Bizton következtethető ez abból, hogy az ő Laskóról Pápára, Szegedinek pedig Kálmáncsáról Ráczekevébe pár év múlva történt távoztok után hasonlóan két kerületet képeztek a pécsi püspökség területén létező protestáns egyházközségek, az pedig alig tehető fel, hogy ha Sztárainak ugyanazon dioecesis távoli részében való lakása okul vagy ürügyül szolgált közel lakó püspök tételére, olyan következtetlenségbe estek volna, hogy Szegedinek nemcsak távolba, hanem egyenesen más dioecesishez tartozó gyülekezetbe költözése hasonló eljárást ne vont volna maga után; úgyszintén az sem igen képzelhető, hogy a baranyai egyházak négy évről négy évre hol két, hol egy püspököt láttak volna szükségesnek s ily rövid időközökben egymásután kétszer-háromszor hol egyesültek, hol szétváltak volna.⁴⁴

Midőn Sztárai elhagyta ezt a vidéket, irodalmi és reformátor! működésének fő szinterét, ott a Szegedi Kis István hatása alatt már nagyon elterjedt a helvét irányú reformáció szelleme s a lutheránus Sztárait a Pápára való

elvonulásra körülbelül leginkább ez indította, noha adataink egyáltalában nem szólnak a két felekezet közti viszálykodásról, vagy épen szakadásról. Távozása után csakhamar egészen reformátussá lett mindkét kerület, a melyek egyikeben, a felsőbaranyaiban Eszéki István, decsi lelkész, másikában, az alsóbaranyaiban pedig Veresmarti Illés, herczegszőlősi lelkész vette át a püspöki hivatalt. Hogy ehhez a két kerülethez miképen voltak beosztva a már említett vidékeken levő egyházak, illetőleg egyházmegyék, még hozzátvetőleg se lehet megállapítani. Hiszen még maga ez a két püspök se tudott rajtok megegyezni, Szegedi Kis Istvánnak kellett köztök 1566-ban igazságot tenni.¹³ Sztárai és Szegedi idejében is bizonyosan történt változás a beosztásukon s csak annyi kétségtelen, hogy az alsóbaranyai superintendenciának mint magvát, úgy törzsét is a Sztárai-reformálta szlavóniai és baranyai egyházak alkották. Hogy aztán mit csatoltak még hozzájuk, s mi maradt a másik kerületnek Sztárainak Tolnán, majd Szegedinek Kálmán-csán, végül Eszékinék ismét Tolna vidékén, Becsen való püspökösködése idejében, annak nem bírunk végére járni.

A két testvérkerület egyesülése azonban nem sokáig késett. Eszékinék valamikor az 1566. utáni években történt halála ezt is meghozta. Veresmarti lett az egységes baranyai kerület egyedüli superintendense s az volt 1576-ban is, a midőn lelkészkedése helyén, Herczegszőlősen egy nevezetes zsinatot tartott, még pedig a szomszédos alsó-dunamelléki egyházkerület néhány kiválóbb papjának a részvételével.⁴⁴ Ő ennek a századnak nyolczvanas éveiben halt meg s azután állítólag 1608-ig püspök nélkül volt a kerület, melyben a Veresmarti korában felette elterjedt az antitrinitarismus.⁴⁵ E superintendencia az egyesülés után a pozsegain vagy valkóin kívül állítólag még három egyházmegyéből állott, de a melyeknek zavaros elnevezéseik miatt teljességgel nem határozható meg a kiterjedésök: felsőbaranyai vagy (!) ormánysági, mohácsi és veresmarti, ugyanezek (?) másképen mohácsi, pécsi és szigetvári egyházmegyék. Hogy

a tolnai egyházmegye mikor s miért vált el tőlök s csatlakozott az alsódunamelléki kerülethez, semmi adat nem mondja meg; talán mikor a két kerület egyesült, s azért hogy ez a vidék épenúgy mint Sztárai korában, ekkor is csak távol esett a baranyai superintendencia többi részétől, vagy hogy Szegedinek nagyobb kerülete legyen püspöki működése új színterén.

Ez az alsódunamelléki superintendencia — noha egyes történetírók azt állítják, hogy már 1544-ben, illetőleg 1547-ben megalakult — semmiesetre sem lehet régebbi az alsóbaranyainál, mert máskülönben Sztárai „Az igaz pap-ságnak tüköréiben nem egyedül Erdélyre hivatkozott volna, mint olyan helyre, a hol már volt protestáns püspök, sőt bizonyára első sorban ezt az egyházkerületet említi vala, mint a melyről közelségénél fogva tudomásuk lehetett volna a baranyai hitrokonoknak. Ha nem is lehet minden kétség és habozás nélkül azt mondani, hogy a vácsi egyházmegyének hasonlóképen püspöknélküli s protestánssá lett papjai az erdélyi vagy baranyai példa nyomán indultak el, annyi bizonyosra vehető, hogy 1553-nál előbb itt sem alakult meg a protestáns superintendencia. Hogy mindjárt a leg-elején a helvét reformációt követte-e ez, avagy előbb még kevés ideig a lutherismus híve volt? — nem lehet megmondani, mert ez időtájt az 1551. vagy 1552. évi püspökladányi zsinat által kárhoztatott Kálmáncsehi Sánta Márton működésének már ezen a vidéken is híre mehetett s alig képzelhető, hogy hatástalan maradt volna. Az először superintendenssé választott Bakonyi Albert, czeglédi pap csakugyan nem csupán baráti érzelemből és a régi összekötetés⁴⁴⁵ emlékeivel járhatott közben 1562-ben a török fog-ságba esett Szegedi Kis István kiszabadítása végett az „ódium theologorum“ ezen virágkorában. Sőt nemcsak lépéseket tett érdekében, hanem már a következő évben meg is osztotta vele superintendenciáját, a mennyiben Szegedi ráczkevei pappá lévén, itt szintén folytatta püspöki működését, noha Bakonyi ezután is élt még egy ideig.⁴⁷ Az ő

halála után Szegedi az egész kerületnek superintendense lett, ennek 1572. május 2-án történt elhunytja pedig az általánosan elfogadott nézet szerint egész 1607-ig fejtellenül hagyta az újra egygyé vált kerületet. Csakhogy ez tévedés, mert ebből az időközből is van tudomásunk egy püspökről, Körtvélyesi Jánosról, ki minden valószínűséggel czeglédi pap lehetett s 1592-ben püspök volt.⁴⁶ Hogy ez előtt mikor foglalta el hivatalát s ezután mikor fejezte be működését, nem tudhatjuk, de ennyi is tökéletesen elég az eddigi vélekedés megdöntésére. A superintendencia eredetileg a váci püspökség dunajobbparti s dunatiszaközi részein négy egyházmegyéből állott; ezek: czeglédi (ma kecskeméti), ráczkevei (ma solti), ó-budai (ma vértessaljai) és váci (ma pesti), melyekhez valószínűleg még ebben a században a tolnai csatlakozott.

A nagyváradai katolikus püspökség területén is fontos események történtek ez alatt. A György barát utódjának, Zabardy Mátyásnak 1556. augusztusában bekövetkezett halála üressé tette ezt a püspöki széket. Igaz ugyan, hogy neveztetett ki utódja a Forgách Ferencz személyében, de ez csak névleg volt püspök, mert állandóan távol élt egyházmegyéjétől, melyben már különben is mindenfelé erősen gyökeret vertek a javított vallás tanai. A Zabardy püspök halálával egy kiváló fontosságú országos esemény esik össze: Erdélynek s a hozzá kapcsolt részeknek, melyekbe a váradai püspökség területének jó része beletartozott, Izabella és János Zsigmond uralma alá visszajutása, a kiknek hazatéréig már ugyanazon év márcziusától Petrovics Péter volt a rendektől választott helytartó; ugyanaz a derék protestáns főúr, a ki mikor a temesi bánágot bírta, ott tartatott protestáns zsinatokat, melyeknek egyike éppen a püspöki hivatalt szervezte. Ugyancsak része lehetett e mellett egy másik nevezetes zsinat előkészítésében és sikerében; alig jutott 1552-ben birtokába a munkácsi vár s vele együtt az egész környéket magában foglaló kiterjedt uradalom, Beregszászban mindjárt, már ez év végén zsinatot

tartottak a protestánsok, a mi legalább is beleegyezésével, de bizonyára támogatásával is történt, hiszen az ő pártfogoltja, Kálmáncsehi Sánta Márton tevékeny részt vett, sőt hihetőleg vezérszerepet játszott azon. Vallásos buzgósága helytartó-korában se lankadt, a kormányzás gondjainak nagy tömege közt is kiterjesztette figyelmét egy új superintendencia alkotására. A Debreczenben második ízben körülbelül 1554. vagy 1555. óta működő református irányú Kálmáncsehit minden valószínűség szerint még 1556-ban, mindjárt a Zabardy halála után élére állította a Bihar-megyében s szomszédságában fekvő protestáns egyházaknak.⁴⁹

„Petrovicsék püspökének“ és magának Petrovicsnak csaknem egyidejűleg⁵⁰ történt halála más alakot adott a debreczen-várad-vidéki református superintendenciának. Miután a gyulafehérvári püspökség, mely Bornemisza Pálnak Erdélyből való távozása folytán különben is gondozó nélkül maradt, az egyházi javaknak 1558-ban kimondott s végrehajtott saecularisatioja következtében végleg megszűntnek és feloszlottnak látszott, mi sem állotta útját annak, hogy a szatmárvidéki, reformátussá lett eklézsiák a debreczeni superintendenciához csatlakozzanak, sőt a részekről kiszorított, de erdélyi posícióját annál nagyobb hévvel és erővel védő lutherismussal⁵¹ szemben tanácsos volt, hogy a János Zsigmond uralma alatti tiszántúli megyék reformátussága kezét fogva, egyesített erővel foglaljon állást. Úgy is történt.

A tiszántúli összes református egyházak egy superintendens kormányzata alá tömörültek, a ki nem más lett, mint a legnagyobb tekintélyű s központi fekvésű városban lakó, e mellett a legharcziasabb s egyszersmind a legjobb fegyverzetű debreczeni egyik pap, az Enyingi Török család pártfogoltja, Melius Péter, kinek püspökségéről az 1561-nél előbbi évekből nem rendelkezünk ugyan adattal, de nem tudván megválasztatása idejét, tág tér nyílik ama föltevésnek, hogy 1558-ban kezdődő debreczeni működése kevés

időre, talán már 1559-ben hivatalosan is megszerezte neki a vezéri pálczát, melyet a papsága első évében folyt vallási viták közt tényleg szintén ő tartott a kezében.

III.

A lutheránusok és reformátusok közt Kálmáncsehi idejében megindult s Melius által egész erővel tovább folytatott küzdelemnek az 1559. év képezte forduló pontját. A reformátusok minden rohamos szaporodásuk mellett is még mindig hátrányban voltak ellenfeleik mögött, de az 1559. év gyökeresen átalakította ezt a helyzetet. Melius előbb az erdélyi magyar nemességnek egy tekintélyes részét, most pedig püspököket, Dávid Ferenczet s vele Heltai Gáspárt vitte át a kalvinizmusra. És mindezt mily bámulatosan gyors egymásutánban! Dávid nemcsak lemond az év első felében lutheránus püspöki állásáról,⁵² hanem e forrongásteljes év további folyamán egész meggyőződéssel harczol a magáévá tett kálvini nézetek mellett, melyeket miután augusztus 14-én⁵³ Medgyesen a szász papok ellen minden eredmény nélkül védelmezett, pár nap múlva, augusztus 18-án Melius társaságában a Kopácsi István elnöklete alatt Nagyváradon írásba is foglalt. Végül november 2-án aztán Marosvásárhelytt megtartották „a keresztyén tanítók mind egész Magyarországból⁵⁴ s mind Erdélyből” az első magyar református zsinatot, mely az úrvacsorájáról való felfogásukat magyar nyelven állapította meg.⁵⁵

Dávid püspöki széke nem sokáig maradt üresen. Utódjául Alesius Dénes magister, szászfenesi lelkész, a gyalui káptalan dékánját választották. Hogy vajjon már 1559-ben történt-e ez, vagy pedig csak miután az 1560. évi január 10-én tartott medgyesi zsinat Dávidékát a lutheránus egyházból ünnepélyesen kirekesztette? nem tudjuk biztosan, de már a mikor az 1561. febr. 6-án a lutheránus és kálvinista elvűek között tartott hitvita alkalmával Alesius a

lutheránusok hitvallásának aláírt, superintendensnek kellett lennie. Igaz ugyan, hogy e jellegét aláírásában nem hangsúlyozza, de ez nem is volt abban az időben olyan rendes szokás, mint manapság, például maga Hebler, midőn éppen ezt a hitvallást kiadta, a bevezetést pusztán „pastor ecclesiae Cibiniensis“ minőségében kezdi meg, nemkülönben egy későbbi zsinatra szóló hivatalos meghívójának⁵⁶ hasonlóképpen csak ezt a minőségét jegyzi alá. Ez azonban csupán negative bizonyít Alesiusnak többektől állított korábbi megválasztása mellett, ellenben az a körülmény, hogy Alesius közvetlenül Hebler után s Károlyi Boldi Sebestyént, a szatmárvidéki volt superintendenst és a most már nyolczra szaporodott⁵⁴ szász káptalanok dékánjait megelőzve ír alá, kétségtelenné teszi, hogy nem pusztán „a fenesi egyház pástora“ volt, hanem rangra nézve előbb állott Károlynál is, a kit pedig, noha ekkor ő is csak esperes volt (mi azonban hasonlóképpen el van hallgatva); múltjánál fogva szintén tisztelettel bocsátottak magok elé az összes dékának. Abból, hogy a szász papok 1559-iki medgyesi zsinatának leírása⁵⁸ a zsinat eseményeinek előadásában mindenütt múlt időt használ s abban a részletében, a melyben Hebler és Alesius harci készségéről beszél, ez utóbbinak püspökké választásáról régmúltban emlékszik meg, azt merem következtetni, hogy az még e zsinatot megelőzőleg történhetett, vagyis az 1559. évi április és július közti időben.

Superintendenciáját az izgalmas vitákkal telt évek egyre szűkebb körre szorították, a mennyiben az erdélyi magyarság közt mind jobban terjedt a kálvinista hit, mely még a szászoknál is tett hódításokat.⁵⁹ Nagy befolyással volt erre a reformátusoknak tarczali 1562-iki zsinatukkal összefüggésben 1563-ban Tordán tartott zsinata, mely a Beza Tódor 1560-ban szerzett magán hitvallását⁶⁰ némi kihagyásokkal a maga körében érvényre emelte. A tordai zsinatnak és e hitvallásnak nagy hatása⁶¹ végzetessé vált Alesius püspökségére. A fejedelem ugyanis, ki mint udvari papját 1563-ban még adománnyal tüntette ki, az 1564.

évi január 20-iki segesvári országgyűlés határozata nyomán április 9-ére összehívott nagyenyedi zsinatot felhívta, hogy béke létre nem jötté esetén akként intézkedjenek, hogy úgy a szász egyházaknak s általában a lutheránusoknak, mint a reformátusoknak külön superintendensök legyen, egyszersmind pedig Alesius a magyar egyházak feletti püspökségről letette. A reformátusok aztán másnap Dávidot választották püspöküknek, a ki ennél fogva Erdélyben az első református püspök volt.⁶²

Dávid nem pihent meg a reform útján. Kutató szeleme egyre tovább iparkodott haladni s ha előbb az úrvacsorájára nézve pártolt el előbbi véleményétől, nemsokára a szentháromság kérdésében tért át újabb álláspontra. Már 1565-ben összeütközött e miatt a kolozsvári iskolaigazgatóval s csakhamar a legélesebb ellentétbe jutott előbbi fegyvertársával, Melius-szal, a kivel 1566-tól fogva éveken át úgy élőszóval, mint irodalmi téren számtalan ízben vitakozott. Úgy az irodalmi polémiáknak, mint a nyilvános hitvitáknak⁶³ nemhogy meggyőzés és egy véleményre jutás lett volna az eredményök, hanem ellenkezőleg az, hogy Dávid folyvást tovább haladva a maga útján, egyre jobban eltávolodott előbbi álláspontjától. Püspöki hivatalát mindazáltal állandóan megtartotta, nem református püspök minőségében ugyan, hanem mint a magyar egyházak püspöke,⁶⁴ a mihez annál több joga volt, mivel az erdélyi magyar reformátusoknak aránytalanul nagyobb része az antitrinitarismusba is követte őt. Ám tényleg természetesen nem volt már kálvinista püspök s így a megmaradt reformátusok a János Zsigmond halála, illetőleg Báthory István trónra lépte után legsürgősebb dolguknak tekintették, hogy superintendenst válasszanak egyházok részére. Csekély számuk akadályozta őket abban, hogy újból önállóan szervezkedjenek; egyfelől a tekintélyes szász superintendencia, másfelől a dávidisták nagy tömege közt a szintén kevés számú és fejtelten magyar lutheránusoknál találták fel azt az érdekösséget, a melynél fogva a körülményekhez képest velők

szövetkezni a legelőnyösebbnek mutatkozott. Az 1571. évi szeptember 9-én Medgyesen összeült szász zsinat alkalmából a magyar evangélikusokkal közös gyűlést tartván, kijelentették, hogy egyedül az úrvacsorája kérdésében térnek el emezektől, de ebben is igyekeznek velők egyetértésre jutni. Felkérték aztán a szász papokat, hogy válaszszeretnek nekik magyar superintendenst, a mit azonban ezek tapintatosan elhárítottak magoktól. Az egyesült magyarok erre Alesius Dénest, a magyar superintendensi tiszteet már viselt fenesi lutheránus lelkészt választották meg.⁶⁵

Pár nap múlva a szászok elvesztették püspöküket, Hebler Mátyás szeptember 18-án meghalt. Az üresedésbe jött püspöki állást a következő évben töltötték be. A fejedelem intézkedése folytán⁶⁶ május elsejére Medgyesre hívták össze e végre a zsinatot, mely május 6-án Mellembriger Jakab, brassói lelkész hat és Auner János magister, nagy-szebeni lelkész kilencz szavazata ellenében, harminczhat szavazattal Ungler Lukács magister, berethalmi lelkészt választotta superintendenssé.⁶⁷ Ezen a zsinaton Alesius szerepelt fejedelmi biztosként, a kinek vezetése alatt állapították meg a fejedelem nevében előterjesztett, de általa fogalmazott s róla „Articuli Dionysiani” néven ismert egyházi szabályzatot.⁶⁸ A fejedelem 1572. július 4-én erősíté meg állásában az új püspököt, a ki aztán a század utolsó évében 1600-ban végezte be életét s ezzel együtt püspöki hivataloskodását. Superintendenciája ekkor már tizenkét káptalanból állott, az előbbi nyolczhoz ugyanis a lefolyt évek során még a sinki,⁶⁶ küllővári,⁷⁰ szászrégeni⁷¹ és bogácsi⁷² járult.

Dávid Ferencz unitárius superintendenssége, mely eredetileg azon alapult, hogy a reformátussá lett magyarok 1564-ben püspökké választották s azután nagy részök újabb hitére is követte, 1576-ban nyert törvényes szentesítést. Az ezévi január elején tartott medgyesi országgyűlés a Dávid hitfelei kérelmére megengedte, hogy Ő superintendensök legyen s hogy helyébe alkalm-adtával mást

választhassanak.⁷³ Ez az alkalom 1579-ben következett el, a mikor Dávid szélsőségeknek talált elveiért elítéltetvén, Déva várába fogságra vitetett, melynek november 15-én szerencséjére hamar véget vetett halála. Blandrata befolyására ez év júliusában a Dávidnál conservatívabb Hunyadi Demeter, ki a „Consensus ministrorum unitariae receptae religionis” alapján állott, választotta meg unitárius püspökké s egyszersmind kolozsvári plébánossá. Ám az erdélyi unitárius papoktól cserben hagyott Dávidnak szomoni sorsa megosztotta az unitárius egyházat. Karádi Pál, temesvári lelkész egy keserű hangon írt szemrehányó levélben⁷⁴ szakít az erdélyi unitáriusokkal s megalakítva a török uralom alatt álló délmagyarországi vagy alföldi superintendentiát, annak első és egyetlen püspökévé lesz.⁷⁰ Hatásköre állítólag a baranyai unitárius egyházközségekre is kiterjedt, s ebben épen nincs lehetetlenség, a mennyiben Baranyamegyéből, mely szintén a török hódoltságba esett, sokkal könnyebb és közelebbi volt a közlekedés Temesvárral, mint Kolozsvárral. Mindamellet Karádi halálával⁷³ megszűnt az egyházkerület külön léte s abból a több mint hatvan eklézsiából, melyeket hozzá tartozónak mondanak,⁷⁷ újra Erdélyhez csatlakoztak mindazok, a melyek az unitarismusra bekövetkezett nehéz időkben fenn bírták magokat, legalább egyideig tartani.⁷⁸

A különválaskor aránytalanul népesebb kerület volt az erdélyi unitáriusoké,⁷⁹ mely a részekre, tudniillik Máramaros- és Szatmármegyékre, Kővár vidékére, s a Szilágyságra is kiterjedt, több esperességet alkotva ott is.⁸⁰ Azonban az unitarismus irányában annyira ellenséges Báthory-család fejedelemsége idején folyvást csak veszített úgy számban, mint erőben. Hiába követtek el mindent egyházok megszilárdítására és rendezésére püspökeik, az eklézsiák mondhatni rohamosan fogytak,⁸¹ az egyháztagok mind többen pártoltak el. Pedig ezek a püspökök, legalább ebben a században, kivétel nélkül nagytehetségű és lankadatlan buzgalmű egyének voltak. Dávid utódja, Hunyadi Demeter,

majd az ő 1592. július 8-án bekövetkezett halála“ után a nagynevű tudós, Enyedi György, ki 1597. november 24-én hunyt el, s végül az ennek helyébe 1597. december 14-én lépett Várfalvi Kosa János, a ki az évszázadot csak három nappal élte túl, — szerencsésebb körülmények, kedvezőbb viszonyok között egyházának felvirágoztatására lett volna képes mindenik.

Nagyfontosságú változáson ment keresztül a mozgalmas hetvenes években az ezen évtized elején újra szervezett magyar superintendencia is. 1577. elején ugyanis a lutheránus Alesius elhunytá miatt püspököt kellett választania. Úgy látszik, hogy a lefolyt hat év alatt megszapordhatott a reformátusok száma, mert most már református lelkészt ültettek az egyesült protestáns superintendencia püspöki székébe. Meglehet egyébiránt, hogy ez alkalommal egyedül a méltányosság és viszonyosság követelésének kívántak eleget tenni. Az új püspök a dévai pap, Tordai Sándor András lett, kinek a tordai országgyűlés még ez év októberében arra is felhatalmazást adott, hogy „a másféle valláson való papokat hortando, monendo, docendo“ a maga véleményére vonhassa, míg ellenben Dávidra ismételten kimondotta, hogy a más vallásunk felett semmi hatalmat nem gyakorolhat.^{1,2} Ez arra mutat, hogy amikor Alesius ismételten püspöke volt a magyar lutheránus és velők egyesült református egyházaknak, Dávid régi jogánál fogva még akkor is a maga superintendenciájához tartozóknak tekintette azokat, ha talán nem is valamennyit, de egy részöket. Tordai Sándor Andrásnak két év múlva, 1579-ben történt halálakor a reformátusoknak már feltétlenül többségben kellett lenniök a magyar lutheránusok felett, mivel ettől kezdve állandóan reformátust választottak püspökké, és. pedig ennek a századnak hátralevő részében a következőket: 1580-ban Göcsi Máté, marosvásárhelyi lelkész, ki 1585-ig viselte hivatalát, — 1585-ben Toronyai Máté, gyalui, majd nagyenyedi lelkész, — s ennek elhunytá évében, 1599-ben Ungvári János, gyulafehérvári lelkész, ki a következő

század legelső évében, 1601-ben a goroszlói csatatéren vérzett el. Mindezeknek, valamint az utánok következőknek, egészen 1850-ig hatósága alá tartoztak a nagysajói és tekei káptalan lutheránus egyházai,⁸³ a melyekre nézve állandóan érvényben maradtak az Alesius-alkotta „Statuta et articuli pro ecclesiis hungaricis eisque conjunctis saxonibus” című cikkek.⁸¹ Ugyancsak a ref. püspök alatt állott az a három luth. egyház, melyek lelett a fogarasi ref. első pap mintegy esperesi tisztet gyakorolt.⁸⁵

A sokféle erdélyi superintendentia közt meg kell emlékeznünk végül a protestáns hitre tért oláhokéról. A . reformáció hatása ugyanis kiterjedt az Erdélyben lakó görög-keleti oláhokra is, akik közül sokan „a görög professiótól elszakadtak és az istennek ígését tulajdon nyelvökön hallgatták”⁸¹⁵ Számukra már 1544-ben Nagyszebenben oláhnnyelvű káté jelent meg,⁸⁷ míg Brassóban 1559-ben éppen a Luther kis kátéját nyomatták ki oláh fordításban.⁸⁸ Ugyancsak az ők nyelvökön a következő évben szintén Brassóban az evangéliumok is kikerültek sajtó alól.⁸⁹ Ezek az oláh protestánsok már a János Zsigmond korában külön superintendentiát alkottak, de annak megalakulása idejéről nincs adatunk. Csak annyit tudunk, hogy az 1566. évi november 30-án tartott szebeni országgyűlés XVII. törvényczikke György nevű „választott” superintendentensét említi s elrendeli, hogy a kik az igazságnak engedni nem akarnak (tudniillik az oláhok közül), övele „a bibliából megvetekedjenek és az igazságot értsék meg, s ha így sem adnak annak helyet, eltávoztassanak, legyen az oláh püspök, pap vagy kaluger^{1.}”⁹⁰ Ugyanezen püspök térítői működése érdekében az 1568. évi január 6. —13. tartott tordai országgyűlés arra kéri a fejedelmet, hogy miután neki „sokan nem engednek, hanem a régi papoknak és azoknak tévelygésinek engedvén, ellene állnak, őt az ő tisztebe elő nem bocsátják, az előbbi végzés szerint az evangéliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és az ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg”⁹¹ Majd az 1577-iki áprilisban

Tordán tartott országgyűlés az előbbi superintendens elhunytá következtében megrendelé, hogy a protestáns oláhok újra válaszzanak magok közül „igaz értelmén való tudós és igaz személyt”.⁹² A tordai 1579. évi október 21-iki gyűlés harmadik articulusa szintén kimondja, hogy az oláh papok tetszés szerint választhatnak magoknak püspököt s a fejedelem aztán megerősíti, a kit ők magok közül választottak, de bizonyos condíciók mellett.⁹³ Az ennek következtében oláh protestáns püspökké lett Tordasi Mihály többek társaságában már 1582-ben kiadta Szászvároson a Mózes első két könyvének oláh fordítását, munkába vevén egyúttal a többi hármat is.⁹⁴ Utoljára az 1588. decemberben Medgyesen tartott, több tekintetben nevezetes országgyűlés XII. czikke foglalkozik az oláh superintendenciával, megerősítvén az oláh papokra és püspökökre vonatkozó addigi articulusokat,⁹⁵ míg a századvégi katolikus reactio korában az minden valószínűség szerint elenyészett, mert Naprágyi Demeter, katolikus püspöknek Erdély újjászervezését illetőleg 1602-ben készített tervezete általában úgy emlékszik meg az oláhokról, mint schismaticusokról, pedig ha még létezett volna a közülök való protestánsok külön egyházi testületé és szervezete, mint fontos dolgot, bizonyára nem hagyja említetlenül.⁹⁶

IV.

A tiszántúli református superintendencia, mely oly szoros összeköttetésben állott az erdélyi hitrokonokkal, hasonló benső viszonyt tartott fenn az egri püspökség területén alakult felsőmagyarországi református egyházmegyékkel, és ha amazok társaságában a lutheránusok ellen folytatott nagy harczot, ezekkel együtt a szentháromság tanát védelmezte ernyedetlen kitartással. Az 1567-iki február 24.-26. tartott korszakalkotó debreczeni zsinat végzéseinek aláírtak a tiszáninneni egyházmegyék is, a melyekből az unitáriusokkal folytatott hitvitákon szintén többen szoktak

jelen lenni. Hogy pedig viszont a tiszántúliak nagyobb mértékben nem vettek tényleges részt a tiszáninneniek vallási mozgalmaiban, annak oka kizárólag az volt, hogy a Habsburg-uralom alatt álló országrészben a János Zsigmond alattvalói nem nagyon szabadon járhattak-kelhettek. És tisztán ez a körülmény, az országnak különböző uralom alatti részekre tagoltsága okozta azt is, hogy a tiszáninneri kerület olyanná alakult, mint a milyen, s nem foglalja magában a beregi egyházmegyét, melyet pedig mind fekvése, mind Beregmegyének az egri katolikus püspökséghez csatoltsága hozzáutalt. Ámde mivel Beregmegye a tiszántúli superintendencia megalakulása idejében már csak annál-fogva is a János Zsigmondé volt, hogy Petrovics Péter minden vagyonát s így a tulajdonát képező Munkács várát és uradalmát is fejedelme családjának hagyományozta, a beregi egyházmegyének a szintén az egri püspökséghez tartozott Máramarossal és Szabolcsmegye egy részével együtt akarva-nemakarva a tiszántúli kerülethez kellett csatlakoznia, illetőleg tartoznia, Ez a helyzete, miután az 1567-ik évben Schwendi Lázár, kassai főhadparancsnok a Miksa király részére elfoglalta, megváltozott s az egyházmegye ezentúl nem is tartotta magát a tiszántúli superintendencia kebelébe tartozónak, hanem független senioratusként viselte magát, esperesének épen olyan jogokat követelve, mint a milyenekkel a többi tiszáninneri egyházmegyeék esperesei bírtak, kik nem egyszer superintendens címmel fordulnak elő, s nem is ok nélkül, minthogy náluk a superintendensi és esperesi hatáskör körülbelül csaknem egybefolyt. A tiszántúli superintendencia viszont az egyszer létrejött összeköttetést állandónak tekintette s ahhoz képest igyekezett eljárni is. Ebből aztán kellemetlenségek, vizálgodások keletkeztek. Midőn p. o. Gönczi Kovács György püspök 1593-ban Csengerbe zsinatot hívott össze s a megjelenésre a beregieket hivatalvesztés terhe alatt kötelezte, az esperes, Gyarmati Miklós ugyancsak hivataluk vesztésével fenyegette meg a megyebeli lelkészeket és tanítókat arra az esetre, ha el mernek

oda menni. És e büntetést Keresztúri Máté, kölesei tanító, ki a tilalom ellenére részt vett a csengeri zsinaton, nem is kerülte ki.⁹⁷

Ama tizenhét egyházmegye közüi, melyeknek képviselői az 1567-iki debreczeni zsinaton a helvét hitvallásnak aláírtak, tizennégy (beregi, máramarosi, ugocsa, szatmári, nagybányai, középszolnoki, szilágyi, érmelléki, nagyvárad, debreczeni, nyíri, nagykúnsági, körösmarosközi és berekböszörményi) tartozott a tiszántúli kerülethez, három (abaujvári, borsodi és zempléni) pedig a tiszáninneninhez. Ez utóbbiból tehát egy, az ungvári nem vett részt a zsinaton s nem írta alá ekkor a helvét hitvallást se. Ennek egyszerűen az az oka, hogy Egri Lukács volt az esperese, a kinek valószínűleg nemcsak személye, hanem tana is pártolásban részesült az egyházmegyétől, mely ennél fogva ebben az időben nem állhatott a helvét hitvallás befogadóinak sorába. De miután Egri Lukács jászói fogságában 1574-ben⁹⁸ kiszabadult, egyházmegyéje helyreállította előbbi viszonyát a többi tiszáninnenin egyházmegyéhez, minek nyilvánvaló bizonyossága, hogy az 1591. évi nagykirályi zsinatnak a Gergely-féle naptár elleni tiltakozásában a Tiszán innenről mind a négy egyházmegye részt vett,“ úgyszintén hogy az 1593-iki bodrogkeresztúri zsinatból kibocsátott körlevelet a zempléni és abauji esperes társaságában az ungvári esperes, Kállai Albert is aláírta.¹⁰⁰ Innen ellenben hiányzott a borsodi esperes, bizonyosan azért, mert a török nem igen volt hajlandó elnézni, hogy a neki behódolt vidékekről bárminő rendű és rangú lakosok rendszeres közlekedésben álljanak a többi országrészszel. Ez a körülmény indíthatta később a borsodi egyházmegyét az egyházi életet szabályozó külön czikkelyeinek megalkotására, noha már azelőtt életbeléptek az egyetemesebb érvényű felsőmagyarországi czikkek.¹⁰¹

Hogy ez a négy egyházmegye kezdettől fogva összeköttetésben állott egymással, az nem valami különleges egyezségből folyt, hanem pusztán abból az egyszerű tényből,

hogy eredetileg mindnyájan az egri püspöki megyének képezték alkatrészeit. Ez az oka másfelől annak is, hogy a borsodi egyházmegyéhez az egri püspökségnek 1596-ban kezdődő tartós üresedésben volta előtt semmiesetre sem tartoztak hozzá Gömör- és Kishontmegyék, melyek az esztergomi érsekség területén feküdtek. Hasonló okból Torna-megye sem képezte ekkor az abaujvári egyházmegyének alkotó részét. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy ezek a református egyházmegyék, melyeknek egyike később állandóan borsod-gömör-kishonti, másika abaujvár-tornai néven fordul elő, a XVI. században mindig csak borsodinak, illetőleg (aba)ujvárinak volt említve. Másrésztől meg tudva van, hogy e század végén a gömörvidéki reformátusok az ottlakó lutheránusokkal még közös testületet képeztek, minél-fogva nem tartozhattak egyidejűleg egy másik egyházi hatósághoz is.¹⁰²

Azt pedig, hogy jöllehet ezek az egyházmegyék Debreczenben 1567-ben aláírtak az úgynevezett nagyobb czikkeknek, melyek a püspöki hivatalról, mint az esperesi felett állóról emlékeznek meg, ennek ellenére mégsem választottak magoknak püspököt, szintén csak az okozta, hogy alá voltak rendelve az egri püspökségnek, mely ezután is még évtizedekig fennállott, — nem pedig a püspöki igazgatással szemben netalán elfoglalt elvi álláspontjuk, melyet csupán később, helyzetek megszokása és megkedvelése fejtett ki, az esperesek hatalmi féltékenysége pedig bizonyosan táplált bennök. A katolikus püspök hatalma folyvást kiterjedt rájuk, nemkülönben a katholicismussal szövetkezett osztrák uralom is, mely míg a lutherismust jó ideig nemcsak eltűrte, hanem pártolta is, addig a sacramentariusokkal, vagy kálvinistákkal mindenkor és mindenütt erélyesebben bánt el, s kétségen kívül megakadályozta volna nagyobbszabású szervezkedésüket, mire még a lutheránusokat sem hatalmazta fel. Huszár Gál (1560) és Szegedi Gergely (1569) esete s különösen Verancsicsnak a Szegedi ügyében vikáriusához intézett levele¹⁰³ minden sorában tel-

jesen igazolja, hogy az egri püspök a legfőbb fegyelmi hatóságnak tekintette magát még az „eretnek“ lelkészekkel szemben is.

Másként állt a dolog — mint említők — a szintén az egri püspökséghez tartozó, de erdélyi uralom alatt állott Bereggel, Máramarossal és Szabolcscsal. Ezek a többi tiszántúli megyék társaságában egyházilag ekkor már egy testületté voltak alakulva, melynek első feje Melius Péter volt, e korszak vallásos mozgalmainak református részről a legkiválóbb bajnoka, a kinek 1572. december 15-én történt halála után a következő évben Károlyi Péter, nagyváradi pap állott a nagy kiterjedésű superintendencia élére. Majd az ő elhunytát (1576. április 10.) követő 1577. évi február 6-án kerülete Gönczi Kovács György, debreczeni lelkészt választotta utódjává, ki több nevezetes intézkedést tett az egyházi élet fejlesztésére és rendezésére s a kinek 1595-ig tartó működése idejében kezdődik az egyházkerület legelső jegyzőkönyve. Helyét még halála évében Bánffyhungyadi Mogyoró Benedek, szilágycsehi lelkész foglalta el, ki 1599. végéig vagy 1600. elejéig folytatta püspöki hivatalát, melyet valamikor ez utóbbi év folyamán Monai János, ecsedi lelkészszel töltöttek be. Megjegyzést érdemel e korszakról, hogy az egyházkerület akár partialis, akár generális zsinatait kizárólag a szorosan Erdélyhez tartozó részekben tartotta s intézkedései a nagykunsági és körös-marosközi egyházmegyékről végképen nem emlékeznek meg. A török uralom pusztításai fejtik meg ezt, melyeknek ez a két egyházmegye folyvást ki lévén téve, ügyeiket nem közölhatték a más területén működő fő hatóságokkal, nehogy az ellenséggel való czimborálás gyanújába essenek. Ám egyházaik pusztulása mégis olyan nagymérvű volt, hogy a két egyházmegye 1598-ban egygyé olvadt „alföldi“ név alatt¹⁰⁴ s különleges helyzetére való tekintettel később bizonyos fokú önálló hatáskört nyert ügyei intézésére.¹⁰⁵

Az esztergomi érsekség területén szintén találtak alkalmat a protestánsok arra, hogy a magok superintendensével

kezdjék magokat igazgattatni. A Csallóköz és Mátyásföldé tájain lakó lutheránus főuraknak, előbb különösen a Balasáknak, később gróf Salm Gyulának a pártfogása alatt álló s körükben működő Bornemisza Péter volt ennek a hivatalnak első betöltője. Hogy mikor foglalta azt el, csakis hozzávetőleg s következtetés útján tudjuk meghatározni.¹⁰⁰ A katolikus főpapok általában annyira ragaszkodtak az összes papság feletti jogokhoz, hogy mint mindenfelé az egész országban, úgy leginkább a Habsburg-uralom alatt levő országrészben csupán ott és akkor lehetett protestáns superintendens beállítására gondolni, a hol és a mikor a püspöki állás üresedésbe jött s esetleg hosszabb ideig nem lett betöltve. Ezt az alkalmat felhasználni is ebben az országrészben csak egyes hatalmas főurak oltalma alatt s mintegy védnöksége mellett merhették az önállóságra vágyakozó protestáns papok, kiknek a magasabb szempontokat nem is tekintve, már csak azért is érdekekben állott sajátmagok közül kikerült püspök alá jutni, hogy' lehetőleg megmeneküljenek a pápás püspököknek a fegyelmi hatóságától. Az Oláh Miklós esztergomi érseksége alatt ennélfogva természetesen szó se lehetett protestáns püspökről ezen a vidéken, mely az ő hatósága alá eső területnek képezte egy részét. Ezért aztán vagy az ennek 1568. évi január 14-én bekövetkezett halálától utódjának, Verancsics Antalnak 1569. novemberében történt kinevezetéséig lefolyt szinte kétévi időköz alatt, vagy az ez utóbbi halálát (1573. június 15.) követő hosszú interregnum kezdő évében kereshetjük a Bornemisza superintendensségének kezdetét, mert 1574. április 24-én már ebben a minőségében ad a soproni új papnak, Beythe Istvánnak felavatásáról és képzettségéről Sopron város tanácsának a részére bizonyítványt.¹⁰⁷ E két időpont közül viszont egyedül az utóbbi jöhet számításba annálfogva, mivel Verancsicsnak Bornemiszához 1571. decz. 18-án írt leveléből¹⁰⁸ kitűnik, hogy még akkor ez utóbbi nem viselt püspökséget. Mint bitorlónak ugyanis nem tett volna neki amaz semmi szívességet s nem mutatott volna

iránta olyan engedékenységet, a milyennek levelében tanúságát adja, a Bornemisza által tőle kért s meg is adott „beneficium” pedig semmiesetre se lehetett valamely püspöki jog átengedése, hanem talán a galgóczi plébánia.¹⁰⁹ Így tehát bizonyosan a Verancsics halála után, 1573-ban gróf Salm Gyula tette vagy tétette püspökké új udvari papját,¹¹⁰ Bornemiszát, kinek hatásköre alá a Pozsony-Nyitra- és Barsmegye területén levő magyar egyházak tartoztak.¹¹¹ Az imént említett, Sopronba szóló levélből ugyan olyan formát lehetne kimagyarázni, mintha hatásköre a győri püspökség protestáns egyházaira, legalább egy részökre szintén kiterjedt volna, de hihetőleg inkább csak kivételes eset volt az egész, s valószínű, hogy a soproni lutheránus tanácstagok az újon kínálkozó alkalmat felhasználva kívánták, hogy Beythe a vidékükön hódító kálvinista irányra¹¹² való tekintettel a közelben működő lutheránus elvű püspöktől¹¹³ bizonyítványt hozzon.

A Bornemisza-fáradozásainak kétségen kívül nagy része lehetett abban, hogy az esztergomi érseki megyében a katolikus plébániák száma annyira megapadt, hogy míg a XVI. század közepén még megközelítette a kilencszázat, addig a XVII. század elején már csak száz körül volt.¹¹⁴ Neki és az ő 1585-ben történt halála után helyébe lépett Sibolti Demeternek sok és nehéz küzdelmet kellett kiállaniok superintendensi teendőik végzése közben. A katolikus főpapság, melyet Rudolf király annyira pártfogásába vett, sehogy sem akarta engedni, hogy különösen papszentelési jogába más is beleavatkozzék, s mindent felhasznált arra, hogy a nem általok felszentelt, önként érhetőleg protestáns lelkészek ne folytathassák hivatalukat.¹¹⁵ Ezek a zaklatások csakhamar általában a protestánsok üldözéseivé fajultak el. Elbeszélésök nem tartozik ide s csupán azt az egy eredményeket kell megemlítenünk, hogy a Sibolti halála (1589. február 17.) után a csallóköz-mátyusföldi kerület superintendens nélkül maradt, sőt előbbi szerkezetében végleg fel is oszlott, mert midőn a következő század elején a

bécsi béke folytán keletkezett vallásügyi törvények új életre ébresztették, különváltál! alakították meg a reformátusok és a lutheránusok.

Minthogy pedig ez utóbbiak annak érdekében, hogy ne csupán a zsolnai zsinaton engedélyezett püspökhelyettesők, hanem rendes superintendensök legyen, arra hivatkoztak, hogy nekik már a bécsi békekötést megelőzőleg külön superintendenseik voltak, nem állhat meg Bornemisza egyik életrőjének¹¹⁶ az a nézete, hogy ő „superintendens vagy senior“ lett volna, azaz superintendensi címe csak olyan hivatalt jelzett, mint Németországon. Hogy neki valóban az esperesi vagyis seniori állásnak fölébe helyezett hatásköre volt, bizonyítja az a körülmény is, hogy kerületéből néhány esperességről biztos tudomásunk van.¹¹¹ Sőt e kétségtelen bizonyítékok hiányában is volna püspökségére némi következtetés onnan vonható, hogy a Duna túlsó partján a Nádasdyak és Batthyányak pártfogása alatt s bizonyosan kezdeményezésére is a győri katolikus püspökség területén hasonlóképen esperesek felett álló protestáns superintendens választatott, nemsokára a Bornemisza hivatalba lépte után. Szegedi Máté, a Nádasdy-tulajdont képező Sárvár lelkésze volt az első protestáns püspök ezen a vidéken, a kinek megválasztását mindenesetre abban az időtájban kell keresnünk, a mikor a Draskovich György 1578-ban való kineveztetése előtt a Liszti János 1577-ben történt halálától fogvji üresedésben volt a győri püspöki szék.¹¹⁰ E szerint tehát a már ekkor 22—23 éves Nádasdy Ferencz a legelső kínálkozó alkalmat felhasználta arra, hogy uradalma papjait felszabadítsa a katolikus püspök gyámkodása alól. Szegedi hatásköre általában a győri püspökségnek osztrák uralom alatti részében levő protestáns egyházakra terjedt ki, melyek főleg Vas- és Sopronmegyében voltak nagy számmal.

Az ő idejében még nem tört ki viszály a kerületben levő lutheránus és református lelkészek közt, a mennyiben ez utóbbiak „meg sem mertek moczczanni“,habár már

1567-ben meglehetősen számmal voltak éppen Vas- és Sopron-megyékben.¹³⁰ Az ennél fogva, legalább hivatalosan lutheránusnak mondható superintendencia nem sokáig maradt ebben a békés és állapotban. Némelyeknek az a törekvése, hogy a „formula concordiae“-t mindenkire ráerőszakolják, visszahatást keltett egyfelől az ágostai hitvalláshoz szorosan ragaszkodó lelkészeknél, másfelől a helvét reformáció tanait követőknél, és pedig mindjárt a Szegedi közvetlen utódja idejében. Szegedi ugyanis 1585. júliusában elhunyt, helyébe ugyanabban a hónapban Beythe István, ekkor németújvári (Batthyány-birtok) lelkész lépett. Ez maga is református elvű lévén már ez időtájtban, felette sok támadásnak volt kitéve az ellenkező véleményűek részéről, kik főleg a csepregi collegium (1891. jún. 2—3.) után mindent elkövettek ellene. Beythe aztán 1595-ben lemondott a püspökségről, de azért a reformátusoknak továbbra is feje maradt, míg a lutheránusokat végleg magokra hagyta, teljességgel nem kívánva őket, mint tőle elűtő gondolkozásaikat hatalma alatt tartani. Amazok erre négy esperes¹³¹ vezetése mellett önállóan szervezkedtek, a „formula concordiae“ magyar fordításával,¹²³ agendáikkal¹²³ és törvénykönyvökkel¹²⁴ 1598-ra teljesen megalkotván a Sopron-, Vas- és hozzájuk csatlakozott Zalamegye területén s szomszédságukban¹²⁵ összesen mintegy 60—80 egyházból álló¹³⁶ külön evangélikus egyházkerületet, mely azonban superintendenst mégis csak a Beythe halála (1612.) után választott magának,¹²⁷ éppen úgy, mint a református egyházkerület.

Beszélnünk kell végül egy olyan egyházi testületről, melynek szervezete és hatásköre egészen sajátos volt, a mennyiben a superintendenciáktól éppen úgy elűtött, mint az egyes superintendenciák alá rendelt esperességeiktől. Ez az esztergomi érsekséghez tartozó Gömör- és Kishontmegyék területén az úgynevezett murányi czikk¹²⁰ alapján szervezkedett s egymással szövetségbe lépett két egyházmegye volt, a mely szövetségnek azonban a maga külön-

leges szervezetében való élete adataink szerint mindössze tíz évig tartott. Az állítólag 1564-ben vagy 1565-ben Nyderlaissi Masko Menyhért, murányi várparancsnok által a várba egybehívott lutheránus zsinat, melyen a murányi esperesség lelkészei vettek részt, a várban elhelyezett katonák papjának, Friedt Cypriánnak az elnöklete alatt egy egyházi rendszabályzatot készített, melyet ettől fogva ez egyházmegye évtizedekig érvényben tartott s Herberstein Gyula várparancsnok később ^{1:50} újra megerősített. A murányi czikkekek 1590-ben alávetette magát a csetneki egyházmegye is, a nélkül, hogy az ebben tekintélyes számmal levő református papok kifogást tettek volna ellene. ¹³¹ A két esperesség ezáltal olyanforma viszonyba lépett egymással, mint a tiszánineni református egyházkerület esperességei, azonban míg ezeknek az esperesei a lelkész-avatásnak legtöbbszörre püspöki jogát is gyakorolták, a murányi czikkekek alapján álló két egyházmegye esperesét, bár szintén egyiránt használta úgy a superintendent, mint a senior címet, ezzel a joggal a murányi czikkekek nem ruházták fel. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az osztrák uralom közvetlen hatósága, a várparancsnok védnöksége alatt állottak, ki a katolikus püspökök ebbeli jogát még lutheránus hite mellett is vagy nem akarta, vagy nem merte csorbítani. Ugyancsak a várparancsnok befolyásának lehet tulajdonítani, hogy úgy előbb a murányi egyházmegye esperese, mint később a szövetségre lépett két egyházmegyének superintendent-seniora rendszeren a murányi vár papja volt. ¹³³ A szövetséges egyházmegyék 1594-ben azt a tévesztett lépést tették, hogy a Murány várában tartott újabb szervezkedő zsinatukon kötelezőleg bevették a szigorú lutheránus pentapolitana confessiót, a mivel a reformátusok részéről természetesen fölkeltek az ellenhatást megnyitották nekik a szakadásra vezető utat. A két egyházmegye 1596-ban háromra szaporodott oly módon, hogy a kishonti egyházak, melyek eddig a murányi tractusnak tették kiegészítő részét, attól elválva, külön esperességgé

alakultak. Ám ugyanekkor bizonyára ki is vonták magokat a murányi czikkek érvénye alól s így azután is csak két egyházmegye (a csetneki s a megkisebbedett murányi) volt tagja a szövetségnek. Talán a csetneki esperességet is odahagyták a reformátusok, mert a két egyházmegye a teljes egyesülésnek kezdte szükségét érezni. Ez be is következett 1600. április 26-án, a mikor Jolsván a kettőből a gömöri luth. esperesség alakult. Ennek folytán ismét egyetlen egyházmegye állott a murányi czikkek mellett s így a rövid ideig egyházkerületszerű testület újra szűkebb határok közé vonult vissza. Hogy nem volt valóságos superintendentia, csalhatatlanul bizonyítja Thurzó György nádornak 1610. július 10-én Kassán kelt diplomája, melylyel a gömöri esperesség kérésére megengedi, hogy a gömörmegyei lutheránusok superintendent válaszsának magoknak.¹³³ Mert teljességgel nincs benne semmi czélzás rá, hogy régi jogukat élesztené fel, sőt ellenkezőleg arra hivatkozik az engedély indoklásául, hogy „more *alias* in regno, hoc observari solito“ választhatnak.¹³⁴

V.

A XVI. századbeli protestáns superintendentiák kormányzó és törvényhozó hatósága a közzsínat (synodus generális) volt, melynek minden évben össze kellett legalább egyszer gyűlnie. Már Károlyi Boldi Sebestyén is azt írja 1555-ben, hogy azt a határozatot hozták, miszerint évenként meghatározott időben rendesen zsinatot tartsanak.¹³⁵ Az erdélyi szász lutheránus egyházkerület kezdettől fogva tartott évenként egy-két, sőt ha a körülmények úgy kívánták, több zsinatot is. A baranyai református egyházkerület herczegszőlősi kánonai 1576-ban határozottan kimondták, hogy „minden esztendőben kétszer ... tegyenek közönséges zsinatot“¹³⁶ A sopron-vasvármegyei közös protestáns superintendentia által 1587-ben készített csepregi czikkek szerint „évenként legalább kétszer zsinatot kell

tartani,“ ¹³⁷ míg a különvált lutheránusoknak a hercegszölösi kánonokból 1598-ban átalakított törvénykönyve épen úgy, mint az alapul vett kánonoskönyv, megelégszik azzal, hogy évenként állandóan két zsinat legyen.¹³⁸ A tiszántúli református egyházkerületnek a század utolsó tíze-deiből fennmaradt jegyzőkönyve azt mutatja, hogy itt évenként csak egyszer szoktak zsinatot tartani, csupán egy alkalommal gyűltek össze a már megtartott zsinat után másodszor is, de ezt a megürült püspöki állás betöltése tette szükségessé.¹³³ Ez az „Articuli minores“ XI. cikkének rendelkezése szerint történt, mely azt mondja ki, hogy „közszinat minden évben egyszer, vagy sürgős szükségben kétszer tartassék.“ ¹⁴⁰ A felsőmagyarországi czikkek szintén nem követelnek ez irányban többet, mint hogy „a zsinatot minden évben össze kell hívni;“¹⁴¹ tehát a tiszáninneni egyházkerület is megelégedett általában egy gyűléssel évente.

A zsinatot Erdélyben kizárólag papok alkották,¹⁴² sőt abból, hogy az 1572. évben megejtett száz lutheránus püspökválasztáskor mindössze ötvenegy szavazatot adtak be,¹⁴³ valami olyanfélét lehetne következtetni, hogy még a lelkészek se bírtak mindnyájan szavazati joggal. Azt ugyanis nem lehet hinni, hogy csak ennyi vagy valamivel több anyaegyházok lett volna s az is alig hihető, hogy az ügy iránti érdeklődés csupán ennyi egyház papját vonzotta volna a zsinatra. Ámbár meglehet, hogy a többiek, ha jelen is voltak, visszatartották magokat a szavazástól. Már az Erdélyen kívüli protestánsoknál az összes lelkészek mellett a tanítók is jelen voltak a közszinaton, legalább így rendelték el a hercegszölösi, csepregi és felsőmagyarországi czikkek. Tiszántúl hasonlóan ez volt szokásban, a mint igazolja például a beregi egyházmegyének az egyházkerülettel folytatott viszályából az az eset, mikor a püspök hivatalvesztés terhe mellett hívta zsinatra a papokat és tanítókat, s a beregi esperes ugyanazzal a büntetéssel fenyegette meg azokat, a kik a püspöknek engedelmeskednek, a mit aztán meg is kapott épen egy tanító. A tanítók

azonban mindenütt a lelkészekről megkülönböztetve említetnek a zsinat tagjaiul s minden valószínűség szerint nem is bírtak azzal a hatáskörrel, mint főnökeik, püspökválasztáskor például épen nem lehetett szavazati joguk.¹⁴⁴ A zsinatokon mint hallgatók, világiak is lehettek jelen, de azoknak tárgyalásaiban tényleges részt bizonyára nem vehettek, szavazati joguk pedig épen nem volt,¹⁴⁵ s csakis közvetve gyakorolhattak befolyást a végzésekre. Hanem aztán ebbeli hatalmokat kétségenkívül teljes mértékben ki is aknázták azok a tekintélyes főurak, a kiknek a pártfogásuk mellett, vagy épen birtokukon tartatott egyik vagy másik zsinat.

A zsinatra való megjelenés általában véve kötelező volt a tagokra nézve. A hercegszölősi kánonok ebben a tekintetben a legszigorúbb álláspontra helyezkednek, midőn kimondják, hogy „valaki pedig az közönséges gyűlést elmulasztja és reá nem menne, ha magát tisztességes és elég okkal meg nem mentheti, azt közakarattal tisztétől megfosztjuk.“¹⁴⁶ Csaknem tökéletesen ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki magát a dunántúli lutheránusok törvénykönyve,¹⁴⁷ mely eltávozott ezzel attól az enyhébb állásponttól, amelyet tizenegy évvel azelőtt a csepregi cikkek foglaltak el, midőn az első Ízben távollévőket három forintba büntetik s ismétlés esetére tartják fenn a hivatalvesztés büntetését.¹⁴⁰ Ez utóbbit egészen mellőzte a két tiszameléki református egyházkerület, a tiszántúliban érvényes „kisebb cikkek“ ugyanis a tiszáninneniben alkotott „felsőmagyarországi cikkekkel“ összhangzólag a zsinatról ok nélkül elmaradó lelkészeket három-három forintnyi bírsággal sújtják, minélfogva a beregieket hivatalvesztéssel fenyegető püspök a daczoskodó egyházmegyével szemben csak különleges eljárást gyakorolt, a mit bizonyosan nem a maga fejétől tett, hanem erre az alkalomra hozott előleges zsinati határozat alapján.

A zsinatot a püspök hívta össze, a mint azt általában mutatják az erre vonatkozólag fenmaradt adatok. Nem

változtat a kútfőkből elvonható ezen teljesen okszerű és természetes eredményen az sem, hogy az 1572. évi püspökválasztó szász zsinatot a generális dékán hívta egybe,¹⁴⁹ mert hiszen ekkor nem lévén püspök, az összehívás joga a rangban következő papot illette. Ellenben mindenesetre megfejtést igényel az a körülmény, hogy még a Hebler életében, 1569. április 15-én János Zsigmond a generális dékánt hívta fel zsinat összehívására.¹⁵⁰ Valami különös ok nélkül bizonyosan nem történt.

Erdélyben tehát a fejedelemnek, s miként más adatok bizonyítják, az országgyűlésnek is hatalmában állott rendelkezni a felől, hogy szükség esetében zsinat tartassék. Az államhatalomnak az egyházzal való ezen szoros összeköttetése adja meg a kulcsát egyebek közt annak is, hogy úgy az 1564. évi református, mint az 1572. évi lutheránus püspökválasztás alkalmából egybegyűlt zsinat a fejedelemtől patronusi jogánál fogva kiküldött biztos jelenlétében folyt le, amilyen Blandrata, az utóbbin Alesius szerepelvén ebben a minőségben. Ugyancsak ebből következett az is, hogy a trinitáriusok és dávidisták között rendezett hitviták legfontosabbjain a vezetés szerepét a fejedelem vagy megbízottja tartotta kezében, a mi sokkal czélszerűbb is lehetett, mint ha a vitatkozó felek egyike vagy másika elnököl vala. Máskülönben mindig a püspök elnöklete alatt folytak a zsinati tanácskozások.

A zsinat önként érthetőleg nagyobb- vagy kisebb-szerű istentisztelettel kezdődött, néha prédikációt is tartott valamelyik, a dolog természeténél fogva előre kiszemelt és megbízott lelkész,¹⁵¹ míg máskor az „Articuli Dionysiani“ első pontja¹⁵² értelmében megelégedtek a „Veni sancte spiritus“ eléneklésével.¹⁵³ A hitvitákat szintén istentisztelettel, de csak imádsággal kezdték, melyet mindkét fél részéről a legtekintélyesebb lelkész mondott.¹⁵⁴

A zsinati tanácskozások színhelye tekintetében kétféle szokás honosuk meg. Erre nézve ugyan csak egyetlen superintendentiából maradt adat, de föltehető, hogy nem

épen mindenhol létezett teljesen egyöntetű s mindenkorra szóló megállapodás ez iránt s az a két különböző eljárás, mely az erdélyi szász lutheránusoknál előfordult, talán másutt is megvolt. Ezeknél ugyanis az „Articuli Dionysiani” első pontja úgy rendelkezett, hogy templomban gyűljön össze a zsinat s tényleg az 1572-iki medgyesi zsinat alkalmával Alesius, mint fejedelmi biztos addig meg nem jelent a tanácskozáson, míg a tagok a papilakról át nem mentek a templomba.¹⁵⁵ Mindamellett az 1590. évi nagyszebeni zsinatot mégis csak a papilakon tartották,¹⁵⁶ a mely eset bizonyára nem állott egyedül.

A zsinat munkásságának körébe mindaz oda tartozott, a mi akár egyetemes érdekű ügyét képezte az egész egyházkerületnek, akár olyan magánügy volt, melyet a köznek szempontjából kellett vagy lehetett elbírálni. Joga volt e szerint hitvallást alkotni s hitelvi kérdésekben dönteni, az egyházak külső kormányzására, valamint a szentségek kiszolgáltatására és a szertartások miként való végzésére szabályokat készíteni s azok megtartására felügyelni, egyházi tisztségeket szervezni s hatáskörüket, nemkülönben betöltések módját és kellékeit meghatározni, ezzel kapcsolatban a lelkészavatás felől rendezkedni, az egyház hivatalnokainak és köztagjainak tanát, működését és magánéletét, nemkülönben a fizetések kiszolgáltatását az egyházlátogatás intézménye által közvetve ellenőrizni s az ez irányban felmerülhető panaszokat legfelsőbb fokon elintézni, közelebbről úgy a belhivatalnokok közti viszályokat, mint a viszálykodó házastársak ügyét elbírálni s ezzel kapcsolatban a házasságkötés módját és feltételeit szabályozni, úgyszintén fegyelmi ügyekben végérvényesen dönteni, végül az oktatásügyet teljes önállósággal intézni s püspököt választani.

Hogy milyen tárgyakkal foglalkoztak s miként folyhattak le a XVI. századbéli közszinatok, annak egy érdekes példája maradt fenn az 1585-iki berethalmi zsinat tárgysorozatában, melyet valamelyik tag a történetek nyomán

utólag állított volt össze.¹⁵⁷ A zsinat három és fél napig tartott, délelőtti és délutáni gyűléssel összesen hét ülést töltve be. Az első nap délelőttjén a templomi prédikáció után Schesaeus Keresztély tartott előadást „a mennyei tudománynak Erdélyben való elterjedéséről“, melyet azután a keresztyénszigeti lelkész (Miklós nevű) röviden összegezett. A délutáni ülésen először a nagyszebeni küldöttektől előterjesztett ötrendbeli ügyet hallgatta meg a zsinat, ezek végeztével Leó Lukács két vádat emelt Kinder János ellen, a melyek szerint egyfelől a káptalanbeli lelkészeket farkasoknak nevezte, másfelől pedig simoniát követett el. A második napon délelőtt a szebeniek ügyei között kettőben határoztak, még pedig úgy, hogy dézmájok dolgában feltételeken támogatást ígértek nekik, míg a házasulandókra vonatkozó egyházi eljárás szelidítését illetőleg megbízták a püspököt, hogy a szebeni seniorokkal¹⁵⁸ intézkedjék. Ugyancsak délelőtt még előadta a brassói első pap egyik odaváló prédikátor ellen engedetlenségét és az ubiquitas hamis tanának hirdetését illető vádjait. Az ügy tárgyalását másnapra halasztották. E nap délutánján a superintendens felhívta az egyes espereseket, hogy számoljanak be egyházaik kormányzásáról. Azután kimondták, hogy a tanulóknak kirekesztés terhe alatt nem szabad a haeretikusok iskoláiba járni, a mely lelkész pedig fiát vagy rokonát oda járattja, tíz forint bírságot fizet. Ugyanekkor az említett Kinder János bocsánatot kért és nyert hibáiért; végül Luthernek, Melancthonnak, Bugenhagennek és Brenznek egy-egy levelét olvasták fel. A harmadik nap délelőtti ülésén egy-egy dogmatikus érdekű tételt fejtegetett két tag, a délutánin pedig egy válópernek a házasságot érvényben tartó eredménnyel való letárgyalása után a brassói prédikátor terjesztette elő védelmét, de érveit a zsinat megczáfolván, kénytelen volt az elébe adott négy pontot aláírni. Majd a szebeni pap a megigazulás tanát fejtette ki, míg egy másik a praedestinatióról, végül meg egy harmadik az úrvacsorájáról értekezett. A negyedik napi hetedik, azaz utolsó ülésen a plé-

bánosok és prédikátoraik közti viszony rendezését illetően hoztak néhány határozatot s egy pár lényegtelen ügyet intéztek el, utoljára pedig egy lelkésznek a lelkési hivatal méltóságáról tartott oratóija után a superintendens bezárta a zsinatot.

A közzsínatnak végrehajtó közege és állandó képviselője, mintegy helyettese a superintendens volt, aki azonban a zsinatnak csak elnöki tisztét vitte, de felette nem állott, sőt ellenkezőleg a zsinat az ő időközben tett intézkedéseit nemcsak felülvizsgálhatta, hanem meg is változtathatta.¹⁵⁹ Zsinat együtt nem létekor sem volt egészen szabadjára hagyva, a mennyiben például a tiszántúli egyházkerület azt is megszabta, hogy „a superintendens mindent a seniorok beleegyezésével tegyen s magán tetszéséből ne próbáljon semmit”.¹⁶⁰ Ugyanebben a szellemben mondták ki a hercegszölösi kánonok, hogy „a fő püspök semmit az önön fejétől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar kezdeni, a senioroknak és akik többen arravalók lesznek, hírré tegye, és azoknak egyenlő tanácsukból és akarataikból legyen, ha mit akar cselekedni”.¹⁰¹ A dunántúli evangélikus kerület ezt a cikket némileg átdolgozott alakban fogadta el, mely elismeri, hogy „a superintendensnek tiszte legfőbb az eklézsiában,” s csupán a seniorokat tartja általa megkérdezendőknek, nem pedig más „arravalókat” is.¹⁶³

Az erdélyi unitáriusok épenúgy, mint a baranyai reformátusok nem elégedtek meg az esperesek tanácsával, sőt 1579-ben rendszeres consistoriumot szerveztek,¹⁽⁵³⁾ mely ugyanazt a hatáskört foglalta el a püspök mellett, mint máshol az esperesi kar, a mely különben bizonyára összes tagjaival benne volt. Ennek a consistoriumnak előbb huszonegy tagja volt, de már 1580-ban tizenkettőre szállították számukat,¹⁶⁴ melybe azonban az esperesek valószínűleg nem voltak beleértve. Erdélyben egyébiránt a fejedelem patronusi jogánál fogva abban a tekintetben is különleges helyzetük volt a püspököknek, és pedig valláskülönség nélkül, hogy megválasztatásuk után hivatalukban a feje-

delem megerősítette őket, ¹⁶⁵ sőt Báthory István az 1572-iki szász püspökválasztás alkalmával arra a jogra próbált igényt formálni, hogy a zsinat által hozzá fölterjesztendő három jelölt közül ő nevezze ki a püspököt. ¹⁶⁶

A püspök felett a fegyelmi hatóságot is a fejedelem s illetőleg az országgyűlés gyakorolta Erdélyben. Alesius Dénest 1564-ben János Zsigmond teszi le hivatalából. ¹⁶⁷ Dávid Ferenczet 1579-ben az országgyűlés által tartott vizsgálat alapján hasonlóképen a fejedelem mozditja el. ¹⁶⁸ A többi superintendentiákban többé-kevésbbé másképen jártak el a püspökkel szemben. Tordai Demeter eljárásáról rosszaie véleményét a zsinat nyilvánít, habár a fejedelemre való hivatkozással, ¹⁶⁹ — Sztárai Mihály helyébe az alsó-baranyaiak zsinata minden nagyobb teketória nélkül választja meg 1554-ben Szegedi Kis Istvánt. Egri Lukácsot, az ungvári egyházmegyének superintendensi hatalomtól független seniorát viszont a zsinatok a világi hatóság segítségével fékezik meg s teszik ártalmatlanná.

A püspökválasztást a közzsinatok gyakorolták, ¹⁷⁰ melyek aztán a megválasztott püspököt ünnepélyesen be is iktatták. Hogy ez miképen ment végbe, arra csak egyetlen forrás mutat rá, ¹⁷¹ de lényegében nem sokban különbözhetett más superintendentiák eljárása sem. A szavazás eredményének kijelentése után valamely tekintélyes lelkész imájával kezdődhetett, majd közénklés, utána az új püspök üdvözlése következett, a ki végül megköszönte a zsinat bizalmát. Ha a püspök az esperesek sorából választott, esperesi hivatalát — úgy látszik — püspöki minőségében is megtartotta.

A püspök hatásköre általánosságban a következőkre terjedt ki: az alkalmasokat lelkészekül felavatni, az egyházak ügyeire felvigyázni, a tévelygéseket és botrányokat megítélni és megjavítani, a hibákat méltóképen megbüntetni, ¹⁷² továbbá a zsinatot összehívni, rajta elnökölni, az anyaszentegyházat képviselni, ¹⁷³ végül egyházközségeket látogatni és házassági ügyekben intézkedni, — mindez

azonban a közzsínatok és az esperesek jogainak épségben tartásával.

Az erdődi második zsinat, valamint a debreczeni hitvallás a felavatás jogát nem köti kizárólag a püspöki álláshoz, sőt még az esperesihez sem, hanem valamennyi lelkésznek jogot ad rá. Ellenben Sztárai¹⁷⁴ a Dunántúl, a szászok pedig Erdélyben¹⁷⁵ már megelőzőleg a püspök hatáskörébe tartozónak tekintették a lelkészavatást. Ez a felfogás csakhamar utat tört a tiszántúli egyházkerületbe is, de akként mégis enyhítve, hogy a felavatás „az egyház tudós és gyakorlott főpapjai és superintendense“ által végzendő.¹⁷⁶ A tiszáninneri egyházkerületnek püspök alá nem rendelt négy egyházmegyéjében természetesen a seniorok voltak felruházva ezzel a joggal¹⁷⁷, viszont a Duna mellékén a püspököt illette az.¹⁷⁸ A dunántúli lutheránus egyházkerület törvénykönyve a püspöki teendők közé utalja az ordinálást,¹⁷⁹ de szabadságot ad a „fősenioroknak“, hogy ideiglenesen megengedjék némelyeknek az egyházi szolgálatot.¹⁸⁰ Az 1595-iki tasnádi zsinat a tiszántúli ref. egyházkerületben is megengedte, hogy az ordinandusok a következő zsinatig az úrvacsorája kiosztásának kivételével minden lelkési szolgálatra kibocsáttassanak.¹⁸¹ A hercegszölösi kánonok szintén felhatalmazzák az espereseket, hogy „a prédikálást egy ideig megengedhetik“.¹⁸² A felavatásnak a közzsínaton kellett történnie, de sürgős esetekben kivételesen időközben is el lehetett végezni. Az erdélyi református egyházkerület még ilyenkorra is meghagyta 1599-ben, hogy a püspök legalább „az ő maga dioecesisét convocálja.“¹⁸³

A püspök fegyelmi hatósága nemcsak a lelkési és tanítói karra terjedt ki, hanem általában minden egyháztagra. Az erdődi második zsinat még csak jóakarató intésre és kemény dorgálásra¹⁸⁴ ad jogot a püspöknek, de később nagyban táult hatásköre az alája rendeltekkel szemben. Lelkére van azonban kötve, hogy „emberségével és tisztességes magatartásával inkább azon legyen, hogy megnyerje az illetőnek lelkét“ s „atyafiúi szeretettel és emberséggel“

járva el,¹⁸⁵ sem Ő, sem az esperesek „ne uralkodjanak az egyházi rend felett drabantok és zsarnokok módjára.¹⁸⁹ Ezekkel a gyöngédségtől áthatott utasításokkal nem igen fér össze, hogy a dunántúli lutheránus kerület felhatalmazza a superintendenszt a lelkészeknek „testükben való érdemlett büntetésére“ is.¹⁸⁷ Ezzel, valamint Meliusnak némelyektől annyira híresztelt kegyetlen érzületeivel éles ellentétben áll az általa szerzett debreczeni hitvallás ama tilalma, mely szerint a püspökök „fegyverrel és testi büntetéssel ne bűntessék a vétkezőket, hanem a hivatalból való letétellel és kiközösítéssel“.¹⁸⁸ Az erdélyi 1571. évi országgyűlés még a lelkészek „criminalis excessusainak“ elbírálását is a superintendensekre bízta¹⁸⁹ s ugyancsak rájuk volt általában bízva, hogy a papok egymásközi viszályos és peres ügyeit a zsinat együtt nem léte esetén elintézzék.

Az egyházközségek és belhivatalnokok ellenőrzésének legfőbb eszköze a rendszeres egyházlátogatás volt, mely nem tartozott a kizárólagos püspöki teendők közé, hanem vagy intézményesen,¹⁹⁰ vagy alkalmilag külön püspöki felhatalmazással¹⁹¹ az espereseknek is jog adatott rá.

Kiterjedt jogkörük volt a superintendenseknek házassági ügyekben. Ismeretlen származású és illetőségű egyének valakivel való megesketését csupán az ő engedélyével hajthatta végre a lelkész.¹⁹² Tilos fokon a rokonok közti házasságra fölmentést adhattak,¹⁹³ az esetleg ilyen fokon dispensatio nélkül megkötött házasságot belátásuk szerint akár megsemmisíthették, akár érvényben tarthatták.¹⁹⁴ A létező házasságokat a felek kórtéré törvényes okból időközben felbonthatták,¹⁹⁵ de mindezekben felettök állott a zsinat s főleg a válóperek tekintetében voltaképen az volt az illetékes forum,¹⁹⁹ mely a püspök határozatát felülvizsgálva akár meg is változtathatta.

Látható mindebből, hogy a XVI. századbeli magyar protestantizmus egyházkormányzata teljesen a zsinati rendszer alapján állott. A zsinatok, vagyis a lelkészi testület gyűlései voltak kerületenként az egyházat illető jogok

letéteményesei, míg az egyes egyházközségek hatásköre pusztán saját kebelőkre szorítkozott s fölfelé és kifelé épen semmi sem volt. Ha sok munkát és felelősséget követeltek a szigorú fegyelem alatt álló lelkészekről, ugyanők voltak azok is, akik a követelményeket önmagokkal szemben felállították, midőn pedig az egyházi igazgatás hatálya és folytonossága s a testületi összetartozóság megpecsételése és biztosítása végett a superintendensi hivatalt egymásután rendszeresítették, úgy alkották meg azt, hogy betöltője és viselője ne legyen egyéb, mint „primus inter pares.“

JEGYZETEK.

¹ „Megállapítottatott, hogy az előbbi 1557. évi és más gyűlés törvényei szerint a főpap urak espereseiket vizsgálatattételre kiküldjék, zsinatokat tartsanak, és más egyházi dolgokban hivatalukra tartozókat elvégezni el ne mulasztsszák És a zsinatnak, akár általánosnak, akár részlegesnek egybehívása idején tartozzanak minden plébánosok és tanítók, bárkik legyenek, mind az urak és nemesek, mind a szabad városok birtokaiból, főpapjaiknak egybehívására, kiknek kerületi felügyelete alatt vannak, minden ellenkezés nélkül, üdvös tanítás meghallgatása végett összejöni. Ha lennének olyanok, kik a főpap és püspök meghívására a plébánosokat nyilvános macacsságból visszatartanák, s azokat megkeresésre és megintésre a zsinatra elbocsátani nem akarnák, azokra nézve, akár urak és nemesek legyenek, akár pedig városok, a császári szent Felség keresztyén fejedelmi tiszténél s hivatalánál fogva, mely ő Felségét mint magyar királyt illeti, ellenők az egyházi jogok és szabadságok pártfogását, megtartását s védelmezését eszközölni és végbevinni, miként kegyelmesen megajánlotta, méltóztassék.“ (Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól fogva. I. k. Budapest, 1881. 87.-88.

² A különféle versiók közül, melyek e zsinat helyének megállapítása körül fenforognak, feltétlenül ez a legelfogadhatóbb, a mit megerősít épen az a körülmény is, hogy a püspöki hivatalról intézkedtek az ott összegyűlt protestáns lelkészek, a mit az ezen tanulmányban előadottaknál fogva sem Toronyén, sem Tornán nem tehettek volna. Mezőtúrt és Temesvárt viszont csak üres kombinációknak lehet tekinteni, melyeknél még a név hasonlósága sem szolgál alapul.

³ Praeconium evangelicum. Gyulafehérvár, 1638. Praefatio.

⁴ Pósa-házi János (1669), Szathmárnémeti Mihály (1675.), Tolnai F. István (1679.) és Pápai Páriz Ferencz (1684.).

⁵ Tóth Ferencz: Túl a tiszai ref. püspökök élete. Győr, 1812.16.1.

⁶ „Senki se tőrjön meg birtokain lutheránust, a kinek pedig a főtisztelendő kincstárnok ur vagy a főkapitány ur megengedi, szabad

ságában álljon az ország törvénye szerint mindenütt üldözni és elfogni az ilyen lutheránusokat/ (Eredetiben közli Kovachich: Supplementum ad vestigia comitorum. III. k. Buda, 1801., 191. l.)

⁷ Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. I. k. Budapest, 1875., 217. l.

⁸ Teutsch Gy. D.: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. II. k. (Synodalverhandlungen im Reformationsjahrhundert.) Nagyszeben, 1883., 1. l.

⁹ Haner György: História ecclesiarum Transsylvanicarum. Frankfurt és Lipcse, 1694., 206. l. Az ismert eredeti kútfők azonban nem erősítik meg ez állítást, noha egészen elvetni nem lehet.

¹⁰ Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen. Brassó, 1547. — Agenda für die Seelsorger und Kirchendiener in Siebenbürgen. Brassó, 1547. ..

¹¹ A besztercei káptalannak kétrendbeli fölterjesztése, melyeket 1554-ben Bornemisza Pál kath. püspökhöz intézett, tanúságot tesz az egész területnek egyfelől lutheránus hitéről, másfelől a püspökök alá rendeltségéről. Egész terjedelmökben közölte őket az Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. N. F. I. k. 375.—383. l., kivonatosan Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Budapest, 1879. 11. —15. l. és Zsilinszky; i. m. I. k. 63.—65. l. A felterjesztések szerzőjéül Jakab Dávidot gyanítja, ki szerinte ekkor péterfalvi plébános volt. Ámde ez már ekkor kolozsvári tanárságot viselven, teljességgel nem lehetett a különben tanult és bátor szerző.

¹² Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. k. Pest, 1866., 372. l. szerint Wiener a „Brassó és Wagner boszuságára“ választott meg, a mit kétségen kívül nem ir kellő alap nélkül az ezen műve folyamán forrásokra ritkán hivatkozó kitűnő szerző.

¹³ Haner. i. m. 217. l. szerint már az 1552. évi nagyszebeni zsinat választott püspököt.

¹⁴ A Pallas Lexikonának az „Erdélyi róm. kath. püspökségéről“ szóló cikke 1552-re teszi Bornemisza püspökségének kezdetét, de határozottan a másoktól említett 1553. évszám a helyes, már csak annál fogva is, mert amit Castaldo a maga korlátlan uralma érdekében Váradra nézve megakadályozott, hogy tudniillik a püspöki szék betöltésének, azt épen úgy érdekében állott Gyulafehérvárra nézve is megakadályozni. Ez utóbbi püspökének kinevezését tehát épen akkorra tehetjük, amikor a nagyváradi új püspöké történt, azaz a Castaldo visszahívása utáni időre, 1553.-nak tavaszára. (V. ö. Bunyitay Vincze: A nagyváradi püspökség története. I. kötet Nagyvárad, 1883., 412. l.)“

¹⁰ Két körlevelet bocsátott ki, melyek egyikében bűneik megbánására s tévelygéseikből való megtérésre, másikában pedig zsinat-

tartásra hívta fel a papokat. A zsinat céljául a vallás egységének helyreállítását tűzte ki.

¹⁶ A milkói püspökség alkatrészeit képezett vidékeken kívűl éppen a 16. századig Kalotaszeg sem tartozott hozzá; ezt Martinuzzi a váradi püspöknek, tehát magának a hatósága alól politikai okokból csatolta az erdélyi püspökséghez.

¹⁷ A Schrauf-kiadta „Krakói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke“ (Budapest, 1893.) hitelesen mutatja, hogy az egyes tanulók származási helye melyik dioecesisben volt, és pedig éppen a reformáció korában. Ortway Tivadar munkája (Magyarország egyházi földleírása a 14. század elején) a legnagyobb részben szintén ezzel egyező beosztást tüntet fel.

¹⁸ Kiss Áron: A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1882. 13. -14. 1. (A XI. cikkben.)

¹⁹ Kiss Áron: i. m. 31. 1. (A IX. pontban.)

²⁰ Tóth Ferencz (i. m. 15. —27. 1.) hosszasan érvel a Hevesi Mihály, szatmári pap püspöksége mellett, ki állítólag 1551-ben választott meg, de bizonyítékai oly gyengék, hogy míg egykorú adat nem fogja bizonyítani, történetírásunk mai színvonalán ezt el nem ismerhetjük püspökül.

²¹ Kiss Áron: i. m. 41. 1. (A XVII. cikkben.)

²² Közölte Kemény Lajos: A reformáció Kassán. Kassa, 1891. 64.-65. 1.

²³ Consensus doctrinae de sacramentis Christi . . . Kolozsvár, 1557. — Közölte Deutsch: Synodalverhandlungen. 7—20. 1.

²⁴ 1559. tavaszán már Szászvároson működött lelkészi és esperes! minőségben.

²⁵ Az 1554-iki óvárii zsinaton nyolczvannyolcz lelkész volt jelen s ha felteszszük, hogy erre a fontos zsinatra lehetőleg valamennyien megjelentek, mégis úgy lehet számítani, hogy akadtak nehányan, a kik egy vagy más okból elmaradtak.

²⁶ Lampe-Ember: História ecclesiae reformatae in Hungária. 605. 1. — Tóth F.: i. m. 36. 1.

²⁷ Schesaeus Keresztély (Deutsch: Synodalverhandlungen 240.1.)

²⁸ Báthory István fejedelem abban a felhívásában, melyet az 1572.-iki medgyesi zsinathoz püspök jelöltek fölterjesztése iránt intézett, szintén használja e kifejezést: nehogy nélkülözzék praesesöket az egyházak (Deutsch: Urkundenbuch. I. k. Nagyszeben, 1862., 205. 1.). Schesaeus is ebben az értelemben élhetett vele.

²⁹ Dávid superintendenssé választásának határidejét nem tudjuk pontosan megállapítani. Az 1557. évi jun. 13-án tartott kolozsvári zsinaton már superintendensi minőségében vesz részt s ugyané zsinat

végzéseinek Hebler után ír alá, a miből az következtethető, hogy ez régebbi püspök volt nála.

³⁰ A kolozsvári zsinat hitvallását ezeknek az esperesei írták alá.

³¹ Némelyek, mint például Jakab Elek (i. m. 31. l.) és Zsilinszky Mihály (i. m. 110. l.) 1557. jan 13.-ára teszik e választás idejét, de a mindig megbízható Teutsch (SynodalverhandhTngen 3. l.) ezt a dátumot fogadja el.

³² Teutsch: Urkundenbuch I. k. 72 l.

³³ 1556. június 11-én indult ki Gyaluból, hogy elhagyja Erdélyt. (Történelmi Tár 1880., 640. l.)

³⁴ Sztárai levele Tuknai (?) Miklóshoz 1551-ből. (Miscellanea Tigurina. II. 200. l.)

³⁶ Régi Magyar Költők Tára, V. k., Budapest, 1886. 236. l.

³⁶ Az a körülmény, hogy a műnek 1559-ben Huszár Gál által közzétett első kiadása Sztárait a cím lapján tolnai papnak mondja, a mint azt nem bizonyíthatja be határozottan, hogy ekkor még tolnai pap volt, úgy arra sem szolgáltat feltétlen bizonyítékot, hogy műve szerzésekor már az lett volna. Az volt igenis bizonyosan akkor, a mikor Huszár Gál a kezéhez kapta a kéziratot, vagy esetleg a nyomtatás megkezdésekor is. Egyébiránt tolnai papságának sem kezdő, sem befejező idejét nem tudjuk pontosan meghatározni s így viszont az sincs kizárva, hogy valósággal Tolnán írta művét, a mely esetben aztán kétségen kívüli volna, hogy 1553-ban bár, de mint már tolnai papot tették püspökké.

³⁷ Skaricza kifejezése: (Starinus) Episcopum suae Baroviae agebat.

³⁸ Ugyancsak Skaricza mondja: totius Baroviae.

³⁹ Somogyi Péternek 1557. vége felé kelt s Sztáraihoz írt levele tolnai püspöknek nevezi. (Stromp László: Somogyi Péter fogsága. Pozsony, 1891. 121—123. l.)

⁴⁰ Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformációja. Budapest, 1894., 158. l.

⁴¹ Schrauf: i m. 96. l.

⁴² Midőn Földváry: i. m. 159. l. ezzel lényegileg megegyező véleményt nyilvánított, mint kellőleg nem bizonyítottnak, ellene szóltam munkája ismertetésében. Ám részletesebben s behatóbban foglalkozván e kérdéssel, a magam következtetései alapján kénytelen vagyok elfogadni álláspontját, habár nem állítom, hogy valami később előkerülhető új adat semmi esetre sem döntheti meg. Hiszem azonban, hogy éppen ellenkezőleg, meg fogja erősíteni.

⁴³ Földváry: i. m. 212. l. leírja ennek történetét, a viszálykodás okának megnevezése nélkül, a mi azonban nehezen lehetett egyéb, mint határkérdés. .

⁴⁴ Az ilyen eset nagyon gyakori volt. A tiszántúliak zsinatain tiszáninneniek vagy erdélyiek, nemkülönben viszont, sokszor vettek részt a XVI. és XVII. században.

⁴⁵ Kanyaró Ferencz: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891., 109. s. köv. 1.

⁴⁶ Czeglédén 1546—1548. együtt működtek az odavaló protestáns egyház és iskola szolgálatában s Bakonyi ezalatt sok ismeretet szerzett a Szegedivel való érintkezés folytán.

⁴⁷ Skaricza őt is megemlíti azok között, a kik meg-meglátogatták Szegedit Ráczkevéen. Nem áll tehát, a mit némelyek való tény gyanánt adnak elő, hogy tudniillik Bakonyi 1562-ben meghalt volna.

⁴⁸ Magyar Könyvszemle. 1887., 77. 1. (Erdélyi Pál közleménye.)

⁴⁹ Szegedi Gergely Petrovicshez 1557-ben írt levelében „Episcopus Magnificentiae vestrae“ (— Nagyságtok püspöke) czimen említi, a minek szerintem aligha lehet valami fontosabb vagy különösebb értelme, mint a mit előadtam, hogy tudniillik a Petrovics befolyása teremtette meg ez új superintendentiát s Kálmáncsehit az ő pártfogása mellett választották annak fejévé. Legfeljebb arra lehet még gondolni, miután Szegedi halát mond egyúttal Petrovicsnak ama beneficiumért is, melyet neki a Kálmáncsehi közbenjárására Beregszászban juttatott, hogy talán Petrovics az általa bírt Beregmegyét szintén a Kálmáncsehi püspöksége alá rendelte s ezért püspökük Petrovicséknak amaz. Ebben sincs semmi lehetetlenség, sőt ellenkezőleg, nagyon valószínűnek tartom.

⁵⁰ Petrovics 1557. okt. 13-án vagy 15-én halt meg, Kálmáncsehit pedig 1557. decz. 21-én temették s így pár nappal előbb halhatott meg.

⁵¹ Az erdélyi országgyűlés, mely 1557-ben a Petrovicsstól pártolt kalvinizmusra is kiterjesztette a vallásszabadságot, már 1558-ban eltiltotta s eltörlendőnek nyilvánította azt.

⁵² 1559. márcz. 16-án még püspök volt (Jakab Elek: Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Budapest, 1879. 5. 1.). Kevéssel ezután mondhatott le.

⁵³ A régebben közkeletű dátum aug. 18. volt, a mely azonban összeütközött azzal, hogy Dávid aug. 18-án, tehát ugyanazon a napon Váradon értekezzék Melius-szal, s így vagy egyik, vagy másik ténykedésének el kellett volna esnie. Aug. 14-étől viszont Medgyestől Váradra bátran eljuthatott 18-áig. Ezt a valóságnak megfelelő dátumot Deutsch: Synodalverhandlungen, 20. 1. közli.

⁵⁴ Tudniillik a János Zsigmond uralma alatti összes magyarországi megyékből.

⁵⁵ Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás. Kolozsvár, 1559. — Közölte Kiss Áron: i. m. 48—53. 1.

⁵⁶ Teutsch: Synodalverhandlungen, 74—75. 1.

⁵⁷ A kosdi káptalannal. .

⁵⁸ Teutsch: Synodalverhandlungen. 20—23. 1.

⁵⁹ Haner: i. m. 269. 1. — Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. N. F. II. k. 282. 1. .

⁶⁰ Kiss Áron (i. m. 286. 1.) 1572-ben készített genfi vallástételnek mondja. Az elnevezést a zsinati végzések eredeti szövegének helytelen műszavából vette, a szereztetés ideje pedig bizonyosan sajtóhiba 1552 helyett, a mikor tényleg készíté Kálvin a „genfi consensust“. Ám a tarczali és tordai zsinat nem ezt, hanem a Beza confessióját fogadta el.

⁶¹ Haner: i. m. 269. 1.

⁶² Az erdélyi református egyházi írók egészen a legújabb időkig vonakodtak Dávidot ilyenül elismerni, hanem mereven ragaszkodtak ahhoz, hogy Alesius volt az első református püspök. Csakhogy a közvetlen források egyebet beszélnek s velők szemben ez a némileg elfogultságból is eredő nézet nem állhat meg.

⁶³ Melius „Az egész szentírásból való igaz tudomány“ (Debreczen, 1570.) című munkája ajánlólevelében 1570. márczius 1-jén írja, hogy „Erdélyben Fehérvárott kétszer, Váradon háromszor, Debreczenben kétszer győztük meg a Blandrata Ferenczeket a szentírásból, mégis nem akarnak megtérni“. A gyulafehérvári hitviták elseje 1566. ápr. 24—27., második 1568. márcz. 8—18., a nagyváradiak közül a harmadik 1569. okt. 20-25., a debreczeniek közül pedig az első 1568. febr. 2-án tartatott. A másik két nagyvárad hitvitának egyikéről semmi egyéb tudomásunk nincs, de mindenesetre a második gyulafehérvári hitvita után s a harmadik nagyvárad hitvita előtt volt, míg másikat valószínűleg 1568. aug. 22-én s végűi a második debreczeni hitvitát körülbelül a nagyvárad harmadik hitvitát megelőzőleg tarthatták. Ezt, sőt talán mindkét debreczeni hitvitát némely történet-szek (Keresztény Magvető. 1892, 17. 1. és Protestáns Szemle. 1898. 243. I.) közös megegyezéssel „békekesítésnek“¹ tekintik, azonban ugyanannyi joggal akár mindegyik hitvitát bátran annak nevezhetnék. Volt még hitvita 1570-ben is Békésen és Simándon.

⁹⁴ 1567. szept. 1-jén így ír alá egy ajánlólevelnek: „Franciscus Davidis et seniores ecclesiarum Ungaricarum in Transsylvania“ — 1568. aug. 15-én így: „Superinten. et ministri ecclesiarum consentientium in Transsylvania“, — s 1569-ben is superintendensnek mondja magát (Jakab: Egyháztörténelmi emlékek 48., 50., 68. 1.).

⁶³ Teutsch: Synodalverhandlungen. 124-125. 1. .

⁶⁶ Teutsch: Urkundenbuch. I. k. 200. 1. “

⁶⁷ Teutsch: Synodalverhandlungen. 129—138. 1. az egész gyűlésnek szemtanú tollából való érdekes és részletes leírását adja.

⁶⁸ Közölte Teutsch: Urkundenbuch. I. k. 201 - 203. 1.

⁶⁹ Teutsch: Synodalverhandlungen 257. 1.

⁷⁰ U. o. 109. 257. és 275. 1. .

⁷¹ U. o. 256. és 275. 1. . .

⁷² U. o. 275. 1.

⁷³ Zsilinszky: i. m. I. k. 172. 1.

⁷⁴ Egy pár részletét közli Kanyaró: i. m. 103 -104. 1.

⁷⁵ U. o. 104-105. 1. .

⁷⁶ 1587-ben van róla utoljára emlékezés.

⁷⁷ Kanyaró: i. m. 105. 1.

⁷⁸ Makó-(ma Hódmező-)Vásárhelyről felebbezett házassági ügyet 1620-ban a kolozsvári generális consistorium tárgyal ^Kanyaró: i. m. 108. 1.).

⁷⁹ Az 1578-iki augusztus 3-án tartott tordai unitárius zsinaton 322 lelkész jelent meg, minél fogva a szakadáskor a legkedvezőtlenebb számítás szerint is legalább 260 maradt az erdélyi kerületben.

⁸⁰ Fenmaradt például a kraszna-középszoznak kővári egyházkor emléke, melynek valamikor állítólag a szilágycsehi unitárius pap volt az esperese (Kanyaró: i. m. 50. 51. 1.). Tudva van továbbá, hogy 1578-ban Szekeresi Balázs, huszti unitárius pap esperesi tisztelet viselt (Jakab: Egyháztörténelmi emlékek. 17. 1.).

⁸¹ Enyedinek egy kéziratban fenmaradt prédikációjából nyilván kitűnik, hogy az ő idejében már félannyi sem igen lehetett az unitárius egyházak száma, mint a Dávid püspöksége alatt volt (Keresztény Magvető. 1898., 27—28. 1. Kanyaró közleménye). Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitária vallás története Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 69. 1. azt állítja, hogy 1595-ben 425 unitárius egyház létezett, ez azonban szinte lehetetlen.

⁸² 1576-ban: „A kik Dienes pappal egy valláson vannak, azokat ne cogálhassa“; — 1577-ben: „A más confession való egyházi személyeken semmi jurisdictioja ne legyen, csak az övéin “. (Zsilinszky: i. m. I. k. 172-173. 1.)

⁸³ A nagy Sajóiban kilencz, a tekeiben öt, összesen tizennégy lutheránus egyház volt az újabb időkben, régen azonban több volt. Viszont a tordosi, kőbóri, vízaknai és szászvárosi református egyházak a lutheránus püspök alatt állottak.

⁸⁴ Közölte Bód Péter: História Hungarorum ecclesiastica. I. k. Leiden, 1888. 288—291. 1., de másutt is jelent meg.

⁸⁵ Ezek a fogarasi, sárkányi és betleni (Fogarasmegye) egyházak voltak.

⁸⁶ Zsilinszky: i. m. I. k. 172. 1.

⁸⁷ Moldován Gergely: A reformáció hatása a román népre Erdélyben (Budapesti Szemle, 1890. júl.—szept. kötet, 249—250. 1.).

— Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár, II. k. Budapest, 1885., 35. szám.

⁸⁸ Régi Magyar Könyvtár. II. k, 79. sz.

⁸⁹ U. o. 82 sz

⁹⁰ Erdélyi országgyűlési emlékek, II. k Budapest, 1877., 326 327. 1.

⁹¹ U. o. 341. 1

⁹² Zsilinszky: i. m I. k. 172. 1.

⁹³ Zsilinszky: i m. I. k. 186. 1. — Moldován: i. h. 19. 1.

⁹⁴ Régi Magyar Könyvtár. II. k. 170 sz. — Moldován: i. h. 251—252. 1 tévesen állítja, hogy „Szászsebesen 1581-ben adta ki a Mózes öt könyvét“.

⁹⁵ Zsilinszky: i. m. I. k. 216 1. — Moldován: i. h. 19. 1. helytelenül mondja ezt a végzést; a gyulafehérvári 1584-iki gyűlés 13. articulusaiban foglaltak.

⁹⁶ I. Rákóczy György alatt 1643-ban éledt fel újra az oláh reformátusok önálló superintendenciája. Ekkor egy Stefán nevű lett a püspök, a ki alá egyelőre csak három esperesség tartozott, míg Geleji Katona István püspöki hatalma tizenhétre terjedt ki. (Erdélyi Protestáns Közlöny. 1881. 6. 1.) Minthogy pedig a magyar református egyházmegyék száma ekkor 10—14 volt, Geleji alatt 3—7 oláh esperesség állott, a mit irigyelt is tőle az oláh püspök.

⁹⁷ Szeremlei Sámuel: Vázlatok a papszentelés múltjából, különös tekintettel a beregiekre (Magyar protestáns egyháztörténelmi monographiák. Budapest. 1881. 43—61. 1.). 54—55. 1. Gyarmati levelét a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1877. 125. 1.) is közölte. Ennek egyes kifejezései és vonatkozásai érthetően és világosan rámutatnak az általam előadott tényekre.

⁹⁸ Ezt a régebben ismeretlen évszámot Ráth György derítette ki (Századok. 1895. 124. 1.).

⁹⁹ Kiss Áron: i. m. 699. 1

¹⁰⁰ U. o. 707. 1. — Az ungi egyházmegye, mely Zemplén északi részére is kiterjedt, később is mutatott fel némi independens törekvést, de másfelől 1617—1620. táján mintha a tiszántúli egyházkerület főhatósága alatt állott volna (Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref egyházkerület történetéhez. I. k. Debreczen, 1894. 20—21. 1.).

¹⁰¹ Ha a „borsodgömörkishonti czikk“ már keletkezőskö alkalomával ezt a nevet kezdték viselni, akkor teljességgel nem a XVI. századból valók. Későbbi eredetre mutat az a körülmény is, miszerint a X pontban azt mondja ki, hogy „elsőben a Batizi, azután a Siderius kátéját kell tanítani!“. Az utóbbi ugyanis először 1597-ben jelenvén meg, három évnél bizonyára több időnek kellett eltelnie, míg oly általános népszerűséghez juthatott, hogy egy szerzőjével közvetlen

összeköttetésben nem álló papi testület még paedagogiai tekintetben is annyira kiismerje, hogy a népiskolai tanításban az őt megillető helyet ily határozottan megszabja. Nem a magok helyén vannak tehát e czikkek közölve Kiss Áron i. m. 722—733. lapjain.

¹⁰² A tornai református egyháznak az abaujiakhoz, a gömörieknek és kishontiaknak a borsodiakhoz való csatlakozása bizonyosan az 1608. évi koronázás előtti I törvénycikk ama végzéséből következett, melynélfogva „minden vallásnak vagy hitfelekezetnek *saját* feljebbvalói, superintendensei legyenek“.

¹⁰³ Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. Bpest, 1893. VIII. 1.

¹⁰⁴ 1635-ben váltak ismét külön. .

¹⁰⁵ Tóth S.: i. m. I. k. 29. és 32. 1.

¹⁰⁶ Szilády Áron (Régi Magyar Költők Tára. V. k. 321. 1.) és utána dr. Kiss Áron (Protestáns Szemle. 1891. 8. 1.) egész határozottan, de minden forrásra való hivatkozás nélkül állítja, hogy 1570-ben.

¹⁰⁷ Sárospataki Füzetek. 1860. 553. 1., hol a közlő Fabó András szerint ez Bornemiszának Beythét „papnak ajánló¹¹ levele, holott több részletéből látszik, hogy ez utóbbi már ekkor meg volt választva Sopronban.

¹⁰⁸ Verancsics összes művei. X. k. 354. 1.

¹⁰⁹ 1567-ben még Zólyomban volt Balassa Jánosnál, 1572-ben pedig már galgóczi pap volt (Protestáns Szemle. 1891. 8. 1.). Hogy mikor lett azzá, nincs tudva.

¹¹⁰ 1573. elején lett semptei és szeredi lelkeszsze s egyszerű smind a Salm udvari papjává.

¹¹¹ A zsolnai zsinat 1610-ben a nyitra-bars-pozsonyi, más néven bajmóczi ev. egyházkerület magyar egyházai fölé püspök-helyetteseket (inspector) rendelt. Minthogy pedig a magyar esperességek arra hivatkoztak, hogy nekik még a bécsi békekötés előtt külön superintendenseik voltak, Thurzó György nádor Bécsben 1613. évi január 6-án kelt diplomájával megengedte nekik, hogy újra önálló superintendenciává szervezkedjenek. Bornemisza kerülete tehát ugyanazon a területen feküdt.

¹¹² Miksa király már 1567-ben rendeletet ad ki a Sopron- és Vas megyében mutatózó kalvinizmus elnyomására.

¹¹³ Hogy Bornemisza lutheránus volt, bár tényleg reformátusok felett is püspökösködött, azt még 1887-ben „Bornemisza Péter vallásfelekezeti álláspontja“ című tanulmányommal kimutattam, de azt helytelenül tettem, midőn concedáltam, hogy „ő még az egységes protestáns vallás híve volt“, holott „egységes protestáns vallás“ nem is létezett, s „vallás“ helyett „egyház“-at kellett volna írnom. Újabban talált bizonyíték Bornemisza lutheránussága mellett, hogy a Telegdi Miklós állítása szerint „Fejtegetés“ című, ma már ismeretlen munká-

jában „nem egy helyen esküdözik arra, hogy ő az Augustana Confessiót tartja“ (Rupp Kornél: Telegdi és Bornemisza Budapest, 1898. 7. 1.). Ezzel szemben ugyancsak Telegdinek amaz észrevétele, mely szerint Bornemisza „néhol a lutheránusokkal tart a kálvinisták ellen, néhol a kálvinistákkal a lutheránusok ellen“ (U o. 40. 1.), legfeljebb annyit bizonyít, hogy nem esküdött vakon minden szavára Luthernek, a mint ennek követői közül mások is sokan eltértek tőle egyben-másban a nélkül, hogy ez által megszűntek volna lutheránusok lenni. Téved tehát Rupp, midőn Bornemiszaról azt állítja, hogy „az új vallásnak heves védője ugyan, de még nincs megállapodva, melyik felekezethez csatlakozzék ...; erősen protestáns, minden nyilvánvalóbb felekezeti karakter nélkül“ (U. o 1—2. 1.).

¹¹⁴ A Pallas Nagy Lexikona. VL kötet, „Esztergomi érsekség“ czim alatt

¹¹⁵ Zsilinszky: i. m. I k. 161. 1. közöl erre vonatkozó adatot a Miksa korából. És ha már ennek az életében ilyen merev álláspontot foglalt el, mennyivel követelőbbek és erőszakosabbak lehettek Rudolf alatt!

¹¹⁶ Dr. Kiss Áron: i. m. (Protestáns Szemle. 1891. 8. 1.)

¹¹⁷ V. ö. erre nézve Fabó András: Monumenta evangelicorum aug conf. in Hungária historica. III. k. 198. 1.

¹¹⁸ Ribini János: Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungáriáé I. k. 1787. 282. 1. 1576. körül kezdődőnek mondja püspökségét, a mi épen jól összevág ezzel a dátummal.

¹¹⁹ Evangélikus Egyház és Iskola. 1895. 168. 1. (Payr Sándor közleménye)

¹²⁰ Zsilinszky: i. m. I. k. 155. 1.

¹²¹ Superintendens czímmel is jönnek elő, de az nem jelent rájuk nézve többet, mint hogy a magok egyházmegyéjében ideiglenesen püspöki teendőket is végeztek.

¹²² „Summája azoknak az articulusoknak, kikről vetekedések támadtanak az Augustana Confessióban való tanítók között“ Németkeresztur, 1598. (Régi Magyar Könyvtár I. k 304. sz)

¹²³ „Agenda, azaz szentegyházi cselekedeteknek avagy szentségeknek és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja.. Németkeresztur, 1598. (Régi Magyar Könyvtár. I. k. 303. sz.) — II. kiadása u. o. 1612. (R. M. K I. k. 433. sz) — III. kiadása. Somorja, 1650. (R. M. K. I. k. 837. sz.)

¹²⁴ Mokos Gyula: A dunántúli ág. hitv. ev. egyház 1598-iki törvény könyve. Budapest. 1892.

¹²⁵ A „formula concordiae“ fordításának és az agendának az előszava szerint.:

¹²⁶ Mokos: i. m. 20. 1. ’

¹²⁷ Schmal (Fabó: Monumenta evangelicorum aug. conf. I. k. 85. 1.) és Ribini (Memorabilia. I. k. 282. 1.) Muraközi Györgyöt mondja ez időbeli lutheránus superintendensnek, de állításuk nem egyez meg a valóval, a mint azt Mokos (i. m. 21. 1) és Payr (Evang. Egyház és Iskola. 1895. 168. 1.) kimutatja. Schmal különben abban is téved, hogy Réczés Jánost szintén püspökké teszi a csepregi colloquium előtti időről.

¹²³ Kivonatban közli Klanicza (Fabó: Monumenta. III. k. 4. s köv. 1).

¹²⁹ Tóth Ferencz: A magyar- és erdélyországi protestáns eklézsiák históriája. Komárom, 1808. 330. 1. egyenesen 1580-ra teszi, a mi talán leginkább megfelel az igazságnak.

¹³⁰ Klanicza i. h. 1585-re teszi ennek idejét, de Lampe-Ember: i. m. 311 — 312. 1. közölvén a czikkek aláírói közül néhánynak a nevét, a jolsvai lelkészt is megemlíti, ami, minthogy Jolsva a csetneki egyházmegyében volt, arra mutat, hogy 1590-nél előbb nem írhatták alá az illetők. E példány végén lévén Herberstein megerősítő aláírása, ez se történhetett azelőtt.

¹³¹ Nincs is e czikkeken semmi dogmatikus rész, csupán kormányzati utasításokat tartalmaznak a murányi esperes részére. Bátran elfogadhatták tehát a reformátusok is.

¹³² Klein J. S.: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger. I. k. Lipcse és Buda, 1789. 356. 1. szerint Friedten kívül utána még ketten viselték ezt a kettős hivatalt: Rheinhardt Márton és Rimanoviani János.

¹³³ Teljesen közli Fabó: Monumenta. I. kötet, 7. lap és III. kötet, 5. lap.

¹³⁴ E jogot a gömöriek néhány szomszédos megye lutheránus egyházaival egyesülten csak 1704-ben vették igénybe, addig pedig minden püspöki hatalomtól független egyházi testületet képeztek.

¹³⁵ Kemény Lajos: i. m. 64. 1.

¹³⁶ Kiss Áron: i. m. 679. 1.

¹³⁷ U. o. 696. 1.

¹³⁸ Mokos: i. m. 105. 1.

¹³⁹ Tóth Sámuel: i. m. 8. 1.

¹⁴⁰ Kiss Áron: i. m. 692. 1.

¹⁴¹ U. o. 722. 1.

¹⁴² Teutsch: Urkundenbuch. 194. 1. szerint a zsinatra az „universitas plebanorum“ volt meghívandó s így az első papok mellett sok egyházban működő prédikátorok nem lettek volna illetékesek rajta megjelenni. De hogy ilyenek is vettek részt a zsinaton, adatok bizonyítják. Az unitáriusok 1578. évi zsinatáról is az van följegyezve, hogy hány pap vett benne részt.

¹⁴³ Teutsch: Synodalverhandlungen. 136. 1.

¹⁴¹ Az „Articuli majores“ XX. cikke szerint a superintendensek és seniorok „elnökei legyenek a lelkipásztorok gyűlésének“ (Kiss Áron: i. m. 575. 1.).

¹⁴⁵ Az óvárii zsinaton „kevés nemes“ is volt jelen, amint a hozott határozatok aláírásából kitűnik, de hogy abban tényleges szerepet aligha játszottak, onnan is következtethető, hogy a névszerint megnevezett tekintélyes papok után még előbb a többi papok számáról van említés, és csak utoljára, mintegy pótlólag, talán a történeti hűség kedvéért van az is odavetve, hogy nemesek is voltak ott.

¹⁴⁶ Kiss Áron: i. m. 679. 1.

¹⁴⁷ Mokos: i. m. 105. 1.

¹⁴⁸ Kiss Áron: i. m. 696. 1.

¹⁴⁹ Teutsch: Synodalverhandlungen. 129. 1.

¹⁵⁰ Teutsch: Urkundenbuch. 194. 1. “ .

¹⁵¹ Teutsch: Synodalverhandlungen. 130. és 252. 1.:

¹⁵² Teutsch: Urkundenbuch. 201. 1. ’ . . .

¹⁵³ Teutsch: Synodalverhandlungen. 262. 1.

¹⁵⁴ A gyulafehérvári második hitvita alkalmával Dávid és Hebler, a nagyváradi harmadik hitvita alkalmával Dávid és Melius.

¹⁵⁵ Teutsch: Synodalverhandlungen. 131—132. 1.

¹⁵⁶ U. o. 262. 1.

¹⁵⁷ U. o. 252-256. 1.

¹⁵⁸ Tudniillik a város plébánosával és a káptalan dékánjával.

¹⁵⁹ Hebler véleménye ellenére például megengedett egy házasságot, de nem is volt helyes a Hebler álláspontja, bármennyire ragaszkodott is hozzá s iparkodott elfogadására rábírní a zsinatot (Teutsch: Synodalverhandlungen. 125—126. 1.).

¹⁶⁰ Kiss Áron: i. m. 575. 1. Ezt az „Articuli minores“ közé majdnem szószerint átvették (u. o. 692. 1.). — Károlyi Boldi Sebestyén 1555-ben szintén nemcsak a maga, hanem egyszersmind többi esperestársai nevében ad ki egy ajánló levelet.

¹⁶¹ Kiss Áron: i. m. 677. 1. , , * .

¹⁶² Mokos: i. m. 82. 1. :

¹⁶³ Zsilinszky: i. m. 184. 1.

¹⁶⁴ Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitária vallás története. Kolozsvár, 1839., 69. 1.

¹⁶⁵ Teutsch: Urkundenbuch. 167. és 205. 1. . .

¹⁶⁶ U. o. 204. 1. “ “

¹⁶⁷ Teutsch: Synodalverhandlungen. 80. 1.

¹⁶⁸ Zsilinszky: i. m. 182. 1. — Jakab: Dávid Ferencz emléke. 234-238. 1.

¹⁶⁹ Egy rejtélyes, anachronistikus cikkben (Kiss Áron: i. m. 41. 1.), melyet tisztába hozni még a jövő feladata.

¹⁷⁰ Földváry: i. m. 130. 1. tévesen állítja, hogy „a püspökök választásába a gyülekezetek is befolytak már kezdetben”. Hivatkozik érvül Skariczának ama mondására, mely szerint Szegedi „communi omnium suffragio” választotta meg, melyben ugyan semmi sincs, a mi az ő véleményét támogatná, mert ez nem azt jelenti magyarul, a mire ő fordítja, hogy t. i. „az összes gyülekezetek egyhangú szavazatával”. Utal továbbá Sztárainak e kifejezésére: (püspök) „itt is lehet, hogy ha a keresztyének akarják és isten szerint választják,” a mi azonban egyáltalában nem igazolja, hogy valósággal az összes egyháztagok választottak volna csak egy alkalommal is. Hiszen a debreczeni hitvallásnak az a pontja („Minden püspökök a néptől és az egyház tanítóitól választassanak”), melyet szintén érvül használ, ugyancsak egy olyan elvi kijelentés volt, mely a gyakorlatban csupán módosított alakban lépett életbe, éppen olyanformán, mint ugyanennek a hitvallásnak az az álláspontja, melylyel nem köti kizárólag a papokhoz a házasságkötést, vagy az a részlete, mely akármelyik papnak szabadságot ad az ordinációra. Abból pedig, hogy a Beza hitvallása 35. (nem pedig 29.) pontjának általa idézett mondatát („Még a jól megalkotott egyházakban sem kell mindent a sokaság szavazata alá bocsátani”) a tarczaltordai zsinat mellőzte, ha a pont többi részével összeveti, semmi következtetést nem erőszakolhat ki a püspökválasztás módjára, különösen a mikor a hány püspökválasztásról, specialiter a Szegediéről is adat maradt, mind a közzsínat által való választást bizonyítja.

¹⁷¹ Deutsch: Synodalverhandlungen. 136—137. 1.

¹⁷² Deutsch: Urkundenbuch. 167. és 206. 1.

¹⁷³ Kiss Áron: i. m. 394. 1.

¹⁷⁴ Régi Magyar Költők Tára. V. k. 236. 1.

¹⁷⁵ Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. III. k. 356. 1.

¹⁷⁶ Kiss Áron: i. m. 575. 1.

¹⁷⁷ U. o. 711. 1.

¹⁷⁸ Élt is vele Sztárai is, Szegedi is (Földváry: i. m. 130. és 210.1.)

¹⁷⁹ Mokos: i. m. 83. 1.

¹⁸⁰ U. o. 85- 86. 1.

¹⁸¹ Tóth Sámuel: i. m. 8. 1.

¹⁸² Kiss Áron: i. m. 677. 1.

¹⁸³ Bód Péter: Smyrnai szent Polykarpus. Nagyenyed, 1766,49.1.

¹⁸⁴ Kiss Áron: i. m. 39. 1.

¹⁸⁵ Mokos: i. m. 81 — 83. 1.

¹⁸⁶ Kiss Áron: i. m. 578. 1. ,

¹⁸⁷ Mokos: i. m. 81. 1.

¹⁸⁸ Kiss Áron: i. m. 184. 1.

¹⁸⁹ Teutsch: Urkundenbuch. 96. 1.

¹⁹⁰ Toronyi zsinat végzései, valamint Kiss Áron: i. m. 602. 1.

¹⁹¹ Mokos: i. m. 22. 1.

¹⁹² Teutsch: Synodalverhandlungen. 208 1.

¹⁹³ Dávid F. 1578-ban másod-unokatestvérek köztire (Jakab: Egyháztört, emlékek. 17—18. 1.).

¹⁹⁴ Bánffyhungyadi M. Benedek 1595-ben ítél egy ilyen házasság ügyében (Tóth S.: i. m. 8—9. 1.).

¹⁹⁵ Jakab: Egyháztört, emlékek. 5. 1.

¹⁹⁶ Kiss Áron: i. m. 39. 1.

GYÖNGYÖSI PÁL

1668-1743.

ÍRTA

RÉVÉSZ KÁLMÁN,
KASSAI REF. LELKÉSZ.

E monográfia adatainak nagyobb részét Gyöngyösi perének Kassa sz. k. város levéltárában őrzött iratai szolgáltatták. A hol forrásra nem hivatkozom, ott mindig ez igen gazdag levéltár adatai szolgálnak alapul. E megjegyzésemmel kapcsolatban kedves kötelességemnek ismerem, hogy hálás köszönetemet nyilvánítsam Bakóczy János, Balogh Ferencz, Biró Antal, dr. Dézsi Lajos, Ferenczy Gyula, ifj. Kemény Lajos, Kropf Lajos (London) és Zsigmond Sándor uraknak, kik kéresemre a legszívesebb készséggel s több esetben nagy fáradsággal voltak segítségemre a Gyöngyösire vonatkozó adatok összegyűjtésében.

GYÖNGYÖSI PÁL.

1668—1743. “

A magyar protestáns egyház történetének legszomorúbb korszakában folyt le Gyöngyösi Pálnak, e nagyindományú, törhetlen tevékenységű, de szenvedélyes jellemű református papnak meglepő viszontagságokkal teljes élete.

Árva Pál Gyöngyösön született 1668-ban. Az akkori idők szokása szerint az egyszerű családnevet¹ csakhamar kiszorította a szülővárosáról vett jóhangzású *Gyöngyösi* név s hősünket Gyöngyösi Pálnak ismeri a történelem. Fiai pedig már *pettyéni* Gyöngyösieknek írják magukat, azonban ez előnevet aligha tudták volna nemeslevéllel igazolni. A nógrádmegyei *Petény-ről* és a krasznamegyei *Petenyéről* csakugyan nyert egy-egy Gyöngyösi előnevet, de a szatmármegyei *Pettyen-ről*, tudtunkkal, soha. A három név nagy hasonlósága azonban igen könnyen lehetővé tette, hogy az öreg Árva uram magas állásra jutott unokái, *pettyéni Gyöngyösi* név alatt, a sokágazatú nemes Gyöngyösi-család tagjaiként tekintessenek.²

A mi Pálunk nem egyetlen gyermeke volt szüleinek, egy testvérébátyja, István, 1689. nagylétai, 1700. félegyházai, 1704—1709. köbölküti pap és érmelléki esperes.³ Minden valószínűség szerint az ő nyomdokain ment öcsce is a debreczeni főiskolába, hol 1690. január 15-én írta be nevét az anyakönyvbe; ugyanitt 1696. már mint széniorral

találkozunk vele.⁴ E két adat összevetéséből nyilván van, hogy Gyöngyösi már mint öreg deák ment Debreczenbe, egy másik főiskolából, valószínűleg a sárospatakiból.

Széniorsága bevégeztével, több kegyes pártfogója anyagi támogatásával, külföldre indult s a német, holland és angol egyetemeket végig hospitálta, közel öt esztendőt töltvén távol hazájától. Sorba járta az odera-frankfurti, lipcsei, hallei, wittenbergi és jénai egyetemeket; volt Leydában, Utrechtben, Franequerában, Gröningában; lakott Oxfordban, Cambridgeben, Londonban.⁵ Biztos időadataink franequerai és oxfordi tartózkodásáról vannak. A franequerai anyakönyvben már 1697. augusztusában találkozunk nevével, egy év múlva, 1698. augusztus 20-án (régii naptár szerint), már az oxfordi hatalmas Bodleian könyvtárban kutat.⁶ Angliai tartózkodásának legalább is másfél évre kellett terjednie, mert itt, az angol püspöki egyházban szenteltetett pappá s nyerte a „presbyter Ecclesiae Anglicanae” czimet, melyet mindig különös előszeretettel használt.⁷

Angliából visszatérve, ismét Franequerában állapodott meg s az itteni egyetemen nyerte el 1700. márczius 25-én a theologiai doktori rangot és fokozatot. Nem is egy, de három értekezést⁸ írt és bocsátott közre ez alkalommal, melyekben széleskörű ismeretekkel, eredeti gondolkodásmóddal és megnyerő iránylyal találkozunk. Gyöngyösi nem közönséges tudományos képzettségéről tanúskodik azon tény is, hogy külföldről 6—700 kötet könyvet, magán embernél akkor valóságos nagy könyvtárt, hozott magával, midőn hosszas távoliet után hazájába visszatérendő volt. A jezsuiták azonban a határon lefoglalták Gyöngyösi szép könyvtárát, mire ő Paget bécsi angol nagykövet közbenjárásához folyamodott. A nagykövet viszont egyenesen Kollonics bibornoknál tett ez ügyben erélyes lépéseket, kitől azt a feleletet nyerte, hogy Gyöngyösi visszakarta lefoglalt könyveinek öt-hatod részét; csakis egy hatodrészt, mintegy 130 könyvet égettetett el a bibornok, mivel ezek szerinte egytől-egyig „botrányos, a jó erkölcsök és a császári felség ellen

írott könyvek“ valának.⁹ így fosztotta meg Gyöngyösit legbecesebb könyveitől a jezsuita erőszakos önkény, mely életének későbbi folyamán is állhatatos üldözője maradt; viszont Gyöngyösinél is e tény ébresztette fel a jezsuiták ellen az erős harag, sőt izzó gyűlölet érzését, melynek nyomaival ezentúl gyakran fogunk találkozni.

Négy évi s néhány hónapi külföldi tanulmányozás után szép hírrel, névvel érkezett haza az 1700. év második felében az erődús férfikor kezdetén álló Gyöngyösi, hogy hazájának és egyházának szolgálatába lépjen. Valószínűleg rég nem látott rokonainál s debreczeni jóakaróinál tartózkodott azon néhány hónapon át, míg hivatal nélkül volt. Az 1701. évben a derecskői népes és tekintélyes egyház hívta meg jövedelmes papi állomására az ifjú tudóst. A tiszántúli egyházkerület 1700. június 27-én tartott közzsínatán Derecskére Turi János ordináltatott ugyan, de ő egy évet is alig tölthetett ott, mert már 1701 végén Gyöngyösi Pál a derecskői lelkész.¹⁰ Az ő kibocsátásának vagy megerősítésének nincs nyoma az egyházkerület ezeitőbeli jegyzőkönyvében, a minek magyarázata az, hogy az Angliában már pappá szentelt Gyöngyösi nem jelentkezett a tiszántúli közzsínat előtt felszentelésre s az ezzel kapcsolatos eskütételre és aláírásra, bárha mindezt határozottan követelte tőle egyházi felsősége. Itt kezdődik Gyöngyösi életének tragikuma. Nem alaptalan, de mégis túlhajtott önérzete, tagadhatatlan nyakassága, gúnyoros természete és különcségei mind nagyobb ellentétbe hozták őt az erősen konservatív s e mellett tekintélyökre a kevélységig féltékeny tiszántúli atyákkal. Nekik nem volt igazságuk, mikor az Angliában már pappá szentelt Gyöngyösit saját ordinációjuk felvételére akarták kényszeríteni; viszont Gyöngyösi is nagyot hibázott akkor, midőn a tőle teljes joggal követelt esküt és aláírást megtagadta.¹¹ E kiegyenlíthetetlen ellentét csakhamar megzavarta úgy a tiszántúli egyházkerület, mint a Gyöngyösi nyugalmát, bárha a derecskői egyház hívei nagy hűséggel és szeretettel ragaszkodtak hozzá.

Évekig tartott ez a szerencsetlen huzalkodás, melynek első jelét akkor találjuk a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyveiben, mikor az 1705. június 21.—22. napjain tartott tarpai közzsínat kimondotta, hogy „ezentúl parókát viselni senki ne merészeljen, hivatalvesztés terhe alatt“. Gyöngyösi Angliából parókásan jött haza s a külföldön igen elterjedt, de a magyar református papságnál ekkor még igen szokatlan s ennélfogva feltűnő viselethez makacsul ragaszkodott; parókáját a zsinati határozat ellenére sem tette le. Ez időtáiban történhetett az is, hogy a sokfelől zaklatott és izgatott Gyöngyösi, első sorban saját püspöke, Kocsi Csergő János, de egyúttal több tiszántúli vezérferfiú ellen is egy metsző gúnynyal írt pasquillt bocsátott közre,¹² mely meggondolatlan tiszteletlenség kitörésre juttatta az ellene rég készülő katasztrófát. A gúny vers szerzője és terjesztői ellen szigorú vizsgálatot rendelt el a mélyen sértett püspök; Gyöngyösi feje fölött mind jobban gyűltek a fellegek. De ő nem esett kétségbe, noha leghívebb barátai is egymásután hagyogatták el, mint pl. Patai István debreczeni pap és Huszti Sámuel, kiknek a gúny vers terjesztésében mindenesetre, sőt talán szerkesztésében is részök volt. Gyöngyösi a Piskoltra, 1706. június 20-ra összehívott „szent generális“ elé idéztetett, hol Kocsi Csergő János püspök elnöklete alatt tíz esperes és számos lelkész ítélte a vádlott felett. A pör kimeneteléről alig lehetett kétség, midőn a fő vádlók egyúttal bírák is voltak. Gyöngyösi még itt is erősen harczolt; különösen kiemelvén a beregi egyházmegyének a tiszántúli kerület által elismert külön papszentelési jogát s bizonyára kérdésbe tette, hogy ha a beregiek ordinátióját elismeri a superintendentia, miért ne ismerhetné el az angol püspöki egyház által történt felszentelést? Hiábavaló volt azonban minden védekezés; a megsértett bírák kimondták Gyöngyösire a lesújtó ítéletet, mely a zsinat jegyzőkönyvében¹³ következőleg örökölte meg:

„Occasione inauditi et maledicti illius pasquilli, Paulus

Gyöngyösi SS. Theoli Doctor, ecclesiae Derecskeiensis Pastor, citatus et convictus.

„Mivel secundum allegata et probata, Gyöngyösi Pál derecskői prédikátor comperiáltatott a pasquillusnak authorának lenni, melyben vallásunk, ministeriumunk, ordinatióink, tisztességes personák éktelen mocskokkal és szitkokkal illettéinek; comperiáltatott item hamis hitűnek és újítónak; tetszett a törvénynek: méltó volna, hogy paródiáját fejében vernék, ruháját leszakgatnák, magistratus kezében adnák; de ezt nem cselekeszik, hanem prédikátori tisztitül in perpetuum megfosztassék, vigore Articulorum 5. et 27. in Minoribus, item 28. et 38. in Majoribus; item conclusionum 27. et 28. in actis Synodi Nationalis Szatmár-Némethini celebratae.

„Azért papi ruházatát mától fogva letegye, ne viselje; mert, ha rajta találják, szégyenére levonszák; ha peniglen valaha, titkon vagy nyilván, per se, vei per alios, vagy irkálna, vagy szólana, vagy a superintendentia, vagy tiszteletes superintendensünk, vagy valamely becsületes személyek ellen, tehát, comperta rei veritate, hiteles két, avagy három tanuk után, magistratus kezébe adattatik.

„Mivel pedig, audita deliberatione, Gyöngyösi Pál a méltóságos fejedelem székére — quod inauditum — hire, pecsété nélkül citálja a szent generális praeseseit, contra Articulum Art. 42. R. Dominorum Felföldiensium, quem nostra superattendentia acceptavit et confirmavit anno 1639. — a deliberatum annyiival inkább megerősítettik; mely canon így vagyon: „Quicumque alicujus criminis convicti, et ab ecclesia poena commerita multati, ad potentiores, externumque praesidium confugiunt, sese ecclesiae et ejus judicio contumaciter opposcentes; ii in perpetuum et sine ullo spe veniae, tamquam putida membra, abjiciantur et proscribantur“.

Az ítélet tehát a legszigorúbb büntetést, a papi hivatal és jelleg elvesztését mondotta ki Gyöngyösire, mely ellen ő — végső kétségbeesésében — az ekkor hatalma zenithjén.

álló II. Rákóczi Ferencz fejedelem székéhez felebbezett. A zsinat atyái szemében ez még az eddigieknél is nagyobb bűn volt s — mint láttuk — rögtön fejére idézték Gyöngyösinek a felsőmagyarországi XLII. kánont. Mit csinált II. Rákóczi Ferencz Gyöngyösi felebbezésével, adatok hiányában nem tudom megmondani; a következmények azonban azt mutatják, hogy csakugyan közbelépett Gyöngyösi javára, mert az kétségtelen, hogy a piskolti ítélet nemcsak végre nem hajtatott, de, mint látni fogjuk, módosítva és szelídítve lett. Egy nem egészen megbízható forrásból¹⁴ ugyan az tűnik ki, hogy a piskolti zsinat nemcsak magát Gyöngyösit, de a hozzá állhatatosan ragaszkodó derecskői egyházat is „excommunicatio“ alá vetette; azonban ez alól mihamar feloldattak; Gyöngyösi tovább is Derecskén hivataloskodott s a Debreczenben, 1708. február 27-én tartott semigenerális zsinat újabb tárgyalás alá vétén az ügyet, következőleg ítélte: „Megtekintvén a szent semigenerális tisztt. Gyöngyösi Pál uram instantiáját, melyben megismeri magát reusnak lenni, lőtt a szent semigenerális hozzá atyai reflexióval, hogy functióját szabadon gyakorolhassa ott, a hol ő kegyelmének vocatio adatik, a‘mi superintend entiánkon kívül, hoc addito: hogy jövendőben Isten generális congregatiót adván érnünk: akkor ő kegyelme compareáljon, és ott lészen ő kegyelmének plenaria resolútiója“. Az ítélet¹⁵ tehát a következő generális zsinat által volt megerősítendő, a mi meg is történt az 1709. június 23-án Nagy-Kállóban tartott közsinaton, mely a debreczeni félközsinat által Gyöngyösire kimondott szelídebb ítéletet megerősítette“.¹⁶

Gyöngyösi valószínűleg a debreczeni semigenerális ítélete után hagyta el a hozzá hűséges szeretettel ragaszkodó derecskői egyházat s egyelőre Szatmáron vagy annak közelében vonta meg magát, gyermekeivel együtt. Első felesége, kit mindjárt pappá választásakor vehetett el, Derecskén meghalt s az özvegy apa anyátlan árváival együtt indult bujdosásnak.¹⁷ Mintegy három évet töltött így állás nélkül, míg végre az 1711. évben¹⁸ Kassán álla-

podott meg s itt talált új otthonra; hol szép működési kör, de egyúttal temérdek küzdelem és sok szenvedés jutott osztályrészül.

A kassai református egyház, a XVII. század végén szenvedett elnyomatás után, II. Rákóczi Ferencz győzelmeinek idejében, szép templomát és nagy iskoláját újra visszanyerte.¹⁹ Ismét fellendült az egyházi s iskolai élet s Gyöngyösi egyelőre az iskolában nyerhetett alkalmazást, egyúttal segédkeztén szükség esetén a kassai papnak, Gyarmati Tamásnak. Azonban alig telepedett le itt Gyöngyösi, II. Rákóczi Ferencz zászlajának lehanyatlásával újra eljöttek a kassai egyházra a nemszeretem napok; a templom és iskola rövid öt évi birtoklás után, 1711. október 18-án katonai erővel ismét elvételre s a református isteni tisztelet először a citadella egy kazamatájába, majd egy külvárosi csűrbe, végre az összelövdözött hóstáti temetői imaházba szorult. Majdnem azt mondhatnák, hogy Gyöngyösinek lába nyomában járt a szerencsétlenség; ő azonban legkevésbé sem csüggedt s midőn Gyarmati Tamás 1712-ben elhunyt, készséggel vette át a szorongatott egyház papi hivatalát.²¹

Az abauji egyházmegyének ma meglevő legrégebb jegyzőkönyvébe 1692. február 27-től kezdve egész 1739-ig sajátkezűleg írták be ne vöket a traktusban szolgált papok. Gyöngyösi nevét azonban nem találjuk köztük; mert ő, mint az anglikán egyház felszentelt papja, itt sem látta szükségesnek nevének aláírását. E miatt azonban legkisebb bántódása sem lett, sőt paptársai annyira elismerték nagy tekintélyét és tudományát, hogy már 1715-ben az egyházmegye assessorai között szerepel; Zemlényi Ferencz esperessel, Nádudvari Mihály szepsi-i pappal a legbizalmasabb baráti és komasági viszonyban áll; a nagy tudományú ifjabb Csécsi János pataki professzorral állandóan levelezik; Pósházi István zempléni esperes pedig oly czélzattal szeretné megnyerni egyházmegyéjének, hogy az esperességét is azonnal átadná neki; a zempléni papság azonban határozottan állást

foglal Gyöngyösi ellen, kit e miatt a sárospatakiak nem vihettek el papjukul.²²

Gyöngyösi Kassán, épen úgy, mint félszázaddal előbb a nagy Czeglédi István, valósággal „a törésen állott”; szóval, írásban egyaránt fáradhatatlanul küzdött a protestántizmust megsemmisíteni akaró jezsuitizmus ellen, melynek egyik fő vára épen Kassa volt, A két nagy papnak küzdelme, érdeme, sőt végsorsa is azonos; Czeglédié börtön és halál, Gyöngyösié börtön és száműzetés. De tartunk rendet az események előadásában,

Kassa ezidőben az egri egyházmegyéhez tartozott, melynek püspöke, gróf Erdődy Gábor, valamennyi főpaptársát felülmúlta tevékenységben és az „eretnekek” fanatikus gyűlölésében. Méltó alattvalója volt a kassaiplébános, Máriássy Sándor, kanonok és apát, később czimzetes püspök. Legfőbb céljuk volt, hogy a protestántizmust lehetőleg az egész országból, de Kassáról mindenesetre kiirtsák. A nagyszámú jezsuita sereg szolgáltatta a legbuzgóbb munkatársakat; de gondjuk volt arra is, hogy az államhatalmat és közigazgatást szintén megnyerjék kitűzött céljuk támogatására. A protestánsok az élet-halálharcot vívták az egész országban, mely harcnak egyik főpontja épen Kassa volt, vezére pedig a protestánsok részéről a kassai református pap, Gyöngyösi Pál.

Kassa város előljáróságából (tanács és választott község) mindjárt 1712. elején kitiltattak a protestánsok s bár a r. kath. lakosságából egyelőre épen nem találtak elegendő alkalmas egyént az így megüresedett helyek betöltésére, a város előljárósága ettől fogva, közel egy századon át, tisztán r. katolikus; a klérusnak engedelmes, vak eszköze. Mindjárt a következő években (1713—1714.) úrnapi processióra és misékre kényszerítik, a cézehekből kitiltják, zálogolják és tömlöczözik a kassai protestánsokat; papjaikat eltiltják a keresztelestől és esketéstől s a híveket kényszerítik, hogy a stólat a plébánosnak fizessék. A kassai üldözött protestánsok jajkiáltása a trónig hatol s maga III. Károly király nem is egy, de több rendeletben parancsolja meg a

tanácsnak az üldözés abbanhagyását;²³ a klérus által sugalmazott tanács azonban ezer módot talál a királyi parancsolatok kijátszására. Ily rettenetes körülmények közt élt és működött Kassán Gyöngyösi, legelső céltáblája ellenfelei gyűlöletének. Ő azonban nem félt, nem engedett semmit; azok közé a jellemek közé tartozván, kiknek jelszava: „Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae“.

Az 1717. év elején összeeskettett egy ref. vőlegényt egy róm. kath. menyasszonnyal. Máriássy apát azonnal maga elé idézte, majd az egri szentszéknél jelentette fel Gyöngyösit, kit nemcsak súlyos pénzbüntetéssel, de hivatalvesztéssel is megfenyegetett a Máriássy által jezsuitákból összeállított „parocliialis szentszék“; a vádlottat már meg is idézte Kis János püspöki közhelyettes az egri szentszék, mint másodfokú bíróság elé; a dolog azonban ennyiben maradt, bizonyára a kassai és abaujmegyei módosabb református urak közbenjárása és nagy pénzáldozata folytán.²⁴

Ugyanez évben lépett az özvegy Gyöngyösi másodszor házasságra, feleségül vévén Szatmárról vagy közeli környékéről Losonczi Rebekát,²⁵ hogy a közelet folyton súlyosbodó harcrai közben enyhülést találhasson a békés családi tűzhely melegénél. Mert a harcz izgalmai folyton növekedtek. A jezsuiták szóval és írásban egyaránt hirdették a protestánsok kiirtásának szükségességét; Gyöngyösi élénk figyelemmel kísérte úgy az idevonatkozó irodalmi termékeket,²⁶ mint a kassai jezsuiták templomi szónoklatait, melyekre ő is félelmet nem ismerő bátorsággal és éles-séggel adta meg prédikációiban a méltó visszhangot, úgy, hogy saját hívei is mérsékletre és vigyázatra intették.²⁷ De mikor azt kellett látnia, hogy a Komáromi Csipkés György által fordított Szent Biblia példányait lefoglalják, majd pedig százával égetik el a kassai jezsuiták;²⁸ mikor hallotta, hogy az egri püspök Csécsi János pataki tanár híres jubiláris beszédét szerző fején akarja elégettetni;²⁹ mikor látta, hogy a jezsuiták erőszakos üldözései és aprólékos bosszantásai napról-napra növekednek: ezekkel egy-

arányban növekedett az ő méltatlankodása, elkeseredése, harckedve és tevékenysége is.

Az 1715: XXX. törvénycikkben ígért vallásügyi bizottság, mely a vitás vallási, különösen pedig birtoklási kérdések megvizsgálására és elintézésére szerveztetek, csak 1721. márcziusában kezdte meg működését Pesten, miért is pesti commissio“ néven ismeretes. A kassai reformátusok nagy jó reménységgel voltak e bizottság felől, hogy tudniillik visszatéli nekik az őseik által épített s tőlök immár harmadízben elfoglalt szép templomot, a mellette levő iskolával, papiakkal és jövedelmekkel együtt.³⁰ Nagyon természetes, hogy jogos igényeik érvényesítésére mindent elkövettek s e nagy munkában ismét Gyöngyösié volt az oroszlánrész. A jó reménységet azonban csakhamar keserű kiábrándulás követte. A vallásügyi bizottságnak többségét alkotó r. kath. tagok, az egyháziak épen úgy, mint a világiak, a legmerevebb visszautasítás álláspontját foglalták el a protestánsok legjogosabb kívánságai ellen is; a klérus egész nyílt sisakkal követelte, hogy a vallás ügyében hozott minden eddigi törvény eltöröltessék, a protestáns vallás az országból kitiltassék, mert „a birodalom nyugalma és a lakosok egyetértése nem áll másban, mint a vallás egységében; semmi más nem köti annyira a fejedelemhez a népek lelkét, mintha egy szívvel lélekkel azt a vallást követik, melyet a fejedelem vall; — a vallás egysége az ország ereje, a vallás különbözősége az ország veszte“.

A vakbuzgó egri püspök, gróf Erdődy Gábor, egy, Timon jezsuita által írott s a pesti bizottságnak ajánlott könyvben még bővebben kifejtette a klérus ezen rettenetes elveit és követeléseit. A munka szellemét már címe elárulja: „Opusculum theologicum, in quo quaeritur: An et qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus in ditione sua retinere haereticos; vei contra poenis eos aut exilio ad fidem catholicam aplectendam cogere“. (Nagyszombat, 1721.) A magyar protestánsokban méltán felforrott a vér e jezsuita munka olvasásakor, mely egyenesen azt hirdeti,

hogy a r. kath. fejedelem, előjáróság, vagy földesúr semmiképen nem tűrheti meg országában vagy birtokán a protestáns lakosokat, hanem az a kötelessége, hogy azokat akár büntetések, akár száműzetés által a r. kath. vallás felvételére kényszerítse^{11 31}

A legiszonyúbb türelmetlenség e bántó és dölyfös szózatára Gyöngyösi Pál adta meg csakhamar a méltó választ, „*Altare Pacis*“ „a béke oltára¹¹“ cím alatt 1722-ben megjelent, 48 lapra terjedő munkájával.³³ A békés és harcziasszellem, a keresztyéni szeretet és a metsző gúny, az írás mélységes ismerete és az ó-klasszikusok megszólaltatása, a régi egyházi atyák és a reformátorok jeles mondanásai, az evangéliumi alázatosság és a kálvinista magyar nyakassága, valami csodálatos harmóniában olvadnak össze e rövid, de hatalmas munkában, mely a szerző rengeteg tudományos ismeretének, bámulatos sokoldalúságának, kiváló eredetiségének, éles logikájának és kitűnő, erőteljes irányának a legnevezetesebb emlékjele és bizonyítéka. Ha eljő valamikor az a boldog idő, hogy a magyar protestántizmus, illetőleg a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megkezdheti a XVI.—XVIII. század legjelesebb irodalmi emlékeinek újra nyomtatását s jegyzetekkel felvilágosított kiadását, hogy így a könyvtárak polczain elrejtett kincsek napfényre hozatván, a legszélesebb körben tanítsanak és „lelkessítsenek, akkor egyik legelső teendő lesz az „*Altare Pacis*“ magyar fordításának kiadása.

Mily szellemes és találó mindjárt a jellemző cím után következő jelige, melyet Gyöngyösi Ezsdrás könyvének IV. és VI. fejezeteiből vett, hol a fogság utáni templomépítésének gonosz megakadályozásáról, majd pedig a pogány Dáriusnak szabadelvű építési engedélyéről van szó. Gyöngyösi szerint a IV. részben az assyr biztosok (commissarii), a VI-ikban az Isten biztosainak leveléről van szó. Ki ne venné észre azonnal a pesti commissio r. kath. és protestáns tagjaira való mesteri célzást?! A második jelszót vagy mottót Aventinusból vette Gyöngyösi: „Vera scribere

periculum, falsa crimen. Ő igazat írt s a nagy veszedelem el is következett reá. “

A munka gróf Erdődy püspökhöz intézett nyílt levél alakjában van írva; a szegény református pap megrázó bátorsággal és sokszor metsző éles hangon veri vissza a dűsgazdag és hatalmas főpap neve alatt megjelent munka minden egyes támadását; Timon munkáját (kit Daemonnak nevez) valósággal darabokra szedi és összetöri. Bár igen sok pont méltó volna rá, csakis egy pár részletet idézek hatalmas munkájából.

A 44. lapon e szavakkal fordul a püspökhöz: „Ha lelkiismeretének és az igazságnak szavát, az esküvel megerősített békekötéseket és országos törvényeket nem tekinti is Méltóságos Püspök úr, már csak az egyházi és polgári eszélyesség (prudencia eccl. et pol.) is arra indíthatná, hogy *’ az ország népének nagyobb részét* (t. i. a protestánsokat) vigyázatlanul ne zaklassák és ne ingereljék, hanem inkább szeretettel és új jótéteményekkel igyekezzenek a békés alattvalói helyzetben megtartani, mivel a mi nemzetünk jelleméről azt tartják, hogy az valamivel szilajabb és a jármot kevésbé tűrő, mint a többi népeké“. A nemrég lezajlott szabadságharcz még mindig élő, de mélyen elnyomott szelleme szólal meg Gyöngyösi e nevezetes soraiban. „A riadó vak mélységet felverte szavával!“

„Protestálok mindezen igazságtalanság ellen — mondja egy más helyen —, protestálok, mint a protestáns egyház szolgálja és lelkipásztor!“

Végül a Zsidókhoz írott levél 13. részének 20.—21. verseit, továbbá Tertulliánnak örökszép szavait ajánlja gróf Erdődy püspök figyelmébe: „legyetek az igazság őrizői, a szerénység hirdetői, az erények cselekedői, senkinek ellenségei, a lelkiek követői, az ég tanítványai!“

Megható a záradék, illetőleg az aláírás is: „Dicsőségesen uralkodó legkegyelmesebb császár-királyunknak és főtisztelendő püspök Úrnak örök békeességéért szüntelen könyörög a mennyei udvar előtt.

Kassán, Concordia napján, s ha Istennek úgy tetszik, a békeség kegyes zászlaja alatt, 1721. február,

Gyöngyösi Pál, theol. doktor, az apostoli angol egyház presbytere, jelenleg a kassai református egyház lelkipásztora“.

A keltezésből az tűnik ki, hogy Gyöngyösi az Erdődy-Timon-féle munka megjelenése után azonnal, egy pár hét alatt elkészítette válaszát, melyet azonban a hazában kinyomtatni nem lehetett. Külföldi nyomdát kellett tehát felkeresni s ez sok időbe került. A munkán az áll, hogy Bázelen, Philadelphus Timotheusnál nyomtatott, de első pillanatra látszik, hogy ez álczim, illetve álnév; a betűk jellegéből s a nyomtatás jellemző sajátásaiból pedig kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy az „Altare Pacis“ oderai Frankfurtban nyomtatott, Schwarz Kristóf János műhelyében; ugyanott, hol nyolcz év múlva Gyöngyösi Pál hasonnevű fiának „Chorea castrorum“ címen ismert értekezése megjelent.⁰³ I. Frigyes Vilmos porosz király (1713—1740) mindig kiváló érdeklődést és jóakaratot tanúsított magyar protestáns elnyomott hitfelei iránt; Gyöngyösi, lehet, éppen e munka kiadása alkalmával lépett először összeköttetésbe a királylyal, kinek jóakarata pár évvel később menedéket és tisztességes állást adott a hazájából száműzött tudós papnak és családjának.

Az „Altare Pacis“ hazánkba jutott példányai a protestánsoknál rendkívüli örömet és elismerést keltettek; viszont a r. katolikusoknál, főképp a jezsuitáknál, különösen pedig a magát tekintélyében és személyében sértve érző gróf Erdődy püspöknél a legádázabb haragot és gyűlöletet idézték fel a szerző ellen. Bosszút lihegve keresték az alkalmat, hogy Gyöngyösit megtámadhassák és megsemmisíthessék. A kassai jezsuita sereg, a tanárok éppen úgy, mint a Mária-egyesületekben fanatizált tanítványok, lépésről-lépésre követték a református papot, hogy alacsony gúnyolódásukkal, kifogyhatatlan bosszantaiikkal valami meggondolatlan tetre ingereljék, a miért aztán nyakát szeg-

hessék, s egyúttal magát a kassai református egyházat is teljesen kiirthassák és megsemmisíthessék. Gyöngyösi maga is tisztában volt helyzetével s ezért az a gondolat is megfordult agyában, hogy talán jó lenne a jezsuiták körme közül Kassáról biztosabb helyre elvonulni; ez időre esik Sárospatakra történt meghívása, mely azonban részint a zempléni papság ellenállása, részint kassai híveinek s különösen Bárczay László főgondnoknak őt esengve marasztaló kérései³⁴ miatt teljesedésbe nem ment s így Gyöngyösi továbbra is a veszedelem torkában, Kassán maradt.

Az 1723. év október havának 3-án nagy ünnepet ült a kassai r. kath. lakosság. E napon szentelte fel egyháza káprázatos és tüntető pompájával Kozma Péter kanonok a főutcáján felállított díszes szűz Mária szobrot, mely ma is áll; ugyanazon helyen, hol régebben a katonai pellengér állott s hol 1607. január 13-án összeapritották a bosszús hajdúk Kátai Mihályt, kit Bocskay fejedelem megmérgezésének erős gyanúja terhelt. Ily szomorú emlékü helyen áll a Mária szobor, mely egyúttal Gyöngyösi Pál ártatlan szenvedésének is emlékoszlopa. A szobor felszentelésének napjaiban egy *Gyalai András* nevű erdélyi református deák fordult meg Kassán, ki külföldre, Amsterdamba készült, hogy ott nyomdásznak képezze ki magát. Az ifjú utas Gyöngyösinél is megfordult, kinek egy másik Gyalai András, talán épen a vándor-deák atyja, Hollandiában tanulótársa volt.³⁵ A beszéd tárgyát ekkor Kassán, még a református körökben is, az új Mária-szobor képezte s az ifjú Gyalai, mint hevesvérű református deák, Horatius egy szatírájának nyomán, gúnyverset költött az új szoborra.³⁶ A vers megnyerte a Gyöngyösi tetszését, leírta és eltette magának; bár Gyalai azt ígérte, hogy ha Amsterdamba ér, rögtön ki is nyomatja a verset.

A következő 1724. év januárjában fokozódva újultak meg a kassai jezsuiták sértő gúnyolódásai a reformátusok is különösen Gyöngyösi ellen. Templomukra ilyen felírást ragasztottak: *Braxatorium Calvini = Kálvin sörfőzőháza;*³⁷

majd a jezsuita tanárok és növendékek a velők éppen szembejövő Gyöngyösit e csufondáros kiabálással fogadták: *Unde nobis hie Judaeus?* = *honnan cseppent közénk ez a zsidó!?* Szóval, Gyöngyösi a végsőig fel volt ingerelve a jezsuiták által. Ilyen lelki állapotában kereste őt fel egy beteges, könyöradományokból élő peregrinus, *Turkevi* nevű, volt szalonnai ref. tanító, kinek Gyöngyösi, beszélgetés közben, megmutatta a Gyalai gúnyversét. *Turkevi* engedőimet kért, hogy lemásolhassa azt; a különben is bosszús Gyöngyösi készséggel adott erre engedélyt, sőt a szükséges tiszta papírt is a magáéból adta. Ezt lett a veszte; a mennyiben a *Schirmer-éls* házbán, hol előbb lakása volt, egy csomó olyan számlát talált a XVII. század második felében igen tekintélyes *Schirmer* kereskedőház nevével, mely számlák egyik oldala tisztán maradt. Gyöngyösi, mint takarékos ember, összeszedte a számlákat s jegyzetekre használta fel azok tisztán maradt hátlapjait. Két ilyen *Schirmer-féle* lapot adott *Turkevinek* is, ki ezekre lemásolta a Gyalai gúny versét. Gyöngyösinek sejtelve sem volt arról, hogy mi fog mindebből következni. Az exaltált *Turkevi*, kit egyik adat holdkórosnak, a másik pedig nyavalyatörősnek, sőt eszelősnek mond; a ki tehát egyáltalában nem bírt képességgel arra, hogy tettének következményeit belássa és mérlegelje, azt a meggondolatlan merénylet követte el a január 26-ra forduló éjszakán, hogy a Mária-szoborhoz lopózva, az általa két darab papírra lemásolt gúnyverset a szobor talapzatára csirizzel felragasztotta.³⁸

Alighogy felvillant január 26-án a téli napnak fénye, csakhamar észrevették a jezsuita tanárok és tanulók a kollégiumukkal majdnem szemben álló szoborra felragasztott írást. Odarohantak, s olvasván a verset, mérhetetlen lett felháborodásuk e blasphemia, ez istenkáromlás miatt. Lefejtvén a két lapot, a hátsó részén meglátták a *Schirmer-féle* számlát. Mint kész prédára, úgy törtek a kegyes és buzgó Marianus-íjak az istentelen kálvinista prédikátor, Gyöngyösi lakására. Összes iratait, ezek közt a vers Gyön-

gyösi által írott másolatát és a sok Schirmer-féle számlát mint fő bűnjeleket nagy diadallal lefoglalták;³⁰ magát Gyöngyösit pedig, mint istenkáromlót, a városi tanács által azonnal elfogatták és börtönbe hurczoltatták. Gyöngyösi ekkor beteges volt, neje pedig várandós állapotban;⁴⁰ képviselhetni a szegény család borzasztó lelkiállapotát!

A jezsuiták viszont diadalmában úsztak; íme eljött az alkalom, hogy kitölthessék Gyöngyösin régi bosszújokat s nemcsak őt magát, de a kassai református egyházat is megsemmisíthessék; a városi tanács pedig, mint Máriássy plébános és a jezsuiták készséges eszköze, mindent elkövetett e czélok elérhetésére. Mindjárt február 4-én jelentést tesz a tanács a rettentő bűnről a kancelláriához, egyúttal azonban a nádort, az országbíró, gróf Csáky bibornokot, gróf Erdődy egri püspököt és gróf Pálffy Jánost is fellekeresték alázatos levelekkel, melyekben arra kéri e főméltóságokat, járjanak közbe a helytartótanácsnál és kancelláriánál, sőt magánál király ő felségénél is a végre, hogy ne csak az istentelen Gyöngyösi nyerje el méltó büntetését, hanem, hogy ezentúl ily nagy bűn elő ne fordulhasson s hogy király ő felségének annál hivebben szolgálhassanak, rendelje el kegyelmesen ő felsége, *hogy ezentúl az eretnek papok és tanítók zárassanak ki hű Kassa városából!*

Annak bebizonyítására, hogy mindeme „kegyes“ intézkedéseknek ki volt a primus motora, lelke és legfőbb mozgatója, íme itt közlöm Máriássy plébánosnak a városi tanácshoz 1724. február 8-án intézett levelét.

„Tekintetes Nemes Magistratus!

Tegnap i napon némely méltóságokkal és más úri rendekkel együtt lévén, fenforgott az calvinista prédikátor dolga, reprobáltatik az N. Magistratus csendessége, hogy az prédikátort Bárczárul az hustáton elszenvedi; Commendáns uramat is 0 Ngát még eddig az T. N. Magistratus nem requirálta, hogy ha valamely prédikátor bekívánna jöni, akar minemű praetextus alatt be ne bocsáttassék;

mind a kettőt könnyen véghez vihettjük, most lévén alkalmatosságunk, csak az N. Magistratus zélusa accedáljon. Az prédikátornak úgyis ben az városban exercitiumja nem volt, hanem az hustáton; ott is pedig csak toleraltatott, de az is per novum crimen tolláltatik, ha tovább nem is, csak az dolognak exitusáig; tartalékunk nem lehet. Ha pedig az volna az N. Magistratus consideratiója, mindenkit magamra vállalok s én okoztassam. Commendáns Ur ő Nga maga kért engemet, mivel már az hadi rendeknek megparancsolta, hogy semmi prédikátort be ne bocsássanak az városba; sürgessem az N. Magistratust, hogy az kapu deákoknak is keményen meg legyen parancsolva. Ezeknek véghezvitelére bizodalmasan kérem az T. N. Magistratust, s az Isten kedvéért is adhortálok, kövesse az több királyi várasokat s nékem assistáljon, praedikátor akár mely szín alatt be ne jöjjön egy is; valamely keresztelés, temetés, esküttetés történnék, hírem nélkül meg ne legyen az Calvinistáknál; az hustátra be ne jüjjön külső prédikátor, azért inhibeáltasson is. Mind ezek pedig usque ad exitum rei Gyöngyösianae legyenek eltilalmazva. Bizony az N. Magistratus mind az Istennek, mind az itt való főrendeknek kedvére; maga jó hire, zélusa előmenetelére fog cselekedni. Magam mentem volna a N. Magistratus szolgálatára, de az lábamat nem merem megerőltetni; az tegnapi is valamennyire megsértett. Ezzel ajánlván magamat az T. N. Magistratus tapasztalt jóakarójába, maradok az T. N. Magistratusnak köteles igaz szolgálja Máriási Sándor.“

A buzgó plébános elérte a kívánt eredményt; már a következő napon, február 9-én elhatározta a városi előljáróság, hogy a város területére prédikátor vagy mester be nem bocsáttatik; a reformátusok vallásgyakorlata pedig Gyöngyösi pőrének kimeneteléig felfüggesztetik. Csak ezt a határozatot várta a plébános; azonnal követelte a kassai reformátusoktól, mindenféle lelkészi teendő előfordulásakor a busás stóladíjat.

A pásztor nélkül maradt s elnyomott reformátusok is minden lehető megtettek elfogott lelkészük kiszabadítása és vallás szabadságuk visszanyerése érdekében. Ügyök támogatására felkérték a nagytekintélyű Ráday Pált; a maguk részéről pedig külön ágensül Debreczeni Andrást küldték Pozsonyba és Bécsbe, kiknek közvetítésével több rendbeli folyamodással járultak a királyi felséghez, ki márczius 13-án kegyelmesen el is rendelte, hogy Gyöngyösi pere a törvényes formák szerint folytattassék, és hogy a kassai reformátusok vallásgyakorlatát megháborítani, őket a r. kath. plébános adófizetőivé tenni nem szabad. A városi tanács, ennek daczára, tovább is üldözte a reformátusokat, minek egy újabb folyamodvány s erre ismét egy május 9-én kelt királyi parancs lett az eredménye; melynek oltalma alatt május végén elhozhatták a kassai reformátusok külvárosi templomuk mellé Nánási András prédikátort.⁴¹

Ez idő alatt mind szorosabbra vonta a hálót Gyöngyösi körül a jezsuita ármány. Mindjárt elfogatása után vallatás alá fogták a Kassán székelő szepesi kamara egyik tisztje által; majd, vallomásai megerőtlenítésére, többrendbeli tanúhallgatások által igyekeztek ellenérveket, czáfoló bizonyítékokat szerezni. Kihallgatták a vámost, a kapudeákot, a városvégi korcsmárost Gyalai András kassai tartózkodásáról, s nagy örömmel vették, hogy ezek mind azt állították, hogy Gyalaira nem emlékeznek. De hát hogy is emlékezhethnének 4—5 hónap múlva egyetlen utasra azok, kik előtt naponként százával fordulnak meg idegenek?! Ellenben a kihallgatott reformátusok vallomásaiból kétségtelenül kitűnt Gyöngyösi állításainak igaz volta; továbbá saját cselédjei is egytől-egyig azt vallották, hogy a január 25—26. közötti éjszakát Gyöngyösi a lakásán töltötte s onnan egy perczre is ki nem mozdult. Egyetlen terhelő tanút azonban szereztek. Egy Cecca Ferencz nevű, a nápolyi királyság Lezzi városából való, 20 éves r. kath. vallású olasz közkatona azt vallotta, hogy ő a kérdéses éjszakán a szobor körül őrseget teljesítvén, látta Gyöngyösit, a mint köpenyében

burkolózva a szoborhoz lopózott, ott egy kevés ideig időzött, majd ismét lakásába visszatért. Ez egyetlen terhelő tanút nemcsak a mentő tanuk nagy számával szemben, de önmagában véve is egyenesen kitanítottnak, magyarán szólva hamis tanúnak kell tartanunk. Egy Nápolyból nem régen idekerült, olasz ujoncz közkatona vájjon ismerhette-e a kassai református papot; sőt, feltéve, de meg nem engedve, hogy ismerte is, hogyan ismerhette őt fel az éjszaka sötét-ségében? De, eltekintve mindezekről, egyetlen tanú vallomása a törvényszéki gyakorlatban teljes bizonyítékul soha el nem fogadható; a mint ezt az ismert jogelv is mondja: „unus testis nullus testis

Ezek után hozzá fogtak Gyöngyösi rendszeres kihallgatásához, mely márczius hó 17-én történt meg. Terjedelmes, 43 kérdőpontot magában foglaló sorozatra kellett a fogoly Gyöngyösinek megfelelni. A vád képviselője, Sajgó János városi ügyész, a jezsuiták készséges segítségével, nagy szorgalommal már jó előre összegyűjtötte a Gyöngyösi ellen felhozható vádpontokat. Kikérdezte a tiszántúli pasquill felől; gyanúsította azzal, hogy a városi előjárók ellen 1714-ben forgalomba hozott gúny versnek is Ő a szerzője; végül vádolta őt a Lengyelországba menekült rebellisekkel, azaz II. Rákóczi Ferencz híveivel való összeköttetéssel, levelezéssel is. E két utóbbi vád egyenesen hangulatkeltés céljából lett előhozva; az elsővel a városi tanácsnál, a másodikkal a helytartótanácsnál, kancelláriánál, esetleg magánál a királynál akarták Gyöngyösit még jobban befeketíteni.

Ilyen előkészületek után, május 12-én megkezdődött s e hónap 16-án folytatott és befejeztetett Gyöngyösi pörének tárgyalása. A városi ügyész szentségtöréssel és istenkáromlással vádolta Göngyösit; követelte azt is, hogy hogy kínvallatás (tortúra) alá vegyék, s a következő rettenetes ítéletet kérte fejére: *„jobb keze levágattassék, aztán feje vétessék, szentségtörő teste pedig megégettessék“*. Gyöngyösi védője, Thuránszky László, minden valószerűség

szerint kálvinista nemes, ritka odaadással védte Gyöngyösi ügyét, melynek igazságáról teljesen meg. volt győződve, s nagy bátorsággal és ügyességgel erőlténítette meg a vádló érveit. Nagyon érdekes lenne az egymást sokszor felváltó perbeszédek ismertetni, erre azonban nincs időnk; csakis annyit említünk fel a vádló érveléseinek jellemzésére, hogy ő a tiszántúli pasquill által egyenesen bebizonyítva látta azt, hogy Gyöngyösi írta a Mária-szobor elleni gúnyverset is, mert hiszen „semel deprehensus, centres reus esse perhibetur“; majd nem átalta az egyetlen terhelő tanúnak, az olasz katonának vallomását is bizonyító erejűnek venni, „ha egy is a tanú, de legalább fél bizonyítékot ad“; ennek a fél bizonyítéknak alapján kérte Gyöngyösire a legkínosabb halált!^{4:2}

Maga Gyöngyösi úgy a kihallgatáskor, mint a tárgyalás alatt, minden egyes kérdésre határozottan és bátran, minden mentegetőzés és homály nélkül nyilatkozott. Jól látta, hogy vesztére törnek s a gúnyvers miatt szentségtörőnek, istenkáromlónak bélyegezik s ő mégis egész határozottan és bátran, nem egyszer, de többször kimondja bírái előtt: „Igenis, a mi dogmánk szerint a Mária-szobor bálvány, annak tisztelete bálványozás; a minthogy ezt prédikációmban is elmondottam; de hogy a verset nem én írtam s nem én ragasztottam fel, arra esküszöm“¹. A ki így mer nyilatkozni, arról lélektani lehetetlenség feltételezni, hogy a gúnyvers szerzőségét vagy felragasztását el akarta volna tagadni; hiszen most idézett nyilatkozatának első részével — vádlói és bírái szemében — ugyanazt a bűnt követte el, mintha a gúnyverset ő szerzetté volna.

Ennek daczára mégis a gúnyvers miatt mondotta ki a városi tanács Gyöngyösire június 20-án ez ítéletet: „Ámbár az 1659: XLII. törvényczikkben megújított 1563: XLII. törvény cikk a káromlókra (blasphemantes) első ízben a megvesszőzést, másodízben a megbotozást, harmadízben pedig a fejevessztést mondja ki, — jelen esetben Gyöngyösi Pál vádlott, kire bebizonyult, hogy ő költötte és ő ragasztotta a

*szoborra amaz istentelen gúnyverset, a ki tehát ezek által a legnagyobb blasphemiát követte el, a két előző büntetés elhagyásával, fejezsztésre ítéltetik.*⁴³

Az ítéletet azonban, a márczius 3-án kelt királyi parancs meghagyása szerint, felülvizsgálat és megerősítés végett, a kancellária útján egyenesen a király ő felségéhez kellett felterjeszteni; mit a városi tanács június 27-én kötelességszerűleg teljesített is, alázatosan kérvén az ítélet megerősítését. A december hó 1-én, Bécsben kelt királyi parancsban foglalt legfelsőbb ítélet, mint az a dolog természete szerint várható is volt, nem hagyta helyben a kassai tanács verítéletét. „Tetszett a királyi felségnek kegyelmesen úgy határozni, hogy Gyöngyösi Pál, a szóbanforgó vétség (*delictum*) miatt, másoknak is példájára, az eddig elszenvedett börtönbüntetésen kívül, Magyarországból, a hozzákapcsolt részekből és az összes örökös tartományokból is, mindörökre száműzessék.”⁴⁴

A Gyöngyösi feje felett függő pallost tehát elhárította a királyi kegyelem, illetőleg a kancellária referensének jog- és igazságérzete, mely nem engedhette meg azt, hogy a kassai tanács által szándékolt valóságos „törvényszéki gyilkosság” végrehajtassák. Ellenben a kancellárián is erős befolyással bíró r. katolikus főpapságra való tekintetből, mégis erősen, száműzéssel kellett büntetni Gyöngyösit; bárha e szintén nagy büntetést, úgy a „*delictum*” minőségét, mint a bizonyítékok elégtelenségét tekintve, aránytalanul szigorúnak, sőt igazságtalannak kell tartanunk.⁴⁵

Pár nappal a királyi ítélet után megérkezett Kassára a helytartótanácsnak Pozsonyban, december 4-én kelt leirata is, mely a tanácsnak meghagyja, hogy az ítéletnek megfelelőig, Gyöngyösit az ország határáig, Lengyelország felé, alkalmas őrizet alatt, kikísértesse, s őt, mint örökös száműzöttet, határában többé meg ne tűrje. Majd ismét pár nap múlva a kancellária Bécsben, december 22-én kelt rendelete érkezett Kassára, mely Gyöngyösi személy-leírásának megszerkesztését és felküldését parancsolja meg.

A városi tanács készséggel sietett mindkét rendeletnek eleget tenni. A helytartótanács rendelete december 20-án már felolvastatott ugyan a tanácsban, de a tizenegy hónap óta börtönben sínlett Gyöngyösi annyira gyöngé volt, hogy csak tizenhét nap múlva, 1725 január hó 6-án, Vízkereszt ünnepén történhetett meg az ítélet végrehajtása. Lehoczky városi igató (registrator) többi városi hajdúval együtt közrefogván a börtönéből kibocsátott Gyöngyösit, megindult a szomorú menet, mely először a városháza, másodszor a Mária-szobor, harmadszor a város felső kapuja előtt megállapodván, az ítélet négy (latin, magyar, német és tót) nyelven felolvastatott, a kedves papjokat sirató reformátusok nagy busulása és a kárörvendő r. katolikusok, főkép a jezsuiták gúnyhahotája között. Majd a város falain túl mindinkább elmaradt a búcsúzó és gúnyolódó sokaság s Gyöngyösi Eperjesen és Bártfán keresztül háborítatlanul elért országunk határáig, honnan hivatalos kísérői Kassára visszatérvén, beszámoltak megbízatásuk elvégzéséről.

Kiváló érdekléssel bír előttünk a tanács által Gyöngyösiről adott latinnyelvű személyleírás,⁴⁰ mely is hű fordításban következőleg szól:

„Középtermetű, sem kövér, sem sovány férfi, sárgás-fekete arcszínnel, kurta hajjal, rövid homlokkal, közep-nagyságú vékony orral; máskülönben teltarcú; bajusza és szemöldöke fekete; jobb arcza, szempillájával együtt rán-gatózik. “

„Eddig fekete posztó tógában és jó mentében járt, mely a helvét praedikánsok szokása szerint, rókatorokkal prémezett. “

„Lengyelország határán azonban, levetvén eddigi ruhá-ját, zöld dolmányt öltött fel; mindig hordott parókáján pedig, papi sapkáján kívül, hamúszínű posztóból készült, alól háromszorosan vágott süveget viselt. “

E leírás sok tekintetben érdekes. Gyöngyösi jobb arczának rán-gatózását egyenesen a sok izgalom miatt bekö-vetkezett idegesség jelenségéül tekinthetjük, sárga-fekete

arcszínét a csaknem egy évi tömlöczözés magyarázza meg; ruházatának leírása pedig, míg egyfelől igen becses adat az akkori református papi, illetőleg magyar viselethez, másfelől arra enged következtetnünk, hogy hívei és pártfogói nem bocsátották a száműzetésbe pénz nélkül kedves papjukat.

Gyöngyösi felesége és gyermekei egyelőre Kassán maradtak. Az édes anya 5—6 hónapos kisdedével, tél közepén nem indulhatott ilyen nagy útra. De meg hol is adhatott volna szállást szeretteinek a száműzött férj és atya, ki maga is hajléktalanul bujdosott? Több mint egy évig⁴⁷ Kassán maradt az árva család, tisztességesen táplálva a református hívek által, kik ritka hűséggel és kegyelettel gondoskodtak száműzött kedves papjuk családjáról.

A száműzött Gyöngyösi először a Lengyelországba menekült előkelő magyar bujdosóknál állapodhatott meg; később pedig I. Frigyes Vilmos porosz király oltalma alatt talált menedéket, ki a bécsi udvarnál több ízben közbenjárt Gyöngyösi érdekében, hogy a száműzetés alól feloldasék; midőn pedig e lépések sikertelenségét látta, megfelelő tisztességes állást és jövedelmet biztosított a száműzött Gyöngyösinek, ki épen két évvel száműzetése után, 1727. január hó 22-én, az odera-frankfurti egyetem theologiai tanári székét nyerte el a buzgó protestáns király kegyességéből. ⁴⁸ Ez időtől zavartalan nyugalomban folyt le Gyöngyösi élete; a hatalmas porosz király oltalma alatt többé nem háborgathatták őt régi ellenei, a jezsuiták. Éltének viharos nappalára csöndes, derűs este következett, melyet a családi boldogság nyájas fénye sugározott körül. Családját kineveztetése után azonnal magához vette; gyermekeit egymásután látta felnőni, szárnyra kelni. Két idősebb fia, Pál és János, amaz 1727-ben, emez 1734-ben, atyai vezetésé alatt, már a frankfurti egyetemen tanul; ugyanitt látjuk Kassán, 1722-ben született harmadik fiát Dánielt is, ki 1739-ben lesz egyetemi tanulóvá. Legidősebb fia, Pál, mirit fentebb már említettem, a theologiai tanulmányok elvégzésé

után az orvosi pályára lépett, s mint a maga szakjában kiváló tekintély, II. Katalin czárnő udvari orvosává, tehát nagy méltóságra emelkedett.⁴⁹ Másik két fiának további sorsát nem ismerem. Leányai közül az idősebbik, Abigail, ki valószínűleg még első feleségétől, Derecskén született, mint Kármán András losonczy tanár felesége visszakerült a hazába, s Kármán József dunántúli püspök édes anyja volt.⁵⁰ Gyöngyösinek Kassán, fogsága alatt született Mária nevű kisebb leányáról azonban nincsenek további adataink.

A száműzött magyar kálvinista pap, mint frankfurti egyetemi tanár, tizenhat éven át szolgálta a hittudomány szent ügyét. Életének ezen végső korszakáról nem volt már alkalmam, jobban mondva: időm, közelebbi adatokat szerezni. Meg kell tehát elégednem az irodalmunkban már ismert néhány adat rövid összefoglalásával. Gyöngyösi tanárkorában is írt egy pár munkát; a neve alatt felsoroltak nagyobb részét azonban tévesen tulajdonítják neki, mert ezek az ő elnöklete alatt mások által tartott dissertatiók.⁵¹

Királyi pártfogójának, I. Frigyes Vilmosnak 1740-ben bekövetkezett halála után fia, II. Frigyes lépett a porosz trónra, kinek kegyében szintén mindvégig megmaradt, a mit a maga részéről is igyekezett meghálálni. Bód Péter írja⁵² Gyöngyösiről: „Még kassai pap korában Nagy Sándornak egy arany pénze akadott volt kezére, melyet egy cserép edényben hamuba téve bizonyos iskatulyácskában, a római temetkezés módjára a földben találván egy szegény ember, attól váltotta volt bé. Ezen pénzt mindaddig sok nyomorúságai között magánál megtartotta, akkor pedig 1742-ik esztendőben Frideriknek, a prussiai királynak, mint igen jeles szép ritkaságot ajánlott s annak alkalmatosságával írásában az ifjú királyt hasonlította Nagy Sándorhoz “.

Az öreg Gyöngyösi e hasonlata nem az udvari embernek szokott hízeltése, de az éles pillantású, jövőbe látó bölcsnek ítélete volt. Azt az „ifjú királyt“ Nagy Frigyes néven ismeri a történelem!⁵³

Ez az utolsóelőtti ismert adatom Gyöngyösiről. Az utolsó pedig halála, mely 1743-ban, 75 éves korában szólította őt ki az élők sorából. Idegen föld hantja alatt pihen másfélszázad óta e nagy ember, ki külföldön is becsületére vált hazájának, honnan száműzetett. Sírját ma már aligha ismerik; tettdús életének, törhetlen jellemének, temérdek szenvedéseinek e kis munkában kívántam emléket emelni.

JEGYZETEK.

¹ A debreczeni főiskola anyakönyvében Gyöngyösi Árva Pál néven van beírva; az oxfordi Bodleian könyvtár külföldi olvasóinak jegyzékében is ott van a Gyöngyösi név mellett az A. Ettől kezdve azonban mindig a Gyöngyösi nevet használja.

² Maga Gyöngyösi a pettyéni nemesi előnevet sohasem használta; az a tény pedig, hogy pőrében Kassa város tanácsa ítélezett, í egyenesen azt bizonyítja, hogy nem volt nemes, vagy legalább nem . tudta nemességét bebizonyítani; mert ha kétségtelen nemes lett volna, nem a város, de a vármegye járt volna el ügyében. Az odera-frankfurti egyetem anyakönyvében is (Protestáns Szemle, 1. 194—196. 1.) maga az idősb és ifjabb Gyöngyösi Pál, ámbár két s-sel, de előnév nélkül vannak beírva, János és Dániel fiai azonban már így: „Gyöngyösi a Pettyen“. Ifjabb Gyöngyösi Pál, ki Oroszországba került s mint II. Katalin csárnő igen kedvelt udvari orvosa halt meg, utrechti tanuló korától fogva már következetesen használja a pettyéni előnevet. Megjegyzem, hogy ifjabb Gyöngyösi Pál születési helyének az eddigi összes források és munkák Kassát mondják, holott kétségtelen, hogy ő 1707 április 26-án Derecskén született, hol apja ekkor pap volt. A tévedés onnan származott, mert maga ifjabb Gyöngyösi Pál is „Cassoviensis“-nek mondta és írta magát a külföldön, mert már négyéves korában Kassára került édes atyjával együtt, s így kassainak mondta magát annyival is inkább, mert Kassa nevét a külföld is ismerte, ellenben Derecskét nem. A nemes Gyöngyösi családokra vonatkozólag lásd Nagy Iván értekezését (Irodalomtörténeti Közlemények, 1897. évf. 424. s köv. lapok), továbbá Gyöngyösy László közleményét. (Vasárnapi Újság, 1898. évf. 9. szám.)

³ Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. I. 67. lap. Gyöngyösi, Franequerában 1700. megjelent egyik dissertációját, a többek közt István testvérének, (bihar) főlegyházai papnak is ajánlja, Szinnyei. Magyar írók élete és munkái, IV. 58. 1.

⁴ A debreczeni főiskola régi anyakönyvében.

⁵ Mindezen városokat, illetőleg egyetemetek maga Gyöngyösi sorolja fel Kassán, 1724. történt kihallgatásakor.

⁶ „Paulus A. Gyöngyösei, Ungarus, Ao. Dni. 1698 feria 7-ma post Dóm. 8. Trinitatis stylo veteri.“ Gyöngyösi sajátkezű bejegyzése az oxfordi Bodleian-könyvtárban. (Rd. D. Macray közlése Kropf Lajos úr szívesége útján) Franequerára nézve: Történelmi Tár, 1886. évf. 800. 1. “

⁷ Melyik anglikán püspöktől s mikor nyerte Gyöngyösi a felszentelést, erre nézve Kropf Lajos úr készséges segítsége mellett sem tudunk adatot találni; mert ez időben alig vezettek rendes jegyzéket az ordináltokról.

⁸ I. Dissertatio scripturaria inauguralis, de fatis sexta Novi Testament! aetate militantis Dei ecclesiae. Ajánlva János Vilmos nassauai herceg, kormányzónak, ki a franequerai egyetem alumnusa fautora volt. (Negyedré, 1—16. lap, végül 12 szakás vitatétel, köztük a 7-ikben nyelvészkedik is Gyöngyösi, a *scythia* nevet a zsidó *szükkóth*-völgyével hozván egyenes összeköttetésbe. Zsolt 60: 8.)

II. Dissertatio scripturaria in mnemoneuticon amoris Christi et Christianorum juxta mandatum Domini, Joh. 13: 34 Pars I-a. Ajánlva hat franequerai tanárának és öt magyarországi fautorának, köztük István testvérének. (Negyedré, 1—58. lap, végül 25 vitatétel, köztük élettani és mértani is; továbbá Helmecezi István és Lucius Mátyás üdvözlő versei.)

III. Dissertatio scripturaria (mint a II. alatt) Pars II-a. Ajánlva

a debreczeni és gyöngyösi ref. egyházaknak s öt magyarországi volt tanárának és fautorának. (Negyedré, 1—54. lap, végül 24 vitatétel; továbbá Van Bashuysen üdvözlő verse.),

Mindhárom értekezés a debreczeni ref. főiskolai könyvtár F. 314. jegyű colligátumában.

⁹ Dr. Timonins Emmanuel levele Gyöngyösihez. Bécs, 1702. szeptember 4. A levélíró — úgy látszik — a bécsi angol nagykövetség hivatalnoka vagy orvosa volt.

¹⁰ A derecskái ref. egyház régi anyakönyvének egyik lapján e feljegyzés van: „Initio seculi hujus, anno 1702. Clarissimus Paulus Gyöngyösi, cujus nomen sedi pastoris in templo adscriptum est, servivit in hac ecclesia 8 annis in officio ministerial!; hinc abiit Cassoviam, inde exul factus, Francofurti ad Wiadrum SS. Theologiae professor factus est ad dies vitae usque“ Bárha e feljegyzés 1702-re teszi is Gyöngyösi derecskái papságának kezdetét, mindazáltal 1701-ben kellett annak kezdődni, mert az feltétlenül bizonyos, hogy 1709 közepén már nem volt Derecskén, eddig pedig csak 1701-től kezdve van meg a nyolcz évi szolgálát. Az o.-frankfurti egyetem anyakönyvében

levő feljegyzés is azt mondja Gyöngyösiről, hogy 24 évig volt Magyarországon lelkész; ez adat is egyenesen 1701-re mutat.

¹¹ Pyber László esztergomi kanonoknak 1707-ben a r. kath. papi vagyonvédelmére kibocsátott emlékiratában olvassuk: „Hallaték ezen dolgot erősítő nem régi példa néminémű Gyöngyössy Pál felől, ki minekutánna Angliában felszenteltetett volna, és az ott való szokás szerint a hit dolgaira megesküdt volna, és azért Tiszántúl való magyaroknak egyházi törvényére és hit dolgaira nem akarván újonnan megesküdni és magát subscribálni, letétetett az prédikátorságbul“. (Zsilinszky M: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. IV. kötet, 271. lap.)

¹² E gúnyvers tartalmáról némi fogalmat adhat Gyöngyösi azon vallomása, hogy neki azért volt baja Kocsi Csergő János tiszántúli püspökkel, mert ennek két felesége volt! Erős gyűlölet lehetett köztük ha Gyöngyösi ilyen absurd állításra hagyta ragadtatni magát

¹³ Balogh Ferencz szíves közlése a tiszántúli kerület legrégibb jegyzőkönyvéből.

¹⁴ A kassai periratok közt van egy, 1706 július 10-ről, Szatmárról keltezett, Diószegi Mihály debreczeni bíróhoz és az ottani városi eljárásához B. M. és A. S aláírással intézett levél, mely Gyöngyösi ártatlanságát bizonyítja s ez alapon ajánlja, hogy ő és a derecskői ref. egyház a szent zsinat által kimondott excommunicatio alól oldoztassék fel (Lásd Paikoss Endre: A kassai helv. hitv. egyház - története, 103—104. l.) A levél azonban nem eredeti, Gyöngyösi másolta le, s mint különben is anonym, hitelességre nem tarthat igényt.

¹⁵ A debreczeni semigenerális zsinat végzései a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvében nem találhatók; az idézett ítélet a kassai periratok közt van meg másolatban; innen közölte Paikoss, i. m. 104. lap.

¹⁶ Gratia Cl. D. Paulo Gyöngyösi a semigenerali Debrecin, oblata, confirmata est in Sancto Generali Synodo. (Balogh Ferencz szíves közlése a tiszántúli legrégibb jegyzőkönyv 216. lapjáról.)

¹⁷ Gyöngyösi első felesége valószínűleg Abauból való volt, mert Kassán 1724-ben egy Szabó Anna nevű kéri születésű leány tartózkodott a Gyöngyösi házában, ki első feleségének unokahuga volt. Az a körülmény pedig, hogy Gyöngyösi második felesége Szatmárról vagy közeli vidékéről való s hogy fiai a „pettyéni“ előnevet vették fel, egyenesen arra mutat, hogy Gyöngyösi Derecskéről Szatmáron vagy vidékén vonta meg magát.

¹⁸ A kassai ref. egyház papjainak múlt századi névsora szerint Gyöngyösi papsága 1713-ban kezdődik ugyan s a meglevő második kötet anyakönyvet is 1713. márczius 27-én kezdi meg Gyöngyösi Pál azonban ugyanő Pósházi István zempléni ref. esperesnek 1723. február

9-én azt írja, hogy már tizenkét év óta (per duodecennium) szolgál Kassán; ennél fogva 1711-re kell tennünk idejövételét.

¹⁹ A szécsényi országgyűlés vallásügyi biztosai 1706. január 6-án adták át a templomot a reformátusoknak.

²⁰ Lásd bővebben a Protestáns Szemle 1897. évf. VIII—X. füzetében megjelent monográfiámban: A kassai első református templom története.

²¹ Gyarmati Kassán temettetett el, a most már bezárt szépsi-úti régi temetőben, hol akkor a templom és iskola is állottak.

²² Pósházi levele Gyöngyösihez, Tolcsva, 1723. február 23-án. A zempléni papság Gyöngyösi Sárospatakra menetelét, e levél szerint, azért ellenezte és akadályozta meg, mert Gyöngyösi a tiszántúli kerületben nagy zavarokat okozott, a megboldogult püspököt igen megsértette; ennél fogva féltek tőle, hogy az ő kisebb társaságukban (a zempléni egyházmegyében) hasonló vagy még nagyobb zavarokat fog okozni.

²³ Királyi parancsok a kassai tanácshoz 1713. augusztus 14. és 1714. június 26

²⁴ Kassai v. levéltár 13,994 és 13,995 sz. a. A r. kath. klérus, illetőleg az általa sugalmazott polgári hatóságok előszeretettel alkalmazták a szegény kassai református papok ellen a súlyos pénzbüntetéseket. Czeglédi Istvánon 200 magyar forintot vett a kassai generális 1670-ben, mert a zsebesi ref. pap, egy kassai vásár alkalmával, boros állapotban, hitvitába bocsátkozott egy jezsuitával s utoljára ököltre menvén, betörte az orrát! Gyöngyösit Máriássy parochialis szentszéke (ez a kánonjogi nonsens) 80 birodalmi tallérra ítélte. Váczi Nagy Istvánnak pedig, mert egy ref. katoná gyermekét 1742-ben megkeresztelte, 150 forint büntetéspénzt kellett fizetni a r. kath. táborigazgató részére!

²⁵ A kereszteleési anyakönyvben 1713-tól 1716-ig a keresztszülék közt Gyöngyösi Pál csak maga (felesége nélkül) fordul elő; 1717. május 6-án találjuk legelőször „Lossonczi Rebekát, Gyöngyösi Pál feleségét”. Helmeczi István szatmári papnak (Gyöngyösi egyetemi társa, jó barátja és komája) Gyöngyösihez 1720. július 25. és szeptember 15. írott leveleiből látjuk, hogy Lossonczi Rebeka Szatmárról vagy legközelebbi vidékéről való, mert H. azt írja, hogy Gyöngyösi egyik levelét, Kassáról Szatmárra visszatérő özvegy napától, a másikat pedig éppen a Szatmárra ellátogató Gyöngyösintől kapta. A Gyöngyösi fiai minden valószínűség szerint anyjuk születési vagy lakóhelye révén vették fel a pettyeni előnevet.

²⁶ Gyöngyösinek a periratok közt fenmaradt egy töredékes jegyzete mutatja, mennyire ismerte ő a protestánsokat rágalmazó jezsuita irodalmat. Boka János (Comitia Regnorum Ungariae, 1717). Timon

Sámuel (Somnium catholicum, 1715.), Ruman Zsigmond (Imago Hungariæ, 1720.) műveit jól ismeri és czáfolja. Felemlíti azt is, hogy Bossányi Farkas kassai jezsuita nyilvános templomi szónoklatban, széliére törököknek, pártosoknak, rebelliseknek és lázadóknak nevezi a protestánsokat stb

²⁷ Szerémi Sámuel kurátor egy keletnélküli levelében kéri Gyöngyösit, „semmiben notabiliter ne ágáljon Kegyelmed; id est sem a tanításban, sem a könyörgésben, félvén attul, hogy katolikus személy is ne legyen jelen*.

²⁸ Prot. Szemle, III évf. 520. lap.

²⁹ Nádudvari Mihály szepsii pap levele Gyöngyösihez, 1720. szeptember 28.

³⁰ Lásd: Protestáns Szemle, 1897. évf. Vili—X. füzet.

³¹ A „compelle intrare“ elvének ezen nyílt hirdetése nem volt új dolog. Több mint egy századdal azelőtt Veresmarti Mihály, a híres konvertita, szintén egész nyíltan hirdeti Megtérése históriájában: „Ezért a keresztyén hitnek igaz voltát, illendő s elegendőképen megbizonyítván és úgy előjökbe adván elsőbe, hogy mely ellen semmit ne mondhassanak, szép intéssel kényszerítheti őket (a protestánsokat) a nyájra, a keresztyénség gyülekezetibe, az anyaszentegyházba. Melylyel ha nem használhat, igazsága vagy on az, erejében erre ha szinte megfogyatkozott volna is, hogy tűzzel vassal rajtok lehessen“. (Ipolyi kiadása, 297. lap)

³² Használtam a budapesti m. k. egyetemi könyvtár LXV. e) jegyű kolligátumában levő példányt, melyhez a könyv egykori birtokosa, a tudós Nagy Gábor azt a megjegyzést csatolta, hogy a marosvásárhelyi Teleky-könyvtár katalógusában ez áll róla: „reimpressum 1729“. Tehát hét év alatt második kiadásban is megjelent az Altare Pacis.

³³ A két munka betűinek jellegét, egyes sajátosságait, különösen pedig a lapszámozási díszítményt (a zárjelbe tett lapszám mellett két oldalról egy-egy sugaras kettős kör) egybevetve, minden kétségen felül áll, hogy mindkettő egy nyomdában készült.

³⁴ A Bárczay-család a XVII. század végétől egész mostanig mintegy örökletesen, nemzedékről-nemzedékre adott és ad főkurátorokat a kassai ref. egyháznak. Bárczay László is kassai főkurátor s egyúttal Gyöngyösinek „bizodalmas kedves komája“ volt. Az a levél, melyet Gyöngyösihez 1722. január 22-én intézett, a leghitelesebb és legszebb bizonyítvány azon tiszteletről és kedvességről, melyben Gyöngyösi a Bárczay-családnál állott; egyúttal azon lelkes buzgóságról, melylyel Bárczay mindenáron igyekezett Gyöngyösit Kassán, a maga szomszédságában megtartani.

³⁵ Gyalai K. András 1698. Franequerában tanul. (Tört. Tár, 1886: 800.) Gyalai Sámuel a XVIII. század elején ricsei, csaholczi,

semlyéni lelkész Szatmármegyében. (H. Kiss Kálmán: A szatmári ref. egyházmegye története. 383. 1.)

³⁶ A periratok közt található másolat szerint e gúnyvers következőleg hangzott:

*

Mausoleum Idoli Cassoviensis. .

Régen nagy kö valék, kösziklás, semmirekellő,
Rám találta Tamás, nézi, volnék mi leendő:
Köszék-é, kit nyomnak s .. gek, vagy pedig olly kép,
Mely lészen Istenné, tiszteltetik imádásokkal.
(B.) Ragadá csákányát, kifaraga, képpé csinála;
Harmadik Octobrist ezerhétszázhuszonháromban
Mikoron írának, megszenlele Kozma pamacsosal;
Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

Ezen capitularis verseket a kassai Mária köképnek tiszteletire írta Esaiás próféta a harmadik égb. Gap. 44. 6—17. Jeremiás, cap. 2. 27; 3. 9.

*

A versben előforduló Tamás a szobrász, Kozma pedig a felszentelést végző kanonok. A (B.) azt jelenti, mennyi volt a versből az első, és mennyi a második lapra írva, mert mint említém, két darab papírra írta le a verset Turkevi s így ragasztotta fel. Már Bód Péter észre vette (Athenás, 97. 1.), hogy e vers Horatius egyik satyrájának (Liber I. Sat. VIII.) nyomán készült:

„Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
Cum faber incertus, scamnum faceret-ne Priapum,
Maluit esse Deum“.

³⁷ A „serföző prédikátorokat“, úgy emlékszem, már Pázmány is emlegeti, sőt talán egyenesen ő hozta e gúnynevet forgalomba.

³⁸ Azon történeti művek, melyekben Gyöngyösi esete tárgyalatik, nemcsak egyes részletekre, de a lényeges dolgokra nézve is telve vannak hibákkal és tévedésekkel. így például Tutkó József szerint (Kassa városának történelmi évkönyve, 1861.) Gyöngyösi „egy tanuló“ által ragasztatta fel a gúnyverset, mely így hangzott volna:

„A Jesu itis, si itis cum Jesuitis;
At cum Jesu itis, si itis a Jesuitis“.

Az nem igaz, hogy Gyöngyösi bevallotta, hogy ő csinálta a verset Paikoss Endrének a 14. jegyzetben már idézett művében szinte igen sok tévedés van, melyeket Szinnyi József gyanútlanul átvett „Magyar írók élete és munkái“ című nagy munkájába. (IV. k. 65—71. 1). Legközelebb pedig az Athenaeum által kiadott Magyar Nemzet Történetében (VIII. k. 147. 1.) látom, hogy Marczali Henrik is, ki pedig nagyszámú kiadatlan okmányt használt e tárgynál, Gyalait és Turkevit

összetéveszti, a mennyiben „Gyulai András turkevii iskolamester-ről“ beszél.

³⁹ Bod Péter és Paikoss azon állítása, hogy a jezsuiták lopták be (két példányban!) a vers másolatát Gyöngyösi ládájába, s hogy a ki oda lopta, halála előtt be is vallotta tettét,“ a periratok egyes kifejezésének félreértésén alapult egyszerű mese.

⁴⁰ A. kassai ref. egyház keresztelési anyakönyvében: „1724., 22. október. Gyöngyösi Pál, akkori fogoly prédikátor leánya: Mária (Keresztoszülék) Szerémi Sámuel (gondnok) Tarócziné. N. B. Bihari István bárczai prédikátor keresztele.“ A kis leány mindenestre augusztus vagy szeptember hónapban született; azonban a keresztelőt egy darabig halogatták, abban a reményben, hogy az apja kiszabadul.

⁴¹ Nánási András legelső anyakönyvi bejegyzése 1724. június 2-ról kelt. Előzőleg azonban 3 gyermeket (ápríl 6. és május 11.) a bárczai pap keresztele meg, kiket szintén Nánási irt be a kassai anyakönyvbe. Az a körülmény pedig, hogy a szeptember 27. október 15. és 22. napjairól N. által bevezetett 3 gyermeket szintén a bárczai pap keresztele meg, arra mutat, hogy szeptember végén és októberben kiszorították Nánásit Kassáról s csak később térhetett ismét vissza, hivatalát folytatni. Paikoss azon állítása, (i. m. 111. l.) hogy a május 9-én kelt királyi parancs „Gyöngyösinek megengedi, hogy börtönéből szabad lábra helyezve, hívei közt lakják, de végleg megfosztja hivatalától és vakmerő tettéért a lelkeszi functió gyakorlásától eltiltja/ a latin szöveg félreértésén alapuló nagy tévedés.

⁴² A közvádoló, Sajgó János, még a pör eldőlte előtt meg kapta buzgó fáradozásainak jutalmát a város közvagyonából. Az ápr. 27-iki tanácsülés „a középső malom melletti kertet, melyet eddig a városi hóhér bírt és használt, a szomszéd birtokos, Sajgó János urnák 36 magyar forintért örök áron eladja/ Mily rettenetes gúny és ítélet van e jutalmazásban — szándékosság nélkül!

⁴³ Paikoss (113. l.) egészen hibásan közli az ítéletet.

⁴⁴ Paikoss (113--114. l.) félreérti a király ítéletét is, midőn azt írja, hogy „Gyöngyösi Pál a birodalom és tartományban levő minden örökösivel együtt száműzetett.“ Egyedül Gyöngyösi Pál személyére mondatott ki a száműzetés, de nemcsak Magyarországból és társországaiból, hanem az összes örökös tartományokból is.

⁴⁵ Ha tekintetbe vesszük különösen azt, hogy a jezsuiták ez időben mily rettenetesen rágalmazták és gyalázták a magyar protestánsokat, szóban és írásban, a nélkül, hogy ezért legkisebb büntetést vagy csak rendreutasítást is kaptak volna, sokszorosan szigorúnak és igazságtalannak kell tartanunk a Gyöngyösire kimért büntetést.

⁴⁶ A városi jegyzőkönyvben nyoma van, hogy Gyöngyösi arczképének felküldését is megígérte a tanács; de hogy csakugyan

lefestette és felküldötte volna a kancelláriához, arról semmi emlékezés nincs.

⁴⁷ Gyöngyösiné, mint keresztanya, 1726. január 27-én fordul elő utoljára a kassai ref. anyakönyvben. Az egyházi levéltárban (135. sz.) van egy Gyöngyösiékre vonatkozó bolti számla, melyet sok oknál fogva érdemesnek látok itt közölni:

Anno 1723. die 7 julii. Kassán. Tiszteletes Gyöngyösi Pál uram ő kigyelme vásárolván, következő jóságért tartozik:

5 ¹ / ₂ sing zöld közlandist	f.	6.	d.	27.
4 sing fekete páduai posztót	"	8.	"	16.
8 sing zöld hernácztot	"	2.	"	4.
4 lath selymet	"	—.	"	21.
14. X. bris. 4 sing zöld pajja posztót	"	3.	"	60.
1 ¹ / ₄ sing veres hernácztot	"	—.	"	84.
¹ / ₂ sing kisniezért, 4 sing galandot	"	—.	"	24.
<hr/>				
Summa f. 21. d. 36.				

Anno 1725. die 2 január Tekintetes Szerémy Sámuel uram ő kigyelme ezt az Auszugot egészen megfizette.

Hyeronimus Romavroni.

*

Szerémy Sámuel, a kassai egyház gondnoka, az egyház pénzéből fizette ki az örmény kereskedő Gyöngyösi elleni követelését; így maradt meg a számla az egyház levéltárában.

⁴⁸ 1727. jan. 22. Paulus Gyöngyössy, Cassoviensis Ungarus, sanctissimae theologiae doctor, ecclesiae Anglicanae presbyter, ecclesiae reformatae in Hungária per 24. annos pastor, pro tempore propter testimonium aeterni evangelii patriae exul, vocatus theologiae professor. (Az oderafrankfurti egyetem anyakönyve. Prot. Szemle I. 194. 1.) Székfoglaló értekezésének címe: „Sanctissimi Dei contra theologos zeli theatrum“. (Od. Frankfurt, 1724. Negyedré, 4 levél és 40 lap.)

⁴⁹ Veszprémi Biographia Medicorum I. (Lipce, 1774.) 60 - 63. lapok.

⁵⁰ Tóth Ferencz: Túl a dunai helv. hitv. püspökök élete, 196. lap.

⁵¹ Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712 1860. ez. mű II. kötete 10 — 12. lapjain s ez alapon Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái IV. kötet 67—70. lapjain a Gyöngyösi Pál neve alatt felsorolt dissertatiók (egyetemi vagy tudori értekezések, vitatkozások) legnagyobb része, amint az ott adott címekből azonnal kitűnik, nem a Gyöngyösi Pál munkája. De mivel mindezen munkák címlapjain az ő neve is, mint a kinek elnöklete alatt tartattak ez értekezések, szembeötlő nagy betűkkel szintén ki van nyomtatva, az idézett kézikönyvek őt tekintették szerzőnek.

⁵² Magyar Athenas, 99. lap. Emlékszem, hogy gyermek koromban olvastam egy kedves történetet, a mely szerint Nagy Frigyes egyszer legkedveltebb tisztjeinek egy ritka aranypénzt mutogatott, a mely egyszer csak megfoghatatlan módon eltűnt. Minden tiszt kiforgatta zsebeit, csak egy fiatal hadnagy vonakodott ezt megtenni. A király külön hívta s ekkor a hadnagy megvallotta, hogy csak azért nem fordította ki zsebeit, mert szegényes vacsorája volt benne, mivel ő özvegy édes anyját és nővérét is tartja csekély fizetéséből s ezért neki csak hideg vacsorára telik. Az aranypénz — az asztal hasadékból — csakhamar megkerült, a hadnagy soronkívül főhadnagygyá, később pedig híres hadvezérré lett. Vájjon nem a Gyöngyösi által ajándékozott Nagy Sándor-arany volt-e a történetben forgó ritka pénz?

⁵³ Nem állhatom meg, hogy Gyöngyösi éles ítéletének bizonyosságául e helyen még egy másik jellemző példát is fel ne említsek. Lefoglalt iratai közt találtam egy sajátkezű jegyzetét, a következő czimmel: *Nomina officialium generalium exercitus Hungarici, Anno 1707.* Tizennyolcz generálist és 11 brigadérost sorol fel névszerint, végül pedig ezt írja oda: „*Multitudo imperatorum Cariam perdidit. Magyarul: A sok bába között a gyermek is el vész.*“

MAGYAR PIETISTÁK

A XVIII. SZÁZADBAN.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

ÍRTA

PAYR SÁNDOR.

MAGYAR PIETISTÁK A XVIII. SZÁZADBAN.

Azon szellemi irány a theológiában, melyet Német-honban gúnyosan pietismusnak neveztek, eredetileg igen egészséges és szépen gyümölcsöző hajtás volt az evangéliumi hit életfáján.

Speneknek kegyes óhajtásait akár ma is programmal tüzhetnők ki és Franckenak alkotásai előtt ma is elismeréssel, bámulattal kell meghajolnunk.

A merev, élettelen orthodoxyával és dogmatismussal szemben a keresztyén hitigazságoknak a szívben és a gyakorlati életben való gyümölcsöztetése, a gyermekek valóságos nevelése szorgalmas katekizálás és alapos konfirmációi oktatás által, a bibliának mélyebbre ható tanulmányozása, az igének népies nyelven való hirdetése és az életre való alkalmazása, a templomok látogatása mellett a házi áhítatosság, a népnek hű és lelkiismeretes gondozása, a lelkészek tudományos és erkölcsi színvonalának emelése, miket a pietisták sürgettek, mind olyan dolgok, hogy ezekért keresztyén ember józan észszel senkit el nem ítélni lehet. Vagy ha igen, akkor dobjunk követ Wimmer Ágostonra, Szabó Aladára és a többire.

A pietistákat nemcsak mai nap gyanúsítják, hanem két századdal ezelőtt gyűlölték, üldözték is. Sok gúny, rágalom, átok és szidalom érte őket lépten-nyomon.

És e mostoha bánásmódra némiképen magok a pietisták is reá szolgáltak. A kezdetben oly józan vallásos

irány később többféle túlzás, félszegség és szertelenség által ártott magának. Erről az alapítók nem tehettek, mégis őket tették érte felelősekké. Hyen hibákul rótták fel a pietistáknak, hogy a templomot és gyülekezetei elhanyagolják, a testvéri közösség helyett másoknál jobbaknak látszani akaró separatismus, valódi kegyesség helyett magát mutogató, tettetett kegyeskedés, képmutató szenteskedés, a világi örömeiktől való oktan, kevély elzárkózás, az egyházi hitvallások iránt való indifferentismus stb. jelentkeznek nálok.

Hyen és ezekhez hasonló dolgok keverték a pietistákat rossz hírbe.

I. A pietismus a felvidéken.

Ily rossz híruk kelt a pietistáknak Magyarhon felső részeiben is a német és tót ajkú egyházakban, a hol Halléban tanult theologusok által mindjárt az első években tudomást vettek az újítokról. Az orthodoxia nem is sokat vizsgálva a mozgalom mivoltát, újabb szektától és haeresistől való féltében előre is átkot mondott reá.

Krman Dániel püspök volt itt a pietisták legnagyobb ellensége. Az ő műve volt főként, hogy a rózsahegyzi zsinat 1707. kárhoztató ítéletet hozott ellenök. Már zsinati meghívó levelében is előre „az Úr szőlejét pusztító rókáknak és rókafiaknak” mondja a pietistákat. A zsinaton is ő teszi azon indítványt, hogy minden szakadást és eretnekséget „in specie pedig a pietismust” átokkal sújtsák. Ugyanitt *Simonides* Jánosnak *Spenner* után írott és *Besztercebányán* használt kátéját elvetették.¹

Burius János besztercebányai és *Mittuch* Adám bazini lelkészek hiában óvják a zsinati követeket, *Spenert* ne kárhoztassák és ne bántsák meg a porosz királyt, a ki barátja a pietistáknak. *Szirmay* Miklós ezzel szemben a XII. Károly svéd királylyal fentartandó barátságra hivat-

kozott. Mert Szirmay svédországi útja alatt személyesen tapasztalta, hogy a svéd király, ki a greifswaldi egyetemen négy magyar theologus részére stipendiumot alapított, nem szereti a pietistákat?

Szirmay ezzel Krman malmára hajtotta a vizet s már-már elfogatással, elítéléssel, számkivetéssel, sőt halállal is fenyegették a szerencsétlen pietistákat. Szirmay indítványozta azt is, hogy a haliói egyetemen tanult ifjak eleve eltiltásának a lelkészi hivataltól. Csupán Jánoky Zsigmond, II. Rákóczy Ferencz kormánytanácsosa bölcs mérsékletének lehet tulajdonítani, hogy a pietismus és igazhitűség megítélése a püspökökre bízott s a pietismust kárhoztató czikkelyt a rózsahegyi kánonoknak csak a végére, a hivatalos aláírások után lehetett becsúsztatni.

A zsinat után is tehát az egyes felsővidéki superintendensektől és világi vezetőktől függött, hogy üldözendőknek tartották-e a Halléban tanult ú. n. pietista papokat, vagy sem. Jánoky továbbra is szelíden ítélte ez ügyről, azt tartván, hogy csak „privata opinio, non doctrina és nem oly bő, titkos is az olyan pietismus és nem áradott el papjaink között“.

De Krman és Szirmay továbbra is ellenségei maradtak. Krman például *Brtos* nevű papjelöltet, ki Halléban tanult, felszentelt ugyan, de újabb vizsgálat alá vette, egy egész álló napig faggatta kérdésekkel a consistorium előtt és csak miután esküt tett, hogy nem pietista és nem is lesz azzá, azután helyezte be hivatalába? Szirmay pedig *Radvánszky* Jánoshoz írt levelében erősen rosszalja, hogy a fentebbi *Burius Bél* Mátyás nevű ocsovai fiút commendálta conrectornak „kit be is vettek és mely által egy fészke lesz a Besztercebánya a pietismusnak“. Náluk is kezdett terjedni, de ők consistorialiter proscibálták a gölniczi predicator, *Cephalides* Sámuel, „az ki is azon hálái akadémiában tanulván acerrimus defensora volt azon impii pietismi.“⁴ Csodálkozik azon, hogy *Pilárik* superintendens uram (a selmeczi) ezekre nem vigyáz keményebben.

Varjú István papjelölt Haliéból hazatérván, mivel a pietismus gyanúja miatt helyet nem kapott, áttért a r. kath. egyházba s Iglón lett vikárius.⁵

II. A pietismus a dunántúli részen.

Míg hazánk felső vidékein a pietismus ily nagy viharokat támasztott, addig itt lenn a dunántúli részeken Halléban tanult fiatal papok munkálkodtak azon, hogy az elárvult egyházakat a rossz hírű pietismustól eltanult lelkesedéssel és kitartó munkával új életre támaszszák. Nem is háborgatta itt őket hitfeleink közül senki. Ha szenvedtek, csakis külső ellenségtől. Sőt Franckenak itteni tanítványait, kiket a felvidékiek mint pietistákat bizonyosan kiátkoztak volna, világi uraink is melegen pártolták és támogatták.

Zsilinszky mondja a rózsahegy-i forradalmi zsinat történetében, hogy a zsinat után a magyarországi tanulók nem mertek egy hamarjában ismét Haliéba menni. Lehet, hogy a felvidékiek nem, de a dunántúliak ezután is kijártak és éveket töltöttek Halléban. Igaz, hogy a rózsahegy-i zsinaton a dunántúliak politikai okok miatt nem vehettek részt s így az ott elhangzott heves kifakadásoknak és kárhoztató ítéleteknek a dunántúliak nem voltak fültanui. A nehéz közlekedés és a politikai helyzet a kurucz háborúk alatt Dunántúlt a Felvidéktől felettébb elszigetelte. A dunántúliak eltérő felfogása már e körülményben is magyarázatot talál.

A pietista név — egyes jelenségek arra mutatnak — itt sem volt jó hangzású. De itt, ha valaki Halleben megfordult, azért még nem lett kikiáltott pietista. Az is jellemezte a dunántúli theologusokat, hogy ők Halle mellett az ellentétes irányú Wittenberget és egyéb külföldi iskolákat is meglátogatták. Mindeneket megpróbáltak és megtarták, a mit jónak láttak.

Dunántúli papjainkat józan magyar érzékük nem

engedte a némethoni pietismus szélsőségeibe tévedni. Egyháziak és világiak egyiránt helyeselték itt azt a szellemi irányt, melyet a Haliéből hazatért ifjú papok képviseltek s így zavartalanul működhettek. Itt ezt nem tartották gúnyolásra méltó pietismusnak, hanem az igaz vallásosság életerejének és szükségképeni nyilvánulásának. És e korban csakis az erős hit párosulva gyakorlati életrevalósággal állíthatta talpra annyi szenvedés között is a már-már elenyészett egyházakat.

Kimondhatjuk, hogy itt a dunántúli részekben a XVIII. század elején a némethoni pietismusból új erőt merített evangéliumi vallásbuzgóság lett az egyházkerületnek halottaiból való feltámasztója.

Püspök nem lévén, nem volt vezető pásztor a nyáknak. Hivatalosan elismert világi vezető nélkül is szükségködtek. Telekesi *Török* István és utána *Ostffy* Mihály inkább pátronusok, egyházvédők voltak és az egyház szellemi irányának alakulására nem folytak be. A püspök helyett kormányzó esperesek pedig már mind ennek a józan magyar pietismusnak voltak a hívei.

III. A pietismus kiválóbb képviselői.

A fentebbiek előrebocsátása után méltán kérdehetjük már: kik voltak tehát ezek a magyar pietisták? Nem-e csak légből kapottak állításaink? Halljunk neveket! Hisz oly édes kevésbé méltányolta eddig e jó magyarokat, úgy az egyház, mint az irodalom története. Pedig valóban elvitáztatlan érdemeik vannak mindkét téren.

Bemutatjuk őket tehát egyenként. Az ismerős nevek mellett lesznek köztük bizonyára ismeretlenek is.

1. *Károlyi István.*

Szergényben Vas megyében született. Tanult Pápán a reformátusok kollégiumában. Győrött, majd öt évig Sop-

ionban és két évig Selmeczen, mely utóbbi helyen a báró Heilenbach úrfiak mellett volt nevelő? Halléban 1701. ápr. 21-én iratkozott be az egyetemre tanítványa Heilenbach Gottfried János orvosnövendékkal együtt. 1702-ben Wittenbergben volt s tudjuk, hogy Lipcsében is megfordult. Haza térve Pilárik István sup. Selmeczen 1706. máj 3. ordinálta Győrbe, hol előbb az itteni iskolában conrector volt, ifj. Ács Mihály mellett, később pedig a rectori tisztet viselte, s egyszersmind mint diakónus a papi teendőkben is segédkezett Lövey Balázs s ennek halála után Torkos András mellett. Győrből a komárommegyei Szákra vitték lelkésznek. Itt azonban kevés ideig volt, mert 1711-ben már Kispéczen találjuk, hol őt ez évi márcz. 24-én a győri egyházmegye „ex communi consensu status ecclesiastici et politici“ főseniorrá választotta. Esküjében a Formula Concordiae tanainak és az alma fraternitas kánonainak megtartására is kötelezi magát. Egyházlátogatási körútját még 1711. nov. 23. megkezdte?

Gyülekezete az ő idejében szép békességnek örvendett, mert Károlyi „bölcs és nyájas beszéde s magaviseleté által minden rendbéli embernek tudott felelni és haragos szándékát megengesztelni 1727-ben leégett templomuk helyére újat építhettek, de csak fából, melyet 1730. ápr. 25-én nagy ünnepélyességgel avattak fel.

Mint esperes főként Torkos András győri lelkész tanácsával élt. Sok ügyes-bajos dolga volt némely engedetlen és erkölcstelen papokkal és tanítókkal, kik felett az ő elnöklete alatt törvénykeztek. Károlyi idejében 1728-ban intézte a vármegye királyi meghagyásból az esperességhez azt a kérdést, honnan vettek hatalmat az ágostai hitvallásúak arra, hogy prédikálhassanak, kereszthessenek, superintendenseket, seniorokat és prédikátorokat választ-hassanak és szentelhessenek fel? E kérdésre igen szépen feleltek meg az 1608. évi országos törvényre, a szentírás helyeire (Csel. 1, 24 s követk. Csel. 6, 3 s köv.) és a gyülekezettől nyert vocatióokra hivatkozva. Ugyancsak

Károlyi esperessége alatt 1732. jún. 29-én Kispéczen esperességi segélyző pénztárt is alapítottak külön kidolgozott, 15 pontból álló alapszabályokkal, melybe a lelkészek 50 és a tanítók évenként 25 dénárt fizettek oly célból, hogy az elaggott vagy száműzött és fogságba hurczolt egyházi szolgák, vagy ezek maradékai valami kis gyámoltásra számíthassanak. (Lásd Poszvek S. A dunántúli kérés-gyámolda tört. 4. l.).

Károlyi 1737. jan. 20-án fejezte be munkás életét.

2. Torkos András.

Győrött született s így alsóbb iskoláit is valószínűleg itt végezte. A wittenbergi egyetemen 1692-ben volt künn. Hazatérve szülővárosában nyert tanítói hivatalt Petróczy Adám után s ugyanitt lett ő Löveynek is utóda a papi hivatalban 1707-ben. Határozott adatunk arra, hogy tanult-e ő is Halléban, nincsen. De kétségtelen, hogy híve volt a pietismusnak. Csakis mint ilyennek ajánlhatta Bél Mátyás Freylinghausennek, Francke vejének magyarra fordított munkáját Torkosnak. Torkos saját műveinek első kiadásai is Halléban jelentek meg s egyik fiát Halléban taníttatta.⁸ Sőt többet mondhatunk, Torkos mint győri pap volt mestere és lelki vezetője azon ifjabb papi nemzedéknek, mely mint tanár és diakónus a győri iskolában kezdte pályáját s künn az életben a pietismus szellemében folytatott áldásos hasznos munkát. Egy egykorú latin satira⁹ Torkos Andrást, Bél Mátyást és Bárány Györgyöt mondja a pietisták fejének.

Nagy tekintélyű férfiú, kitűnő szónok, jeles és termékeny író volt. 1736-ban püspöknek kandidálták, de ő Sartorius Szabó János nemes-csoói papot ajánlva maga helyett.

Első neje Petz Zsófia Katalin volt, egy halberstadti gyöngykereskedőnek a leánya.¹⁰ Ettől született fiai: Justus

János, később Komárom és Esztergom vármegyék orvosa és József, a későbbi nagy tudományú lelkész. Második neje Burkstaller Rozina, a kitől Mihály nevű fia született, a későbbi dunáninzeni superintended. Munkás, áldásos életét 1737-ben fejezte be.

3. Kis Péter.

Nemes Kis János fia. Vas megyéből Körmendről származott. 1701-ben a wittenbergi s 1702-ben a hallei egyetemet látogatta. Wittenbergben latin értekezést adott ki, melyet Serpilius György regensburgi lelkésznek és a soproni konventnek ajánlott. Még 1702-ben Nádasdra hivatott lelkésznek, de nem foglalhata el állását, mert az eklézsia a hatalmasok által elfoglaltatott. A porosz királytól szabad asztalt nyerve Berlinben és Königsbergben töltött 6 évet. 1708-ban a pozsonymegyei Szt-Györgyön volt rector. 1710-ben Győrött Torkos mellett szolgált mint rector és diaconus. 1712-ben Beledbe viszik lelkésznek, 1714-ben pedig Nemes-Csoóra. Itt is halt meg 1732-ben, de hivataláról már korábban lemondott. Az ő fia volt Kis Zsigmond, a jeles téthi pap.

4. Hegyfdlusi György.

Hegyfalun Vas megyében született. Sopronban, Tübingában és 1692-ben Wittenbergben tanult. Hazajövele után ő is győri rector lett Szántó András után. 1696-ban Nagy-Vázsonyba vitték lelkésznek, hol az volt a panasz ellene, hogy nagy- és kisasszony napjait nem ünnepli meg és más textusokat választ a rendes perikopák helyett. 1706-ban Rozsnyóra vitték magyar papnak, hol két évig maradt. Ezután ismét a dunántúli kerületbe került vissza, valószínűleg Nagy-Vázsonyba. 1713-ban febr. 14. a mihályfai gyűlésen, mint devecei papot választották meg főesperessé

a kemenesalji egyházmegyében. Ekkor tett esküjében az Aug. Conf, és a Form Cone, hű megtartására kötelezte magát. Devecserben ő volt az utolsó evang. pap, utána plébános következett. 1714-ben Szergényben viselt papi hivatalát. Ez évi márcz. 27-én Koltára Vidos Jánoshoz irt leveléből tudjuk meg, hogy ekkor, a kemenesalji esperességet 115 anya- és leány egyház alkotta.¹¹ Ő közölte még ez évi ápr. 17-én a gyülekezetekkel a vármegyének azon végzését, hogy a hová a kuruezők hoztak prédikátorokat, azok onnan el fognak űzetni. így űzetett el ő maga is és esperesi hivatalát is 1716. le kellett tennie. 1716-ban Dörgicsén, 1718-ban Mencshelyen, 1718—1721-ig Nagy-Vázsonyban, 1722-ben Kapolcson lelkészkedett. Utolsó állomása ismét Nagy-Vázsony lett 1726—1730-ig, mely évben jan. 5. befejezte hányatott, viszontagságteljes életét.¹³ A magyar pietismus irodalmát egy szép imakönyvvel gyarapította.

5. Bél Mátyás,

Hazánknak ezen nagy nevű tudósa is a magyar pietista papok között foglal helyet. És a pietismusnak nagy érdeme, hogy egy Bél Mátyást is nevelt a hazának és egyháznak.

Ocsován Zólyommegyében született 1684. márcz. 24. Losoncban, Káinén, Alsó-Sztregován, Besztercebányán, Pozsonyban, Veszprémben, Pápán és ismét Besztercebányán tanult 1693—1704. Külföldön a hallei egyetemet látogatta, melyre 1704. okt. 18. iratkozott be. Breithaupt, Thomasius, Anton, Michaelis Cellarius és Francke voltak itt tanárai. Különösen kedvelt embere lett Franckenak, ki az általa alapított intézetben tanáru alkalmazta, sőt saját fiának neveltetését is reá bízta. Befolyása Bélre, kívül egész haláláig levelezésben állott, igen nagy volt. Francke intézetében lett Bél geográfussá is, s itt tanulta azon módszert, melyet később műveiben ő is alkalmazott, hogy t. i.

a földrajzot a történelemmel kötötte össze. Bél három évet töltött Halléban. Innen Magdeburg melletti Bergenbe hívták iskolai igazgatónak. Hazaérkezése után 1708-ban Beszterczébányán conrector, 1714 elején pedig Pozsonyban lett igazgató. Pozsonyban 1719-ben lelkésznek választatott s itt fejtette ki a hazai nyelvészet, földleírás és történelem terén azon páratlan munkásságot, mely őt hazánk első rangú tudósai közé emelte. Meghalt 1749. decz. 31-én. Neje Herman Zsuzsanna, a beszterczébányai gyógyszerész leánya volt, kitől 8 gyermeke született. (Életrajzát részletesen megírta Haan Lajos, Akad. Ért. Bpest, 1879.)

6. *Simonides János.*

Olasziban, Szepesmegyében született. Iskoláit Eperjesen végezte. 1668-ban már Breznóbányára hivatott iskolaigazgatóul. A pozsonyi törvényszék által elítélve 9 hónapot töltött fogságban Lipótvártott, innen pedig a nápolyi gályákra hurczoltatott. Hű társával, Masnitius Tóbiással sikerült neki útközben megszöknie, de Capracottában újra elfogatván börtönbe vettetett. Szabadságát visszanyerve Masnitius kíséretében majd egész Európát bejárta. 1676-ban Wittenbergben találjuk. Itt adta ki Kellio Miklós jezsuita, a lipótvári foglyok kínzója és rágalmazója ellen írt munkáját. 1680-ban Jenában is megfordult. Hazájába visszatérve Beszterczébányán lelkészkedett. 1704-ben Cseriben Pilarik István püspökké avatásakor ő mondotta az ünnepi beszédet. 1708-ban halt meg. 1704-ben tót nyelven írt és kiadott kátéjában legnagyobb részben Spener kátéját követi, tőle vevén át a kérdések legnagyobb részét és a tárgyalás menetét. Egyéb forrásai mellett Spener nevét nem meri említeni, hogy mint pietistát el ne ítéljék. A rózsahegyzi zsinaton kárhóztató ítéletet mondtak e kátéra is, jóllehet a wittenbergi theol. facultas bizonyítványt adott Simonides művének igazhitűségéről. Úgy látszik, nem vették

észre benne Spener nyomdokait. (Lásd: Haan, Jena Hung. 29. 1. Uj Magyar Athenas 593. 1. és Krupecz I. Adalékok a Luther káté magy. irod, történetéhez Prot. Szemle 1895. évf. 352. 1.)

7. Mittuch Adám.

1671-ben aug. 6-án született s a lelkészi hivatalra Pilarik István által Selmezbányán 1704. évi november 7. szenteltetett fel. Midőn Nagy-Szombatban a Rákóczy-féle mozgalmak idején az evang. isteni tisztelet 1705. decz. 12-én ismét helyreállítatott, Mittuch volt itt a német-tót lelkész. De hamar elűzetett innen, mihelyt a város ismét a császáriak kezébe került. Ezután Bazinban talált menedékhelyet. Itt elsőben gyermektanítással foglalkozott. Mint nevelő nem volt ment bizonyos modoros különczködésektől. így pl. a fecsegők számára mesterséges lakatféle szerkezetet alkalmazott. És volt egy betanított macskája, mely neki — a mi szinte hihetetlen — a mészárszékből a húst is kosárban haza hordta. Ez a macska az arczképét ábrázoló fametszeten is szerepel. Bazinban később lelkésszé is megválasztották. Mint ilyen volt jelen a rózsahegyzi zsinaton, hol a jelenvoltakat arra inté, hogy a pietisták kárhoztatásában ne járjanak el oly könnyelműen, különben a porosz királylyal gyűlik meg a bajok. Krman ez ellen protestálván Mittuch könyekre fakadt s azt mondá: az ő könnyei valakinek még súlyosan fogják a lelkét terhelni. A zsinaton oly nagy volt az elkeseredés a pietismust védő Buríus és Mittuch ellen, hogy a kedélyek lecsillapítása végett kénytelenek voltak két ujj okát a concordia könyvre téve megesküdni arra, hogy a pietistákkal nincsen semmi közösségük. (Lásd Klein S. Nachrichten I. 227. Schmal, Adversaria 120. 1.).

8. *Burius János.*

A hasonnevű apának és Rotarides Juliannának fia. Korponán született, a honnan őt atyja mint kis gyermeket vitte magával 1674-ben a száműzetésbe. Később ismét visszatérhetett szüleivel Korponára. Atyja halála után Boroszlóba ment ki tanulni. Innen a városi tanács őt Lipcsébe küldte, hol hat éven át tanult a boroszlóiak költségén. Akadémiai tanulmányainak befejezése után ismét Borosztért vissza. Itt vette 1697-ben a besztercebányaiak hívását az iskolaigazgatói állomásra. Öt évi tanárkodás után a besztercebányaiak lelkészükké is megválasztották. Bód Péter igen megrója Őt azért, hogy atyjának kéziratban maradt munkáit ki nem adta. Burius is jelen volt a rózsahegyzi zsinaton s itt őt is pietismussal gyanúsították. Krmannak a pietistákat kárhoztató törvény diktálásával szemben óvatosságra inté a zsinatot, hogy a pietismus kárhoztatásával egyszermind Arnd és Spener tanítását is el ne ítélik. Neki is esküvel kellett a pietistákkal való minden közösséget megtagadnia. Szirmay igen rossz néven vette tőle, hogy Bél Mátyást befogadta Besztercebányára. Attól félt, hogy ő és Béle várost a pietismus fészkévé teszi. (Lásd: Klein S. Nachrichten I. 25. 1. Bód P. Athenás 52. 1. Zsilinszky M. i. m. 8. 1.)

9. *Szeniczai Bárány György.*

Bél mellett a magyarhoni pietismusnak legkiválóbb képviselője, Francke tanainak leghivatottabb terjesztője.

Született Beledben, Sopronmegyében 1682. Tanult Győrött 1705-ig, Pozsonyban 1706-ban és Eperjesen 1707-ben. Innen a Roth és Zimmermann fiúkkal 1708-ban Jénába ment ki, de Franckenak híre Haliéba vonzotta, hol két éven át hallgatta a mestert s mellette Breithaupt, Anton és Michaelis tanárokat. Breithaupt mint superintendens avatta

fel Bárányt pappá is. 1711-ben jött haza s a győri iskolában mint conrector előbb Kis Péternek, majd Vázsonyinak volt a tisztvárosa. 1713-ban Nagy-Vázsonyba hívták lelkésznek. Már itt is kiváló gondja volt az iskolára s hogy ezt a Balatonmellékiek érdekében jó lábra állíthassa, kéréseleket bocsátott ki a hívekhez. 1718-ban Gyűnkön, 1719-ben Győrkönyben, 1722-ben Sár-Szent-Lőrinczen, 1726-ban Dörgicsén és 1729-ben ismét Szent-Lőrinczen lelkészkedett.¹³

A XVIII. század elején jobbra német települőköl alakult tolna-baranyamegyei egyházakat Bárány szeszezte esperességé. 0 volt hű pásztoruk és tanácsadójuk. Mintegy utazó missiói papot mindig ott találjuk, hol az ő pásztori gondozására legnagyobb volt a szükség. Róm. kath. főurak is annyira becsülték, hogy gyermekeik neveltetését reá bízták. Feljegyzéseiben megható részletességgel beszél el, miként jutott ő Nagy-Vázsonyból Tolnába és a gondviselés munkájára ismer emez útjában.¹⁴

Csodálni való, hogy Báránynak fáradalmas, nyugtalan életviszonyai között miként juthatott ideje oly sokoldalú és igazán számottevő irodalmi munkásságra. írói munkatársai voltak Vásonyi Márton, Sartorius Szabó János és saját fia Bárány János. Munkáiról részletesebben alább fogunk megemlékezni.

Úgy ezen irodalmi munkásság, mint az egyházak alapítása és szervezésében tanúsított buzgalma és bölcsesége nagy tekintélyt szerzett Báránynak az egész kerületben. Már korábban is esperesnek tekintették. Krman Dániel püspök 1720. jan. 27-én kelt levelében nevezte ki őt esperessé. Tóth Jánosnak püspökké választása után pedig, mely hivatalra őt már csak lakhelyének távolsága miatt sem hívhatták el, 1742. febr. 8-án mint a Tolna, Baranya, Somogy-megyében levő egyházak esperesét hivatalosan is megerősítették a vadosfai gyűlésen.

Érdekes, mint tekintélyes pietista papnak és esperesnek a papszentelésről való véleménye. Midőn Fábri Ger-

gely püspök fogságban ült és a papjelölteknek nagy költségébe került, hogy felavatásért más kerületbeli püspökhöz folyamodjanak, Bárány az egyházi atyák és orthodox theológusok irataiból vett sok bizonyossággal erősítette, sőt sürgette, hogy szükség esetén az esperes, vagy akár a presbyterium is ordinálhasson papot. Erről akkor ugyan nem győzte meg kerületét, de mind korábbi, mind későbbi esetek mégis Báránynak adtak igazat. Mert tudjuk, hogy úgy a XVII. század elején, mint a jelen században is voltak példák arra, hogy püspök nem létében esperes ordinálta a papot.¹⁵

Megérte még azt az örömet, hogy hozzá mindenben méltó fiát Bárány Jánost 1756-ban püspökké választották. A 74 éves öreg feljött Tolnából püspök fiát meglátogatni s részt vett a kerületi gyűlésen. Itt még Wittnyédy János kerületi felügyelővel, a kivel valami régebbi viszálya volt, kibékült s könyvek között búcsúzott el fiától és paptársaitól. Eme győrmegyei látogatáshoz egy évre 1757. jún. 26-án meg is halt Szent-Lőrinczen. Jánoson kívül Bárány István tolnai főesperes is az ő fia volt. Nejével, Vargha Annával, még nagyvázsonyi lelkész korában kelt egybe.

10. Vázsonyi Márton.

Nagy-Vázsonyban született 1688-ban. Tanult Győrött és Pozsonyban. 1708. szept. 15-én ment ki Jenába, honnan 1709. jan. 11. Halléba jött át tanulmányait folytatni s itt maradt 1711-ig. Már itt Halléban adott ki Francke után írott munkákat, s e mellett mások műveinek kiadásánál is segédkezett. 1712-ben telekesi Török István hívta magához udvari papnak Egyedre. De itt csak kevés időt töltött, mert még ez évben a győri iskolánál nyert alkalmazást mint rector és diákonus. Még Győrött vette nőül Dobner Borbálát, kitől Sámuel nevű (később szinte pap) fia született.

1724. márcz. 25-én foglalta el a lelkészi állást Vadosfán Bűki Ferencz után. Vásonyi idejében építettek paplakot, és új tágasabb templomot, melynél ő is híven segédkezett, min; búcsúztatójában halljuk:

Dolgozott maga is serény tselédivel,
Hozzáfogott híven, gyakran kezeivel;
Szolgái, marhái együtt erejekkel
Segítették e munkát minden tehetséggel.¹⁶

Élete vége felé sokszor betegeskedett. Meghalt 1737. ápr. 20-án.

Levelezésben állott Szeli József brassói magyar lelkészszel s ez által a dunántúli magyar lelkészek által írott könyveknek az erdélyi magyar evangélikusok között is kelendőséget szerzett.

11. Sartorius Szabó János.

Rozsnyón született 1695-ben. Belföldi iskoláink közül a besztercebányait és rozsnyóit látogatta. Külföldön a jénai egyetem hallgatói közé 1719. iratkozott be, de még ez évben átment Wittenbergbe és itt maradt 1722-ig. 1723. szept. 10-én Győrbe hivatott conrectornak és diakónusnak. 1724. jún. 24-én Krman Dániel superintendens által pappá szenteltetvén, Nemes-Csoóra ment Kis Péter helyébe. 1729. ápr. 20-án valószínűleg többféle irodalmi vállalata érdekében újra kiment Wittenbergbe s mint az itteni akadémiában tanuló magyarok hites, esküdt ephorusa 1731-ig maradt künn. Hazatérte után újra elfoglalta n.-csoói lelkészi állását. 1736-ban superintendensnek kandidáltatott. Torkos András egy 1739-ben hozzá írt levelében „suffragiis bonorum denominatus superintendens“ megtisztelő címet ad neki. 1748-ban valamely N.-Csoóban temetett kisded miatt törvény elé idézték. Késő vénségében is újra püspököknek kandidáltatván, 1756-ban a szavazatok többsége reá esett, de Wittnyédy a fiatalabb Bárány János megválasztatását erő-

szakolta keresztül.¹⁷ Még ezen. 1756. évi nov. 26-án meg is halt. Bárány János superintendens, mint volt tanítóját és jó barátját („fidelissimum suum Achatem“) épen akkor jött látogatni, mikor már halva feküdt s ő mondott felette halotti beszédet.

12. Miletz Illés.

Turócz-Szent-Mártonban született 1693. jún. 29-én, nemes, de szegény sorsú szülőktől. Szülőföldjén, Draskócson, Lőcsén és Eperjesen tanult. Az eperjesi iskola bezáratása után Erdélyben, Nagy-Enyeden folytatta tanulmányait, hol a jeles Páriz-Pápaít is hallgatta. A jénai egyetemre 1723. febr. 6-án iratkozott be. Hazatérve Eperjesen foglalt el tanári állást. Innen pedig 1727-ben özv. báró Calisiusné Révay Erzsébet hívta meg Bitsére udvari lelkészül. Ezen állását 1730-ban cserélte fel a pozsonyi magyar-tót lelkészséggel. Pozsonyban mint szigorú erkölcsű és magas műveltségű férfiú nagy tiszteletben részesült. Tevékeny, munkás pap volt és Spenernek lelkes híve. Tisztársaitól ezen utóbbi buzgalma miatt sokat is szenvedett. Spener és Rambach munkáiból többet fordított tót nyelvre. Ezeket alább fogjuk felsorolni. Irodalmi munkássága főként arról nevezetes, hogy ő már 1736-ban adott ki egy németből fordított konfirmációi kézikönyvet magyar nyelven. (Lásd: Haan, Jena Hung. 45. 1. Zoványi I. Theol. Ismeretek tára II. k. 388. 1.)

13. Szeli József.

Erdélyi származású. Előbb Székely-Udvarhelyen, később pedig Pozsonyban tanult. Brassóban az ág. hitv. evang. magyar gyülekezetnek volt lelkésze. Mint ilyen levelezett Vásonyi Márton vadosfai lelkészszel s a dunántúli magyar pietisták munkáit Erdélyben is terjesztette. Ő maga is írt Luther kiskátéjához német szerzők után magyarázatot s Brassóban kiadta. (Lásd: Bod P. Magyar Athenás 259. 1.)

14. Schmeitzel Márton.

A magyar pietisták között csak annyiban említhető, a mennyiben magyar földön, Erdélyben született, Halléban volt tanár, Magyarhon történetére vonatkozó munkákat írt és adott ki s a Halléban tanuló magyar ifjaknak jó barátja volt. Bőd Péter is azt mondja róla: „Nem lehet ettől a nagy tudományú jó embertől sajnállani a magyar nevet, a ki a magyar históriát írásával sokképen ékesítette. Sokat is tett hazájának dicsőségére“. Halléban Magyarország és Erdély történetét a magyar ifjúság számára külön is előadta, a mi által sok téves nézetet eloszlatott és másokat is a további tanulmányozásra serkentett. — Nemzetiségére nézve Schmeitzel szász volt. Már 1699-ben elhagyta Erdélyt, 48 évet töltött külföldön, 1747-ben mint hallei tanár halt meg. Különféle latin nyelven írt, de magyar tárgyú történeti munkáin kívül, neveléstan! munkákat is adott ki német nyelven. Az irodalmi rész alább fog következni. (Lásd: Bod P. Magy. Athenás 247. 1. és dr. Kiss Áron, A magy. népisk. története. Bpest, 1881. 102. 1.)

15. Tóth Sipkovits János.

Szakonyban született 1673-ban. Sopronban és Besztercebányán tanult. A hazai iskolák elvégezése után Halléban járt 1702-ben, majd pedig Lipcsében, hol Carpzov Ágoston Benedek 1707. évi aug 5-én ordinálta. Halléban két évet töltött s Breithaupt tanárnál volt szálláson. Hazajövele után öt éven át nevelősködött, majd két évig Győrött Torkos András mellett volt rector és diakónus. Innen 1709. ápr. 19-én Pápára megy lelkésznek Kövesdi János helyébe, hol I. Kor. XV. 1—4. felett mondott beköszöntő beszédet. 1710. márcz. 7-én győrvidéki \dce-seniorrá tették a kispéczi gyűlésen. 1712. jún. 8-án vette nőül Győrött Weisbeck Máriát az egykori pozsonyi pap

leányát. Pápáról úgy üzetett el a földesúr által 1714. a mikor könyvei és ingóságai is áldozatul estek. Pápáról Téthre került. Itteni lelkészkedése alatt Bunz István nevű antagonistája az 1724. kispéczi gyűlésen bevádolja, azt mondván: nem ismeri el viceseniornak, mert oeconomiája kiterjesztésén sokan megütköznek, sokszor jár Pápára s fáróját még sátoros ünnepen is magára hagyja s hogy jobb volna, inkább tanulna, minthogy a faragást exerceálja. A vádak félreértésen alapulhattak, mert az ügy még ott amicabiliter complanáltatott.¹⁸

1736. szept. 12. a felpéczi gyűlésen püspöknek kandidáltak. De a választás húzódván még előbb 1737. febr. 12-én a győri egyházmegye főseniorává tétetett. Mint ilyen meglátogatta az egyházakat s a lelkészváltozásokról írott szabályrendeletét kötelezőnek fogadta el az esperesség. Az 1742. febr. 7-én a téthi gyűlésből vette a püspökségre hívó határozatot. Beiktatása Vadosfára febr. 27-re volt kitűzve. Egyesek azonban kifogást tettek püspökké avatása ellen. Perlaky József nemeskéri lelkész a syncretismuson kívül azzal is vádolta, hogy pietista, mert egy lőcsei diák emlékkönyvébe ezt írta: „Eruditio sine pietate nulla est“ és hogy „cum Calvinianis edit et bibit“. De e kisszerű akadékoskodások semmibe sem vétetvén, a beiktatás nagy ünnepélyességgel megtörtént. Az avató beszédet Oertel János soproni lelkész mondta. Miskey Ádám dömölki pap több mint száz versszakból álló üdvözlő költeményt olvasott. Az új püspököt ebben így jellemzi:

Tudománya igaz s tiszta tévelygöstül,
 ... Élete is jámbor, üres nagy vétkektül.
 Nem hirtelenkedő, de fontolt elmétül
 Foly tselekedete s tanátja is ebbük.
 Meg is áldá Isten e világi jókkal,
 Nem szorult keresni hízelkedő szókkal ' . .
 Avagy gazdagodni az ajándékokkal, f.
 Mint a szegény fősvény kéntelen azokkal.

Úgy látszik nagyon körültekintők voltak őseink, midőn

70 év után ismét püspököt választhattak, még a külső dolgokban is. Nemes embert kerestek, kit a szolgabíró el ne csukathasson egykönnyen és vagyonosat, ki anyagiakban független legyen. De még a feleségére is néztek. S ezt is feldicséri Miskey:

Tisztesség, jámborság társán is tündöklök,
Asszonyi rend előtt jó erköltse fénylik,
Józanság, betsület, a mint hozzá illik
Szorgalmatosság is ő rajta megtettzik,¹⁹

Hajnóczy Dániel soproni igazgató történeti becsű Epistola Gratulatoria ez. költeményében többek közt ezt mondja az új püspökről: \

Hoc docta virtus, hoc probitas tua,
Morum venustas, gratia oris,
Hoc meruit decus.

Beiktatása előtt utasítást adott a kerület a 70 évi fejetlenség után választott első püspökének s ez viszont reversalist irt alá. Esküjében a szentírás és a „meg nem másult Aug. Conf. szerint való symbolikus könyveknél állhatatos megmaradást“ ígér. 1743-ban indul egyházlátogató nagy kőrútjára. Kortársai mind dicsérettel említik a régi fegyelmezetlen állapotok között tanúsított erélyes és tapintatos szervező tehetségét.

Az 1745. évet már súlyos betegségben élte túl. Végrendeletében a kerületnek 50 frtot hagyott. Meghalt 1746. jan. 22. Kedvezőbb vagyoni helyzete adhatott okot arra a balga hírre, mely az ország felső részében volt elterjedve, hogy Tóth Jánost a zsidók ölték meg, kik vagyona után leskelődtek. A falu közepén állott templom sírboltjában helyeztetett nyugalomra, mely sírboltot később a régi templom helyére épült papiakban pinczehelyiségül alakítottak át.²⁰

Összesen csak négy papjelöltet ordinált.

16. Szeniczai Bárány János.

Nagy-Vázsonyban született 1716. febr. 27-én a fentebbi Bárány György főesperes és Varga Anna szülöktől. Tanult Modorban, Pozsonyban, Győrött, Sopronban, ismét Pozsonyban s a külföldön Jenában, hova 1737-ben a téli félévre ment ki. 1739-ig volt itt, a mikor hazatérvén, Mohi ülés superintendens 1740. jún. 17-én szentelte fel rendes lelkészül Felpéczre Sárosi János helyébe.

1754-ben a győri egyházmegye esperesévé választják. 1756-ban ápr. 7. pedig Nemes-Dömölkön püspöknek kandidáltak és választották egy és ugyanazon kerületi gyűlésen. Miként atyja, úgy ő is bizalmas jó barátságban él Sartorius Szabó Jánossal, a ki felett János ev. V. 35. verse alapján mondott nyomtatásban is megjelent jeles halotti beszédet.

Bárány János a hallei iskolának hallgatója nem volt, de igen jó mestert talált saját édes atyjában. 1756-ban mint püspök igen jeles és részletes utasítást adott a lelkészeknek, tanítóknak és hallgatóknak.

Őt is korán ágyba döntötte a betegség, úgy hogy a kandidátusokat szobájában ágyban ülve kellett pappá avatnia. Meghalt 1758. jan. 15-én. Fényes temetése volt. Korporsója mellett hat nemes lépdelt égő fáklákkal.

17. Miskey Adám. .

1695-ben Gergelyiben született, hol atyja Miskey Sándor tanító volt. A dunántúli iskolákon kívül Eperjesen is tanult. 1717—1729-ig sághi tanító volt, már ekkor is jó verselő. 1729-ben Kemenes-Szent-Mártonba hivatván lelkésznek, máj. 18-án Miaván Krman Dániel „excellētissimus superintendens“ avatta fel. Beköszöntőjét jún. 1-én Csel. 13, 2—3. v. alapján mondá. Itt 1732. aug. 6-án prédikált utoljára, mert a többi vasmegyei papokkal együtt elüzetett és feleségének, Smidelius Erzsébetnek birtokára Magasiba vonult. 1733-ban N.-Dömölkre hívták Tóth István

mellé második papnak. Vásonyi Mártonnal levelezésben állott. Ennek írta, hogy 1736-ban némely hitbeli dolgokban vádolták, de igaznak találtatott. 1737-ben Tóth István távoztával első pap lett Dömölkön. 1743. máj. 4. kemenesalji esperessé választatott. 1744. decz. 6. szentelik fel a dömölki templomot, a mikor Ezs. 56, 4—8. v. felett prédikál. 1745-ben Tóth Jánossal látogatta a kemenesalji egyházakat. Utóbb már terhesnek találván Dömölkön a szolgálatot, 1765. máj. 8. Gergelybe ment át. 1771-ben még verseket mondott a püspökválasztó gyűlésen Dömölkön. Meghalt Gergelyben 1774. nov. 10. életének 80-ik és egyházi hivataloskodásának 59. évében.²¹

Kiváló szónok volt. Hét püspökavatáson szerepelt, hol vagy maga volt az avató lelkész, vagy pedig üdvözlő verseket mondott. 1750-ben, 1754. és 1756-ban őt magát is kandidáltak a püspökségre s talán csak azért nem választották meg, mert a külföldi akadémiákon nem volt künn. Hrabovszky Kemenesalja hú Gamalieljének nevezi.

18. Fábri Gergely.

Osgyánban Gömörmegyében született s ugyanitt, továbbá Győrött, Késmárkon, Sopronban s végül Wittenbergben tanult. 1731—1737-ig Győrött viselte a conrectori, majd a rectori és diakonusi hivatalt Torkos András mellett. 1737. máj. 23-án Vadosfára hivatott lelkésznek Vásonyi Márton utódául. Itt a gyülekezet ügyeiben jó rendet tartott. 1750-ben ápr. 21. püspökké választatott. Mint ilyen szigorú fegyelmet gyakorolt és nagy gondja volt a lelkészek tudományos kiképeztetésére. Az 1751. évi ismeretes vadosfai vallási zavargás miatt 1752 okt. 10-től 1753 ápr. 13-ig Fábri Gergelyt is vizsgálati fogságban tartották s úgy püspöki, mint vadosfai lelkészi állásától megfosztott. Fogságát nemes önmegadással tűrte, kegyes elmélkedésekkel, imádsággal és a szentírás olvasásával töltötte napjait s hetenként két

napon bőjtölt, Még 1753. aug. havában Kertára hivatott lelkészül, 1759-ben pedig Nemes-Csoóra távozott. Itt is halt meg 1766. jan. 1-én.²²

*

Ezek voltak íme a kiválóbbak azon magyar lelkészek között, a kiknek működésében a pietismus jellemző sajátosságaira ismerünk. Azok is közülök, a kik magok nem fordultak meg Halléban, itthon örökölték mestereiktől azt a szellemet, mely őket a pietismus barátaivá avatta. A felsorolt 12 lelkésznek majdnem mindegyike a győri iskolában kezdte nyilvános pályáját mint rector és conrector Lővey Balázs s utána Torkos András mellett. Itt volt mintegy előkészítő iskolájuk a később egy irányban, a hallei józabb pietismus szellemében működő lelképásztoroknak. Ez a közös iskola segítette elő azt is, hogy későbbi nagyobb irodalmi vállalataikat egy szellemben és közös erővel valósíthatták meg.

A felsoroltakon kívül több magyar névvel is találkozunk a hallei egyetem hallgatói között, mint: Viczay Péter (dunántúli 1711.), Lendvay György (lendvai fi 1713.), Tatay István (sopronmegyei 1714.), Kövesdi János (1715.), Németh György (lőcsei fi 1715.), Domokos Márton (1719.), Bozzay István (koltai fi 1719.), Szepesi Mihály (1720.), Király György (erdélyi 1725.), Gábory József (1728.), Tonsor Pál (1728.) stb. És e theologusokon kívül az orvosi és jogi szakra is iratkoztak be magyar ifjak.

IV. A pietisták pártfogói.

Hogy a pietismus hatása alatt a magyar evang. lelkészek oly áldott munkásságot fejthettek ki, ebben nagy érdemük van egyes világiaknak is, kik mint védurak, pártfogók és jöltevők amazokat már tanuló korukban segélyezték és papi hivataloskodásuk alatt is munkájukat a mostoha viszonyok között megkönnyítették, irodalmi mű-

veik kiadásánál a költségeket viselték. Az által, hogy ezen lelkészeket támogatták akár tudatosan, akár pedig tudtokon kívül is a pietismusnak tettek szolgálatot. Voltak köztük továbbá olyanok is, kik mint jogászok vagy orvosnövédek magok is megfordultak a hallei egyetemen s helyeselték azt a theologiai irányt, melyet ott tanultak megismerni.

1. A pietismus barátai közé kell sorolnunk mindjárt az első között *Jánoky Zsigmondot*, Hont vármegye alispánját s előbb Thököly Imre egyik vezérét, később II. Rákóczy Ferencz tanácsosát és kancellárját, a ki a rózsahegyi zsinaton és azután is szelídebb véleményre igyekezett hangolni a pietismus ellenségeit s védelmébe fogadta az ennek hírében álló papokat.

2. Ugyancsak a felvidékiek közül barátjok volt a pietistáknak báró *Heilenbach János Gottfried*, előbb hírneves orvos, ki I. Lipóttól kapta a báróságot s később mint a bánya jövödelmek kezelője II. Rákóczy Ferencznek szintén meghitt, bizalmas embere volt. Részt vett a rózsahegyi zsinaton és itt a dunáninneni consistorium elnökéül választatott. Ennek fiai mellett volt nevelő Selmeczen két éven át Károlyi István s egyik fia Károlyival 1700-ban a hallei egyetemre is kiment. Báró Heilenbach III. Károly uralkodása alatt is egyik legtekintélyesebb követük volt az evangélikusoknak az országgyűlésen s tagja volt a pesti vallásügyi bizottmánynak, f 1728.

3. *Dobner Nándor* negyven éven át 1689—1737. a soproni tanács tagja, mely idő alatt a városbirói és polgármesteri hivatalt is többször viselte s mint ilyen evang. egyházának kiváló szolgálatokat tett, kiváló gondja lévén különösen a soproni iskolára.²³ Ez a derék férfiú is fiát Dobner Sebestyén Nándort a hallei egyetemre küldötte ki 1705-ben, ki itt Bél Mátyással egy időben a jogi szakra volt beiratkozva. Az öreg Dobner az 1709. és 1715. évi országgyűléseken kiváló szószólójuk volt az evangélikusoknak. Különösen védte őket azon vád ellen, mint ha az

evangélikusok a miatt, hogy a rózsahegyzi zsinat határozata értelmében a temetési menetek élén hordozott fakesztnak használatától a szokásokban való egyöntetűség kedvéért elállottak, már egyáltalán ellenségei volnának Krisztus keresztjének. Ezzel szemben erősen vitatta, hogy a lutheránusok kedvelői és nem gyűlölői a keresztnek. Míg a vita folyt, Dobner ugyanekkor egy czédulára írta és köröztette Christophorus eme szavait: „A legfőbb bölcsesség pedig abban áll, ismerni Jézust a keresztre feszítettet“. Dobner ezen kor vallási vitáira vonatkozó fontos és becses naplót is hagyott hátra, mely jelenleg a nemzeti múzeumban őriztetik. Dobner írta azon német egyházi éneket is, melyet 1717-ben a reformáció két százados évfordulója alkalmából Sopronban énekeltek. Méltatlan fia Dobner Ábrahám Egyed sok keserűséget okozott a vallását forrón szerető apának az által, hogy a pápistákhoz térven át, előbbi vallását gyalázó iratot adott ki 1718-ban, mely „Soproni Piros Ttyukmony“ czíme alatt, 1719-ben magyar nyelven is megjelent Kassán.?

4. *Telekesi Török István* H. Rákóczy Ferencz huszárezredese és kormánytanácsosa, később az 1721. évi pesti vallásügyi bizotfnány tagja, a dunántúli papoknak s ezek mindennemű irodalmi vállalatainak bőkezű, áldozatkész maecenása. Vásonyi Márton a magyarhoni pietismus egyik legkiválóbb képviselője, Töröknek udvari papja volt Egyeden. Torkos Andrásnak, Tóth Sipkovits Jánosnak, Miskey Ádámnak, Telekesi Török nem csak pártfogója, de egyszersmind személyes jó barátja is volt.

5. Bárány Györgynek, a piestisták fejének és a kiváló paedagogusnak a róm. katolikusok közt is akadtak pártfogói. Ezek egyike volt, *gróf Zichy Imre*, a kinek hajadon leányait, Bárány nagyvázsonyi lelkészkedése alatt tanította. Maga Bárány beszéli el, hogy midőn eljöttek érte a tolnamegyeiek, maga a gróf sem akarta, hogy elmenjen és éjjel úgy kellett, mintegy elszöknie Nagy-Vázsonyból.¹

6. A másik tekintélyes és nagy befolyású r. kath.

pátronusa *gróf Mercy Ferencz* tábornok és kormányzó volt, az idegen, különösen német települők földesura a Bánságban, Tolna és Baranya megyében. Gróf Mercy az evangélikusokat nem üldözte, sőt szívesebben látta őket birtokain a r. katolikusoknál, mert ezekben nem szerette azt, hogy a sok ünnepen az esztendőnek jó részét úgy henyélik el. Bárány György tolnai főesperes bizalmas, kedvelt embere volt a grófnak. Midőn a vármegye Bárányt papi buzgalma miatt 1726-ban Mercy távollétében Szent-Lőrinczről száműzte, a három évvel később ezen tájra ismét visszatért gróf nagy haraggal hallotta a kedves emberén esett méltatlanságot s azonnal visszahelyezte Bárányt előbbi székhelyére, Szent-Lőrinczre. Mercy többször élt Bárány tanácsával a települők dolgának elintézésében és saját unokaöccsét, ki később párisi követ lett, eme jeles evang. paedagogushoz adta nevelésre.²⁵

7. *Róth Mihály*, a rózsahegyzi zsinat tagja, előbb eperjesi városbíró, később sárosi alispán, a vértanuságot szenvedett ősök méltó sarja, fiait szintén Bárány Györgyre, az ekkor még eperjesi nevelőre bízta, ki velők ment ki külföldre. A Róth-család segítette Bárányt az akadémiákon is, Bárány pedig kiadott műveit ajánlotta nekik hálából. Róth Mihály jótéteményeiről a rozsnyói születésű Sartorius Szabó János is hálásan emlékezik.

8. A *Zimmermann-család* Eperjesen szintén Bárány Györgyöt támogatta tanulói pályáján.

9. *Szirmay Tamás*, az evangélikus rendek követe és

10. *Dezsőfy Tamás* Sartorius Szabó Jánosnak voltak pártfogói, kik ennek műveiben a hálás érzelem elismerő hangján említettnek.

11. *Segner József* pozsonyi polgármester Vásonyi Márton pártfogolta, ki egyik munkáját az ő fiainak ajánlotta.

12. *Ostffy Mihály* Asszonyfán, a dunántúli evang. egyházkerület első világi felügyelője, vallását igazán szerető, áldozatkész és nagyérdemű patronus Fábri Gergelynek és Miskey Ádámnak pártfogója.

13. A vagyonosabb polgári családokból is akadtak egyesek, kik ama kegyes életű papokat áldott munkáikban segélyezték. Ilyen volt *Sch“waidli Mihály* „Győr megye juratus assessora és Győrött a belvárosban nevezetes kereskedő, az ekklezsiának régi és érdemes főpátronusa“, ki Torkos Andrásnak sógora lévén ennek több munkáját saját költségén adta sajtó alá.

14. Ilyen volt *Eisenreich Rudolf* bécsi nagykereskedő is, Vásonyi Mártonnak fautora, ki ezzel élénk levelezést folytatott. Vásonyi szerint ezen Eisenreich nemzetünkhöz kegyes indulattal viseltetett s az akadémián levő ifjainkat naponként szolgálta. Rokona, talán épen fivére lehetett a soproni származású *Eisenreich Györgynek*, ki Halléban az új városban papi hivatalt viselt s az itteni magyar tanulóknak szintén jó barátjok volt. 1717-ben történt halálakor Francke mondott felette gyászbeszédet, Tatay István és Torkos János Justus magyar ifjak pedig szintén gyászversekben siratták.

15. Még egy külföldi ember *Möllenhoff Keresztély* is ide sorozható, a ki már nem is világi, hanem papi ember volt, t. i. Bécsben Dánia követségének udvari papja. Ez meg Bárány Györggyel volt összeköttetésben és ez által átdolgozott, a pietismus szellemében írott papi pastoralis munka magyar kiadásának költségeit viselte.

16. A hallei tanárok közül *Francke* Bél Mátyást pártfogolta kiválóképen, *Breithaupt* házában pedig Tóth János volt szálláson. .

Ezekén kívül a jogi és orvosi szakon Halléban tanult magyar ifjak közül is kerülhetett ki a pietistáknak több barátja és jóakarója. .

V. A magyar pietisták theologiai álláspontja. Viszonyuk a mystikusokhoz és a hitvallási iratokhoz. Ethikájok és jelentőségük a gyakorlati theológiában.

A magyar pietisták mestere és példányképe Francke volt. Csak míg ő élt, 1727-ig vonzotta a hallei iskola a magyarokat. Az epigónok már nem voltak méltók az alapítókhoz. Azért Francke halála után Halle is elvesztette vonzerejét. Francketől legtöbb munkát ültettek át nyelvünkre a magyar fordítók. De e mellett a többi német pietista közül Spener, Rambach és Freylinghausen is népszerűek voltak a magyarok előtt s ezek munkáinak is akadtak fordítói és átdolgozók.

A pietisták által mindenkor nagyrabecsült mystikusokat a mi papjaink is kedvelték. A legtöbb pietista magyar pap irataiban lehetetlen félre ismernünk a mystikus jellemvonást. Akár Báránynak a lelkészársakhoz intézett meleg hangú beszédeit, akár Torkosnak, Tóth Sipkovitsnak és Miskeynek prédikációját, akár Sartorius Szabónak énekeskönyvét, különösen pedig ha Hegyfalusinak imakönyvét olvassuk, mindegyikből kiérezzük az Istenhez való viszonynak ama, benső, titokzatos közvetlenségét, mely a mysticismust jellemzi. Szeretik pietistáink az Énekek Énekének és János jelenéseinek mystikus képeit, melyek alatt a mennyei boldogságot festik s annak örömeit már itt a földön is előre átérezik. Ezért szerették öreg Ács Mihály munkáit az Arany Lánczot és a Boldog Halál Szekerét, valamint az ifjabb Ács Mihály által kiadott Gerhard-féle elmélkedéseket. Serivert ismerik, többször idézik, Arndt műveit, az Igaz Keresztyénségről és a Paradicsom Kertecskét pedig lefordítják és kiadják.

Volt után a dunántúliaknak még egy mystikus írótól, Müller Henriktől eredt és a szenczi Fekete István superintendens által kitűnő magyarsággal átültetett, a bibliát az életre igazán tömören és szellemesen alkalmazó, becses és épületes olvasmányuk: a Lelki Nyugasztaló Órák, de ez a munka Feketének árulása miatt rossz hírbe keveredett.

Ezen mystikus árnyalat mellett azonban a mi pietistáink sohasem estek bele a mysticismus veszedelmébe, a quietismusba. Ok sürgették a kegyes elmékedéseket, Bárány György a hosszú imádkozást is ajánlja a mi sokféle szükségünk miatt, de mindig azzal az intéssel: Eredj el és azonképen *cselekedjél!* A meditatio őket nem kárhoztatta tétlenségre, sőt mint látni fogjuk, a magyar pietismusnak is a gyakorlati kereszténység terén lesz legnagyobb jelentősége.

A dogmatikában a pietismus nem jelentett forradalmat. Nálunk az egész pietista mozgalom — eltekintve a felső-magyarországi hevesebb jelenetektől — általában szelídebb és simább lefolyású volt, mint Némethonban. Dogmatikai szórshasogatásokra a magyar természet különben sem hajlandó. S a XVIII. század elején az idők is gonoszabbak voltak, a theologiai tudományosság sem állott általánosan oly magas fokon, hogy itt a dogmatikai viták napirendre kerülhettek volna. Jó Bárány Györgyünk úgy vélte, hogy Francke után írott s theol. alapon álló neveléstan! munkája elé a legjobb czégért tűzte ki, midőn már a könyv czímlapjára is ezt nyomatta: „Itt a hit dolgáról nem disputáltatik“.

A magyar evang. egyház a némethoni pietismus hatásából itt csak azt a nyereséget merítette, hogy megértette, miszerint a puszta szájhit nem üdvözít, hanem a vallásos érzelem kell, hogy mélyen a szívben lakozzék, az egész embert áthassa, újjászülje és a megtéréshez illő gyümölcsöket teremjen. Mert a hit cselekedetek nélkül holt állat. E mellett azonban a pietismus korában is távol voltak theologusaink a r. kath. felfogástól, mely a jó cselekedeteknek üdvözítő erőt tulajdonít s abba a hibába sem estek, melylyel a német pietistákat vádoltak, hogy t. i. a megigazulást a megszenteltetéssel összezavarván, amazzal ez utóbbi mögött nagyon is háttérbe helyezték volna. Balog Ádám püspök egyházlátogatásai alkalmával még azt is megkérdi a gyülekezetektől: vájjon papjaik „különösen az megigazulásról szorgalmasan predikállanak-é?“

Magyar evang. egyházunk e korban is hű maradt

symbolikus könyveihez. Károlyi István főesperes hivatalos esküjében a Formula Concordiae megtartására is kötelezi magát. Tóth Sipkovits János püspöktől a meg nem másult (invariata) Aug. Confessióra kívánják az esküt. Azt a közönyösséget a hitvallási iratok iránt, melylyel a némethoni pietistákat vádolták, a magyaroknak nem lehet a szemökre vetni. Itt épen a pietisták feje, Bárány György tartotta igen szükségesnek az Augustana Confessio ismeretét és követését s ő maga adta ezt ki 1740-ben, mert úgy tapasztalta, hogy a félszázaddal azelőtt megjelent Lövey Balázs-féle fordítás példányai már igen elfogytak. Teszi pedig ezt a következő megokolással: „Régenten Rómában szégyennek tartott, ha valaki római polgár lévén a római törvényt nem tudta; nemkülönben szégyen és igen nagy kár volna, ha az Augustana Confession levő keresztyének az Aug. Confessiót nem értenék“. Szükségesnek mondja e hitvallást, mint olyant is, „mely megmutatja, miként kelljen az megigazító és üdvözítő hitet egész életednek, szivednek és tselekedetednek megváltozásával vagy az igaz keresztyéni élettel megmutatnod“. ³⁷ És 1735-ben írt kátéjában is hangsúlyozza Bárány, hogy ő ezt a symbolikus könyvekhez szabni igyekezett. ³⁰

Nem hallgathatok el itt egy olyan jelenséget, mely arra mutat, hogy a XVIII. század elején hazánkban is voltak olyan elmék, kik a vallásfelekezeti váltanokat és hitvallási iratokat megvetették, de e mellett az Istenben, és az ő fiában, a Krisztusban való hitet megtartották. Torkos András 1709-ben Halléban megjelent „Engesztelő Áldozat“ című imakönyvének azon példányában, mely a nemzeti múzeum könyvtárában őriztetik, a könyvtábla belső lapjára régi, bizonyára egykorú írással a következő verset találtam feljegyezve:

PAYR SÁNDOR., „Keresztény szüléktől Ember születtettem
S a keresztyénységhre megh keresztelttettem.
Chrisztusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,
De Luther Mártonyban én soha nem hittem.

Mind az által hidgyed, butsut én nem járok,
 Sem indulgentiát bizony nem vásárlók;
 Idvözült szenteknek Tisztességet adok,
 De én eő közülök edgyet sem imádok.
 Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,
 így hasonlóképen nem is Calvinista;
 Hanem csak egyedül hiszek Christusomban,
 Ki érettem megh holt, üdvözölök abban.“

Ezt a hittani álláspontot, mely gondolkodó főre vall, nem a pietismus hatásából eredőnek, hanem inkább a régi merev orthodoxia és a felekezeti harczok által felidézett ellenhatás visszhangjának, vagy — ha lehetne nálunk ilyesmiről szólni — a syncretismus bizonyos nemének tartom. Perlaky József Tóth Jánost syncretismussal is vádolta. Az idézett versből nem is tudnám megmondani, hogy szerzője melyik egyházfelekezetben született s melyik iránt érzett mégis több rokonszenvet.

Annyi bizonyos mégis, hogy a pietisták a gyakorlati keresztyénségre helyezvén fösúlyt, a felekezeti ellentéteket nem törekedtek még jobban kiélesíteni. Ez a türelmesség a felekezeti indifferentismus gyanújába keverte őket egyes túlbuzgók előtt és más félreértésekre is szolgáltatott alkalmat. Bél Mátyásról például, a ki, hogy költséges irodalmi vállalatait megvalósíthassa, r. kath. pártfogókhoz is folyamodott, sőt művének egy kötetét XI. Kelemen pápának is, mint a tudományok és könyvek nagy kedvelőjének felajánlotta, Passionei, a bécsi nuncius ezt a jelentést küldötte Rómába: „A szerző, sajnos, lutheránus; de a jellem és modor rendkívüli szelidsége által tűnik ki. Egyúttal remélni lehet áttérését is.“²⁹

A pietismus nálunk nem a dogmatikában, hanem ethikai téren és a gyakorlati theológiában jelez korszakot. Nem folytak itt, mint a németeknél, viták a felett, hogy az újjászületés a szent keresztségben történik-e meg, vagy pedig csak később, a bűn ellen vívott harcz és győzelem után lesz-e arról bizonyos a hívő; de igenis követelték, hogy a

keresztyén bizonyosságot tegyen ezen újjászületésről; sürgeték a bűnbánatot, megtérést és kegyelmi eszközök szorgalmas és hitteljes használatát. Mindenekfelett pedig követelték a tiszta erkölcsiséget, mely a hitből meríti életerejét.

És a szatmári békével befejeződött kurucz háborúk után, mikor a háborús világban lábrakapott fegyelmezetlenség, szilajság és laza erkölcsiség, az ifjúságnak elhanyagolt, elvadult állapota még mind megannyi nyitott sebek voltak az ország testén, nagy és nehéz munkamező tárult a pietista papok lelkes, bátor csapatja elé. És ők felveszik a harczot még akkor is, ha jutalom, elismerés helyett nyomor, üldöztetés vár rájuk. Igazi névtelen hősök hazánk közművelődési történetében.

Népünk elhanyagolt műveltségi állapota, melynek épen ők igazán szomorú, siralmas képét festik és panaszzalják, tehát az erkölcsi téren szólította őket reformálásra. Nagy volt a seb, mély vágást kellett tenni. Szigorúak voltak követeléseikben. És itt nem maradhattak mentek a pietistákat jellemző bizonyos túlzásoktól sem.

Tudjuk, hogy a német pietisták hadat izentek a kártyajátékosoknak, színházlátogatóknak, dohányzóknak stb. így Bárány is kátéjában a 3-ik parancsolat tárgyalásánál tiltja a játékot és sétálást. A 7-ik parancsolatnál pedig a szemfényvesztők, komédiások és koczkajátékosok ellen kel ki. A 6-ik parancsolatnál is igen belemegy a részletekbe, midőn a „néma bűnöket (Róm. 1, 24.), házasságban elkövetett buja indulatokat k . . . vás szerelem énekeket és fertelmes szemtelen k . . . va öltözetet“ is felsorolja. A paráznáról pedig bölcs Sirákkal azt mondja: „az moly és a férgek (francia és tetvek) örökségül bírják azt“.

Még fiának, Bárány János püspöknek is több megrögzött magyar szokás ellen kell küzdenie. Az általa szerkesztett Egyházi Rendelések szerint: „Tiltjuk a más és harmadnapi lakodalmazást, úgynevezett Tyúkverőbe való járást, házról házra való farsángolást. Tiltunk a lakodalom felett minden otsmány trágyár beszédek, otsmány versmondá-

sokat, úgy a sok hiába való beszéddel és abból folyó bűnnel járó nász előjárást“. Tiltják még ugyanezen Rendelések, hogy az iskolás gyermekek Balázs- és Gergely-napján a szokott ocsmány énekkel és bohócós ugrándaással járják be a községet. E helyett egyházi énekeket énekeljenek inkább.³⁰

A pietisták erkölcsstanában hibáztatni lehet azt, hogy a jutalmat és büntetést, mint a jóra serkentő és a gonosztól visszatartó nevelési eszközöket felettebb előtérbe helyezik, a mi már egyéb erkölcsi indító oknak, pl. az Isten iránt való szeretetnek rovására történik.

De ezen kisebb fogyatkozások mellett a gyakorlati keresztyén élet terén, a mélyebb, igazi vallásosság fölleve nitése és az erkölcsi viszonyok javítása által igen nagy érdemeket szereztek a XVIII. század első felében élt eme magyar pietista papok. Egyes kiválóbb érdemeik: a gyermeknevelés felkarolása, a nép és gyülekezetek hű gondozása, a papi hivatás betöltésében tanúsított komolyság és lelkiismeretesség, a tudományok művelése termékeny irodalmi munkássággal, s végül a nemzeti szellem ápolása oly korban, melyet általában nemzetietlennek szoktunk nevezni. Ezen érdemeiknél fogva méltán megilletné ezen férfiakat, hogy a magyar irodalomtörténet is több figyelemmel és elismeréssel legyen irántuk s Torkos András és Bél Mátyás mellett a többiek-ről is legalább tudomást vegyen.³¹

VI. A pietismus érdemei a gyermekek vallásos nevelése körül. A pietisták mint a konfirmációi oktatás kezdeményezői.

A pietisták megértették Krisztus Urunk ama mondását: „Valaki egy ilyen gyermeknek gondját felveszi az én nevemben, nékem veszi fel gondomat“ (Máté 18, 5.). Megértették, hogy az emberiségnek erkölcsi javítása főként a gyermeknevelés által eszközölhető. És őket eme magasztos, de nehéz munkára a Krisztus iránt való szeretet, a hit ereje indította.

Megesett szívek azon az elhanyagolt, elszilajodott magyar gyermekvilágon. Bárány keserűen panaszkodik fel, hogy a gyermeknevelésnek mily nagymérvű „elmulatását” találta. Láttá, hogy „nála tehetségesebbek a nyavalyát nem érzik és pennájokat nem mozdítják”.³² Azért ő fog tollat, hogy e fontos ügyben írjon.

A nevelés központjául a pietisták a vallást teszik. Szomorú tapasztalataik voltak e téren is, midőn látniok kellett, hogy a kevés haszonnal járó latin nyelv erőltetése miatt a vallásoktatást hanyagolják el. Vásonyi Márton kikel a gyermekek barbariese ellen, kiket Donatussal, Vestibulummal kínoznak, a vallásra pedig nem tanítanak.³³ Torkos András is a győri káté előszavában felpanaszkodik, hogy az iskola-mesterek nem ültetik tanítványaikat Jézus lábaihoz. „Sok kisderek szépen syllabikálnak, deák igéket megtanultanak, de nem tudják a Miatyánkot, Tízparancsolatot, Hiszekegyist és egyéb szükséges imádságokat”. Bárány is a hit dolgaiban való járatlanság okaiul a „baromi nevelést és a gondatlan praeceptorokat említi fel, kik a szegény gyermeket jobbára a deák nyelv tanulásával gyötrik, „melynek sok gyermek az ő világi életében úgys semmi hasznát nem látja”.³⁴ Az olyan népiskolák ellen szólnak ezek, a melyekben egyes rektorok és praeceptorok a latin nyelvet is erőszakolták.

Mimódon kell tehát mindeme bajokon segíteni? Szorgalmas *Icatékizálás* által. A kátéra a pietisták igen nagy súlyt fektettek. Közülök Torkos, a két Bárány, Sartorius Szabó, Simonides, Miletz, Szeli és Fábri külön-külön kátékat írtak. Némelyik többet is. Bárány egy hosszú, Rambach Jakab „Dér wohl unterrichtete Katechet” című munkája után írt értekezésben a katechesis fontosságát fejtegeti és részletes katechetikai szabályokat közöl.³⁵ Szerinte a kérdezgetés a tanításnak legkönnyebb neme. Az első keresztyéneknél, kiknek katechetáik voltak, ez gyakorlatban volt, de később elhanyagoltatott, mígnem Luther ismét föllevenítette. Luther kis kátéját a pietista magyar paedagogus is igen nagy dicsérettelkel halmozza el.

Hogy a templomi prédikációknak nincs meg a kívánt hasznuk, ennek okát is abban látja Bárány, hogy a katekizálásra nem fordítatik kellő gond. Nem elégséges a kátét csak bemagolni, hanem meg kell érteni, át kell érezni és az életbe átültetni. Azért ne terheljük a gyermeket a sok könyv nélkül való tanulással. Elég, ha Luther kis kátéjának szövegét tudja és a bizonyító szentírásbeli helyeket. A káté tanítását buzgó könyörgésekkel kell összekötni, csak úgy lesz fogatos. Sartorius Szabó a gyermekek számára külön imádságokat és énekeket válogatott össze.³⁶

Különösen sürgetik pedig a pietisták a szorgalmas katekizálást, mint az úrvacsorájához való alkalmas és szükséges előkészítést. Erre nézve mondja Bárány: „Legkiváltképpen pedig a jó lelkű és az ő hallgatóinak drága üdvösségeket szerető prédikátor és mester az gyermekeket az Ur vatsorájához illendő hú tanétással fogja készíteni“. És itt hivatkozik a maga gyakorlatára. „Igen hasznos dolognak tapasztaltam lenni — úgymond — hogy ha az ember minden esztendőben legalább kétszer, p. o. Husvét és szent Mihály-nap tájban vagy máskor öt vagy hat hétig mind az helységben, mind a szomszéd falukon levő gyermekeket összeszóléltván, azokat mindennap kétszer katekeztetve és így az Ur vatsorájához való méltó járuláshoz készíti és ahoz készen eresztí“.³⁷

Báránynak eme szavaiból a rendszeres *konfirmációi oktatásra* következtethetünk. Annyival inkább, mert ismertes dolog, hogy Némethonban is a pietisták elevenítették fel ismét a már jó időn át feledésbe ment konfirmációi oktatást és konfirmációi szertartást.

De több bizonyágunk is van. Ugyanis 1736-ban jelent meg (állítólag Lipcsében) egy ilyen című könyvecske: A' Bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egyben-
gyűjtetések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellésék az Ifjú Keresztyén embereknek az *Úr Vatsorájához való első járatásokban* magokat a Jézus Krisztusnak — mint az ő *kisded nyájának zengéjét* szíveknek igaz megtéré-

sében bemutatni — és ő néki ajánlani és szentelni. Mely is — tsak nem régen Német nyelven ki botsátatott, mostan pedig a Magyar Ekklesiákban való Ifjúságnak és más együgyűeknek hasznokra Magyar nyelvre fordítatott“. Szerzője — Bód Péter és Haán Lajos szerint — Miletz Illés, pozsonyi magyarót pap. Nem tudom, ha Bárány Györgynek is nincs-e része benne?

E könyvecske a 7-ik kérdésre („Szükséges-e, hogy az Istennel való szövetség is megújíttassék?) a konfirmándusokra vonatkozólag azt válaszolja: „Kiváltképen pedig szükséges, hogy azok, a kik ezen Sz. Sakramentommal (az úrvacsorával) előszer élni akarnak, az ő Keresztségeknek szövetségét immár magokra fel-vállalják; mindeneket valamelyeket az ő Kereszt Attyáik és Annyáik a Sz. Kereszt-ségben hely ettek fogadtanak, jóvá hadjanak, és azoknak minden részeiben megállani szorgalmatosán igyekezzenek stb.“ Ezen szövetségnek megújítása a 52. k. szerint pedig abban áll, hogy az ember 1. az ördögnek, a világnak és a bűnnek ellene mondjon és így 2. a Sz. Háromság egy Istennek önnön magát egészen és teljességgel adja és kötelezze“. Egymásután következnek azután a keresztségben tett fogadásokra vonatkozó kérdések: „Melyik a Keresztségnek első fogadása, melyben mi ellene mondunk az ördögnek? Melyik a második?“ stb. És e könyvecske végén „Azúrnak szent Vacsorájához előszer járulandóknak állapotjokhoz alkalmaztatott könyörgés“ szerint így imádkozik a megokosodott és megvilágosult gyermek: „Dicsőséget tulajdonítok te néked, hogy ongemet most az én Keresztésem szövetségének megújítására visesz . . . Most csak azon kérlek, hogy a meg-állapodott és meg ért Keresztyéneknek számok közé bé-vétettessem . . . Imé most *újonnan* ellene mondok az ördögnek. . . Tiéd lészek, óh Sz. Háromság! egy Isten! és e végre *újonnan* hozzád való hűségemet fogadom“.

Bárány János pedig alighogy püspökké lesz, az egyházlátogató espereseknek ezt az Instructiót adja: „Introducenda per Ecclesias praeparatio primum accedentium ad Sacram

Coenam per R. D. Fratres, sedulo et sufficient! tempore instituenda, *cum reiteratione foederis baptismatis cum Deo*. Accommodum foret, huic operi dies destinare quadragesimales“.³⁸

Ezen idézetek, azt hiszem, elégségesek annak bebizonyítására, hogy pietista papjaink már a XVIII. század első felében szokásba vették a konfirmációi oktatást, sőt magát a konfirmációi szertartást is. Mitrovics Gyula a konfirmációról írott jeles tanulmányában ³⁹ erről nem emlékezik meg és a magyar konfirmációi kátének fentebb említett, talán első termékét nem ismeri. Ő e szertartást a ref. egyházban egészen újabb keletűnek mondja és csak 1788-ban a Kis Gergely-Nagy István-féle agendás könyvben akad annak első nyomára. Mi, ág. hitv. evangélikusok, ezzel szemben kimutathatjuk, hogy pietista papjaink már legalább egy félszázaddal korábban meghonosították. Sőt Bárány 1735-ben már ínt korábbi szokásáról és gyakorlatáról szól arról.

Hogy tehát a konfirmációi oktatás, melynek célja a hitben való megerősítés és az úrvacsorához előkészítés, gyakorlatban volt, az kétségtelen. De volt-e konfirmációi szertartás és milyen? Ennek is kellett lenni. Midőn a lelkészek a rendes katekizációkat is a templomban tartották, bizonyos, hogy a konfirmációi kátéból való kikérdezés, mintegy nyilvános vizsgálatétel, csak a templomban történhetett meg. E kátében a megújított keresztségi fogadalmak is fel vannak véve a feleletek közé. Ez a nyilvános vallástétel is a templomban történt szükségképen. És azt az ünnepélyes nyilatkozatot, hogy a megvizsgált, megokosodott és megpróbált ifjúság az érettkorú egyháztagek közé felvétetik és mint ilyen, az úrvacsorával élhet, lehetett-e másutt, mint buzdító beszéd kíséretében a templomban tenni? Ezen elemekből pedig lényegében kiderül a konfirmációi szertartás.

Agendánk e korból nincsen. Egy ilyennek készítése már Tóth János püspöksége alatt szóba került, de még a század végén is csak írott agendát használtak. És így a pietista papok konfirmációi szertartását részletesen le nem írhatjuk. Valószínűleg e részben is Spenert⁴⁰ és a hallei szó-

kasokat követték. Igen jó konfirmációi kátét irt nálunk a század végén amaz első kísérlet után Nagy István sárszent-lőrinczi lelkész és szuperintendens, melyet még ma is sok helyen használnak.

A káté mellett tanították azután a *bibliai történeteket* is. Bárány János fentebbi Instructiója a catechismus mellett a „dicta sacra sacrasque historias“ az elsőrendű tantárgyak közé sorozza. Volt egy kis kézikönyvük, mely a bizonyító szentírásbeli helyeket egész rendszeres gyűjteményben közli. Ez volt a „Panoplia Catholica, azaz Lelki fegyverház az iskolába járó gyermekeknek felfegyverkeztetésekre“. Használták a régóta szokásos Evangéliumi Könyvecskéket, melyekből a perikopákat tanulták meg az iskolás gyermekek. És haladás volt végül, hogy Sartorius Szabó 1747-ben megjelent kátéjába egy ilyen című részt is felvett: „A szent írásbeli Históriaknak rövid leábrázoltatások“ az 50—72. lapokon. Ebben némi bibliaismertetés és az ó- és új-szövetségi könyvek tartalma foglaltatik röviden. A bibliai történeteket magában foglaló kézikönyvük alig volt. Ezeket jóformán a tanító előmondása után tanulták a gyermekek. Hübner J. frankfurti tanár „Kétszer ötvenkét válogatott bibliai históriák¹ már 1714-ben megjelentek ugyan, de ezeket csak később fordították le magyarra.

Nagy gondot fordítottak azután még a pietisták az *egyházi ének* tanítására is. Ok maguk is szorgalmas énekírók és énekgyűjtők voltak. Az Új Zengedező Mennyei Kar vagy a nép nyelvén később közönségesen úgynevezett ó-graduál ezen pietista papok buzgólkodása által gyarapodott oly vastkos kötetté. A gyermekeket nemcsak a melódiákra tanították, hanem az énekszöveg beemlékelését is megkövetelték. „Pueri porro ad Melodias Contextumque ipsum potiorum Cationum memoriae mandandum fideliter ducantur“ — mondja ide vonatkozólag Bárány János Instructiója.

Így tehát a pietista papoknak a gyermekek vallásos nevelése körül három nagy érdemük hazánkban is megvolt, ú. m. az ősegyház katekizációjának főlelevenítése, a bibliai

történetek tanítása és a konfirmációi oktatás. A vallástanítás óráit pedig gyermekimák és közbeszótt egyházi énekek által igyekeztek melegebbé, épületesebbé tenni.

VII. A pietisták mint a felnőttek, a nép és gyülekezet gondozói.

A pietistáknak erős meggyőződése volt, hogy a pusztai igehirdetés a templomban nem elégséges. Ezért szükségesnek mondják és melegen ajánlják a házi magános intéseket és beszélgetéseket, a hívekkel való minél közvetlenebb érintkezést s azoknak minél hívebb testi és lelki gondozását.

Bárány különösen inti szolgatársait, hogy az „ordinationban reájok bízott curam individualem, mely a ministeriumnak lelke volna, félre ne tegyék⁴⁴. Kikel az olyan pásztorok ellen, a kik nyájuk lelki állapotát nem ismerik, a tudatlanságokat nem tanítják, az erőtlenséget nem gyámolítják, a beteget nem gyógyítják stb., hanem csak Úrnapján mutatnak egy legelő mezőt, melylyel még élni sem tudnak és a többit abbahagyják.

„Megelégednétek-e ti véle — kérdi Bárány — ha a ti pásztoraitok a ti szegény juhaitokat csak kivernék a mezőre és osztán alunnának és a juhokkal nem gondolnának? ⁴¹

A nagy diasporával bíró anyaegyházak lelkészeinek azt is figyelmébe ajánlja, hogy ha mikor egészséges vagy beteg embereket látnak vidékről jönni, azoknak lelkekre annál szívesebben szóljanak és tanítással őket oktassák, serkentés és vigasztalják.

Kiterjed a pietista papok gondja a hívek anyagi állapotára is. Különösen ama rossz magyar szokás, a keresztelek, lakodalmak és temetések alkalmával tartott költséges vendégeskedések ellen emelték fel óvó szavukat. Ezeket egyházi törvényeikben is kárhóztatják. Az „Egyházi Rendelések“ XI. szakasza azt mondja: „A lakodalmak nappal és csak egy leüléssel tartassanak. Tiltjuk azonkívül a más- és harmad-

napi lakodalmazást, mely az úgyszólván nagyon terheltetett népnek szegényítésére és az Isten ajándékinak és a drága időnek haszontalan elvesztegetésére szolgál¹. A XV. szakasz pedig a halotti torok ellen van intézve, oly megokolással, „mivel azok a szomorú, néha özvegyességben és árvaságban hagyott félnek nagy terhekre szolgálnak, kiket inkább vigasztalni és segílni kellene, mintsem szegényíteni és búsítani. Ha ki ételt, italt készít olyankor, méltóbb volna ezzel a szegényeket enyhíteni, mintsem maga bíró embereket vendégszolgálni“².

A templomi isteni tiszteleteken kívül a házi áhítatosságot is elvárják híveiktől. A VII. pont szerint: „Minden házi gazda igyekezzék az ő házáat Istennek templomul szentelni. Nemcsak a vásár- és ünnepnapokat az említett módon házi isteni tisztelettel töltvén, hanem a köznapokat is, kivált a téli estvéli és hajnali órákat ily szent dolgokkal kell rövidíteni és épületesse tenni. Nem lehet annál a háznál áldás és üdvösség, a mely Istennek nem szenteltetik¹⁴. Ezenkívül pedig a napi munkának templombajárással való megszentelését is megkívánták s e célból elrendelték, hogy a könyörgések és biblia-magyarázatok télen kilencz óra tájban tartassanak, mikor a gazda és cseléd ürül a barom körül való fáradságtól, nyáron pedig négy óraker, hogy a munkára a templomból lehessen menni. (VIII. p.)

Gondosan örködtek a felett, hogy a vasárnapot, mint az Ur napját, semmiféle illetlen dolog által meg ne szentségtelenítsék. Még a vasárnapi esküdtetéseket és lakodalmazásokat sem engedték meg. (III., IX. és X. p.)

Hogy a házi isteni tiszteletek tartására kellőleg fölszerelve legyen a ház, sürgeti Bárány püspök, hogy minden házban legyen biblia, vagy legalább új-szövetség. S ezenkívül imádságos- és énekes-könyvnek, valamely öreg katékizmusnak, postillának s Arnd „az igaz keresztyénségről“ írott könyvének beszerzését és szorgalmas olvasását ajánlja. (I., I V.p.)

Az akkori nevelésügyi viszonyok között az olvasni nem tudók száma egyházunkban is nagyobb lévén, Bárány ser-

kenti a szülőket: „ne szégyeneljék azt tanulni koros emberek is, ha oly szerencsétlen nevelések esett, hogy ifjúságukban nem tanultak. Szülék gyermekeiket olvasás nélkül fel ne neveljék. Ne legyünk ebben restebbek a zsidóknál — mondatik az V. pontban — kiknél, a hol oskoláik nincsenek, a szülék magok tanítják gyermekeiket, hogy olvasás nélkül egy sem nevelkedik fel.

Nagy volt a szükség a XVIII. elején magyar áhítatosági könyvekben. Ezt az ügyet is a pietista papok karolják fel és nagy buzgalommal gondoskodnak a hívek lelki táplálékáról. Az új-szövetségnek három magyar fordítása: Bél Mátyásé, Torkos Andrásé és a két Bárányé jelent meg nem egészen négy évtized alatt, s ezek közül az utóbbi magyarázatokkal van kísérve. Káték, imakönyvek, énekes- és egyéb áhítatosági könyvek ezen mostoha időkben oly szép számmal jelentek meg, hogy ezen irodalmi munkássággal a XIX. század első fele sem állhatja meg a versenyt.

Torkos András 1709. évi imakönyvét (Engesztelő Áldozat) az előszó szerint azért írta, hogy az imádságos könyvekben való nagy és rettenetes fogyatkozás supleáltassék. Oly nagy a szükség — úgymond — hogy igen sokan még az úrvacsorához is pusztá kézzel, imádságos könyv nélkül járulnak, mert ilyent nagy áron sem kapnak.

Hegyfalusi György pedig 1729-ben kiadott „Centifolia, Százlevelű Rózsa“ című, jórészen verses imakönyvében az akkor gyászban ülő Sión leányát, Sáron rózsáját vigasztalni akarja. Ajánló szavai szerint:

Mostani gyászodban tartsd nyereségednek,
Illatját nyújtsd kérlek a te Istenednek.
Ennek erejével elméd bátoríthad,
Vasár-mivelő nap illatját szagolhad,
Ünnepnap pediglen bokrétádat nyujthad.
Mennyei mátkádnak hiteddel ajánlhad.
Ha pedig valami nyavalya téged ér,
Vagy hozzád akármí szomorú eset fér:
(Eme) Rózsa szálát vedd elől, félre tér
Minden keserűség, ostromlani nem mér.

A hívek lelki tápláléka mellett azután a gyülekezetek anyagi dolgairól sem feledkeztek meg. Bárány püspök Instructiójában külön utasítást ad az espereseknek arra nézve, hogy egyházlátogatások alkalmával a gyülekezetek háztartását is felülvizsgálják. Követeli, hogy legyenek minden egyházközségben számadó könyvek, melyekbe a bevételek és kiadások pontosan beírassanak; a gyülekezet gondoskodjék arról, hogy minden szükségletére legyen fedezet, a pénztár ki ne ürüljön s lelkész és tanító idején megkapják illetményeiket; hogy az egyháznak semmi vagyona el ne idegeníttessék, azok jegyzőkönyvileg leltározottassanak.

Az egyház céljaira való önkénytes adakozást, mint tartozó kötelességet elvárják a hívektől. Erre nézve azt mondja az Egyházi Rendelet XIV. pontja: „Mind a kezünkhez ragadható hamis Mammonnak kitisztításáért, mind pedig igaz megjobbulásunknak és Istenhez való hálaadásnak megmutatásáért minden keresztény köteleztetik minden esztendőn Istentől vett testi áldásokból valamit Isten dicsőségére és az anyaszentegháznak közönséges és magános ügyének előmozdítására, mely sok és nagy költség nélkül nem lehet, fordítani. Ki-ki pedig azon legyen, hogy ily adakozás ne fősvénység, hanem áldás legyen. Nem méltó az a keresztény gyülekezetbe, a ki annak szükségét és terhét tehetsége szerint együtt nem viseli “.

Bátran appellálhattak pedig a pietisták híveiknek emez áldozatkészségére, mert ők magok is egyházakat alapító, szervező és dajkáló munkájokban az önfeláldozásnak legszebb példáit mutatták.

Bárány főesperes nyugodt, biztos állomásáról, Nagy-Vázsonyból — Ábrahám hitével szívében, isteni küldetést látva útjában — kimegy idegen földre, rendezetlen viszonyok közé Tolnába, hogy szét ne oszolja a nyáj, melynek nincs pásztora.⁴³ Mintegy missiói pap utazik faluról-falura, mindig oda, hol legtöbb a baj, legnagyobb a munka.

Az esperesek és utóbb a püspökök egyházlátogatási munkájukat a kiadott szigorú rendeletek ellenére, sokszor

titokban, a legnagyobb veszélyek között, de mégis a legnagyobb gonddal és lelkiismeretességgel elvégézik. Anyagi kárt, börtönt is szenvednek a miatt, hogy egyházaikat hűtlenül cserbe hagyni nem akarják. Hányán nem lakoltak keserűen csak a miatt is, hogy a filiákba lelkészi szolgálatot végezni kimentek. Tóth Sipkovits János könyveit, ingóságait elveszíti, mikor Pápáról elűzik. Miskey Ádámot Kemenes-Szent-Mártonból vetik ki, Fábrí Gergely börtönt szenved s kettős hivatalát veszti azon verekedés miatt, melyre a r. kath. plébános és nép kényszerítette híveit.

Ok valóban semmivel nem gondoltak, az ő életök is nekik nem volt drága, csak elvégezhesék örömmel az ő futásukat és a szolgálatot, melyet vettek az Úr Jézustól, hogy bizonyosságot tegyenek az Isten kegyelmének evangéliumáról. (Csel. 20. 24.;

VIII. A pietisták erkölcsi szigorúsága önmagok iránt papi hivatás és papi jellem dolgában.

A lelkészek dolgaival Vásonyi Márton „Súlyos Papi Teher“ és Bárány György „Atyafiságos Serkentések“ című németből átdolgozott munkáikban foglalkoznak.

Vásonyi kikel azon téves felfogás ellen, mintha a lelkészi hivatal oly könnyű volna, mint sokan vélik s bebizonyítja, hogy ellenkezőleg igen nehéz és terhes. Hivatkozik a prófétákra és több egyházi atyára, kik a lelkipásztorkodást igen nehéznek tartották s épen azért azt elvállalni is alig merték. Elítéli tehát és meg nem engedhetőnek mondja, „hogy olyan ifjakat, kiknek nincs papi indulatjuk, vagy néha épen a legalább való, ostoba elméjű, félénk, együgyű ifjakat, kiket természetük kvalitási csaknem mindenre alkalmatlanokká tesznek, a theológiára fogják. Mert olyan vélekedésben vannak, hogy a szegény goromba parasztnak nincsen valami nagy elméjű tanító doctorra szükségük, hanem jó nékiek egy emberséges legény is. Holott sokkal

bölcsebbnek kell lenni annak, a ki értetlen, gyermekségek óta elvadult embereket vezérel istenfélelemre, hogy sem annak, a ki értelmes és csendes emberekkel bánik“. ⁴⁴

Bárány szerint is megnehezíti a papi állást a világnak az egyháziakkal szemben való kémkedő figyelme és ellenséges magatartása. És itt Seriver szavait idézi: „Mint az angyalok örülnek mennyben egy bűnös ember megtérésén, úgy örül a világ is valamely egyházi ember megbotlásán“.

Utal továbbá Bárány azon nehéz belső harezra, melyet a papnak a sátánnal is vívnia kell. Felsorolja azon kísértéseket, melyek sok papot megejtenek. Ilyenek: 1. a nikolaitismus, a szabadság színe alatt való búj álkodás, fellelttség, mely méreg az indifferentismus neve alatt most is sokaknak szívét bántja, 2. az első szeretet meghűlése, 3. a szegénységtől való félelem, 4. a hitben és hűségben való megtántorodás, 5. az üldöztetések közt a türhetetlenség, 6. a kényesség és testi kedveskedés, 7. a lelki paráznaság, a setétségnek a világossággal, Istennek a világgal való összeszerkesztetése, 8. a tanítóknak az ő tisztékben való lágyságok, és 9. a magyar papoknak még egy speciális betegségét is ide sorolja s ezt így írja körül: „Ezen országban való sok szép gyönyörűségekben, melyeket a földnek jósága nyújt és főképen a borban megfojtották sokan a buzgóságot“. ⁴⁵

Ezen ellenségek ellen ajánlja a harezot. Érdemes, méltó lesz küzdeni, mert a győzödelmeset Isten nem is földi, hanem mennyei örök jutalommal fogja megkoronázni.

Ezért követelik a pietisták, hogy a pap az újjászületés munkáját mindenekelőtt magán kezdje és pedig már csak azért is, minthogy ez által legtöbbet építhet. „A ti elváltozástoknak példája — mondja Bárány — mivelhogy azonnal szemekbe tűnik a hallgatóknak, többet fog használni, hogy nem mint füleikbe mondott száz penitential predikatio“. És itt a következő komoly kérdéseket intézi szolgálatsaihoz: „Másoknak prédikáltok, de az igaz megtérést tulajdon teltekben tapasztaltátok-e? Bűnbocsánatot

hirdettek: de bizonyosak vagytok-e abban, hogy Isten a ti bűneiteket megbocsátotta? Az evangélium kincseit másoknak kínáljátok: de magatok azokból mennyit birtok?⁴⁶

Legyen a pap égő és világosító világosság, miként Keresztelő János volt, a kinek világosságánál örendezhet a gyülekezet. (Ján 5, 35.) *Ego* világosság, a kiből az Úrnak háza és a nyáj iránt való szeretetnek szent tüze ég; és *világosító* világosság, a ki hitével, tudományával, munkájával és jó példájával világol a gyülekezet előtt.⁴⁷

Hogy ehhez a pap erőt gyűjthessen, ajánlja Bárány György a buzgó imádkozást, sőt a hosszas imádkozást is, „mert ezt kívánja néha a mi nagy és sok szükségünk*; továbbá a csendes elmélkedést, főképen pedig azt, hogy az ige legyen leikeinknek mindennapi eledele. Keményen elítéli az olyan papokat, kik a prédikációkat régen irt és más gyülekezetekre alkalmaztatott rapsodiákból memoriter tanulják.

A tudományt, művelődést mint első rendű követelményt állítja a papok elé. De mégis azt mondja a magyar pietisták eme papi fejedelme: „Nem a mélységes tudomány, nem a főiskolák és akadémiák teszik a papot, hanem természet szerint való ajándékok, igaz megtérés, Jézus juhaihoz való szeretet*.

Óvja lelkésztársait, hogy még fizetések csekély volta mellett se merüljenek el a földi gondokba és gazdálkodásba, hanem őrizték meg magasabb, fenkölt gondolkozásukat, az egyházas szellemet. „Ha az egyháziak — mondja ismét — vagy történetből vagy kész akartva öszve akadtanak és gyűltenek, illik hogy egymással serkentésre és épületre való dolgokról beszéljenek: nem a lisztről, de a tisztáról; nem a telkekről, de a telkekről, nem a gyapjúról, de a mennyei szoros kapuról. Melynek mondhatatlan haszna vagyon mind a magok lelkekben, mind a gyülekezetben“.⁴⁸ Íme a lelkészi értekezletek gondolata már Bárány lelkében megfogamzott.

Lemondást, önmehtagadást vár lelkésztársaitól. „Az

accidentiákért ne vörsöngjete, a kevés jövődelem felett ne sopánkodjatek!“ Másfelől elvárja, hogy az emberek tetszését ne keressék lágyással, ajándékok reményében. Sőt a halottakat se dicsérjék fel. A gonoszokat haláluk után se mondják boldogoknak. A búcsúztatók megszüntetése végett az ifjabb Bárány egyházi rendelkezéseiben a hallgatókhoz is fordul, arra kérvén őket: ne terheljék ezekkel a tanítókat. „Mert ezekben sok híjában valóság és illetlen ditséretetek szoktak előfordulni, a melyek félő, hogy a ditséretnek, melyet az ítélet napján a Krisztustól várhatnánk, nagy meghomályosítására fognak szolgálni.“⁴⁹

A tanításon, igehirdetésen kívül a leghívebb lelkipásztorkodással keressék a reájok bízott nyáj javát. S kötelességeik alól azon ürügyei se bújjanak ki, hogy „a magistratus nem akar a ministeriumnak szükséges adsistentiával lenni“.

Szól azután még a pietista magyar pap a lelkészeknek az iskolán és templomon kívül a hívek társaságában való megjelenéséről és fellépéséről. Itt is csak a komoly és épületes társalgást tartja a lelkészhez méltónak. Ha társaságban a kalmár az ő kereskedéséről beszél, miért ne beszélne a pap is a maga dolgairól, egyházi szent dolgokról? „Szives felerkentés nélkül el ne menjete a ti juhaitoktól — mondja Bárány — az ily magános beszélgetés jobban megnyitja szemeiket a hallgatóknak.“

Pipázás, mulatozás között ne töltsön a pap órákat hallgatóival. Vendégséggel ne pazarolja az időt, mert a tanítók ideje drága. Óva inti őket olyan összeelegyedéstől, a melyben erőtlenségeiket gondatlanul elárulják.

A lakodalmakban, torokban, keresztelőkben való részvétel nem tartja épen a magyar papra nézve éktelen dolognak — talán mivel a magyar nép ezt felettébb szereti és megvárja — de mégis jobb volna, úgymond, visszavonulni afféle alkalmatosságoktól, mint későn Senecával azt a siralmas panaszt tenni: „Quoties inter homines fui, minor homo redii“. (Ep. 7.) És idézi Kempis Tamást is: „Facilius est

domi latere, quam foris se posse sufficienter custodire. Qui igitur intendit ad interiora et spiritualia pervenire, oportet eum cum Jesu a turba declinare/ (De Imit. Clir. L. I. c.

10. n. 2.)

A lelkipásztorok a családi és magán életben is példányképül szolgáljanak. A pap gyermekeivel és cselédjeivel szorgalmasan és buzgón tartson házi isteni tiszteleteket. A játékot, tánczot, vendégséget, pompát ne tűrje meg házában stb.

És a pietista papok mindezt nemcsak hirdették, hanem életükkel is bizonyították. A pietismus híveiként felsorolt magyar papok mind bírták kortársaik becsülését s mint esperesek, püspökök előkelő állást foglaltak el az egyházban. Családjaik is megfelelő tiszteletben részesültek s az apák magokhoz méltó fiakat neveltek. Torkos András, Bél Mátyás, Bárány György, Kis Péter fiai utolérték, részben felül is múlták apjokat.

IX. A pietisták szélesebb körű munkássága a hazai tudományosság terén. Bél Mátyás Halléban lesz geográfussá. Bárány György Francke után írja az első magyar nyelvű neveléstant.

A pietista papok tudományos munkássága nem szorított pusztán a gyakorlati theologia terére. A káték, hitvallási iratok, imakönyvek, énekes könyvek, újszövetségi fordítások, bibliamagyarázatok és egyházi beszédek megírásával mint lelkészek első sorban saját egyházfelekezetőknek tettek nagy szolgálatot. De az egyház körén túl a hazai tudományosság tágasabb mezején is elévülhetlen érdemeket szereztek.

A pietisták az őket jellemző gyakorlati érzékkel a realekra is nagy súlyt fektettek oktatási rendszerükben. Halléban, Francke híres intézetében a „Geographisches Institut“ méltó díszé és büszkesége volt a mesternek. Ebben

a tanulók díszes földabroszokat készítettek és a földrajzot a történelemmel egybekötve tanulták.

Bél Mátyás azon szoros viszonyból fogva, melyben Franckéhoz, mint fiának nevelője és intézetének tanára állott, a legnagyobb valószínűséggel itt Halléban képezte ki magát geográfussá s innen hozta magával haza a földrajzi és történeti tudományok iránt a nagy szeretetet és lelkesedést. Itthon mint pozsonyi tanár tanította 1710-ben a földrajzot. Ekkor érlelődött meg lelkében azon régi vágya, hogy hazájának, Magyarországnak földrajzát megírja és pedig a Francke intézetében tanult módszer szerint: a földrajzot a történelemmel egybekötve. És így születik meg „Notitia Hungariæ Novæ” című híres munkája. A földrajzon és történetíráson kívül nyelvészeti és irodalomtörténeti dolgozatai is maradtak fenn.⁵⁰

Bél valóban páratlan buzgalommal és nagy áldozatkészséggel szolgálta a tudományt. Erős lélekkel, szívós akarattal küzdött le az útjában álló sokféle akadályt és előítéletet, melylyel ő a XVIII. században mint „akatholikus, eretnek” pap találkozott. Mikor földleírása megjelent, akadtak, kik elismerés helyett azzal kárhoztatták, hogy felfödi az ország titkait a külföldiek előtt, tehát hazaárulást, kémkedést követ el. S hogy ennyi félreismertetés, hálátlanság és egyéb akadályok ellenére a pozsonyi egyszerű evang. pap a magyar tudományosság büszkeségévé küzdött fel magát, ehhez az erélyt, kitartást, a tudomány szeretetét, a fáradhatlan buzgalmat és Istenbe vetett hitet a pietismus nagy mestereinek példájából merítette.

Bél Mátyás, történeti munkáiban az egyház múltjára is kiváló gondot fordít. S egyháztörténeti részletiratokat Bárány György és Miskey Ádám is hagyott reánk. Amaz a tolna—baranya—somogyi, ez pedig a kemenesalji egyházmegyének történetét írta meg. Fábri Gergely a vadosfai vallási zavargásokról írt történeti feljegyzéseket. De munkáik kéziratban maradtak. Schmeitzel Márton az erdélyi á. h. ev. egyház állapotáról írt egy munkát s Jenában ki is adta.

A neveléstudomány terén is magyar nyelven az első kézikönyvet pietista pap, Bárány György írta Francke után. Erről mondja dr. Kiss Áron Nevelés- és Oktatástörténetében: „1711-ben megjelent végre az első magyar paed. mű: Francke Oktatása a gyermeknevelésről (Halle, fordította egy névtelen prot. tudós: B. G.).“⁵¹ Jellemző dolog, hogy Bárányunkat ilyen szaktudós 1875-ben is még névtelen protestáns tudósnek mondja. De ugyanő volt az, ki Bárány nevét kikutatta s 1880-ban már e szavakkal adózik a pietista pap érdemeinek: „0 különösen arról nevezetes, hogy Francke „Oktatás a gyermeknevelésről“ című munkájának kiadása által ő lett nálunk nemcsak a vallásos, de általában az újabb nevelési irodalom kezdője.“⁵²

Bárány Francke után eme, ma már igen ritka, 12-ed-rétű 120 lapra terjedő kis munkában a gyermeknevelésről szóló oktatását a következő fejezetekben tárgyalja: I. A gyermeknevelés méltóságáról. II. Az elmére való gondviselésről. III. A kegyességre vezető eszközökről. IV. A három virtusokról (igazságszeretet, engedelmesség, szorgalmatosság). V. Az evangéliumi módrról, mely szerint a gyermekek a Krisztusban való igazságra vezettesenek.

Már ezen fejezetek címeiből is látnivaló, hogy miként a pietisták általában, Bárány is Franckeval a vallást teszi a nevelés központjává. Ebben látja azt a leghathatósabb eszközt, mely a nevelés célját biztosítja. Istenfélelmet, igazi vallásosságot kíván a nevelőtől is. Ha ez nincs meg szívében, nem is vár sikert munkájától.

Már a bevezetésben felhívja a szülőket, hogy mielőtt praeceptort fogadnak a házhoz, vigyázzanak reá: Krisztus lakozik-e benne, vagy-e jó vége (célja) és miért adta magát e functióra? Szemökre veti a szülőknek: „Holott Pharaó az ő barmait sem akarta egyebekre bízni (I. Móz. 47, 6.), hanem a kiket arra alkalmasnak talált: mi nálunk olyanokat vesznek néha oskola mestereknek, a kik semmire sem alkalmasak s erre a szent munkára elegeknek kell lenni nékik“. A praeceptor mikor a nevelésre vállalkozik,

necsak világi hasznot: ruházatot, táplálékot akarjon szerezni, hanem Isten dicsőségét keresse és az Isten iránti szeretet legyen munkájának fundamentoma.

Nagyobb részletességgel tárgyalja „A kegyességre vezető eszközökről” szóló III. fejezetet. Ilyen eszközökül veszi fel itt: 1. a példaadást, 2. a katechismusbeli oktatást, 3. a bibliaolvasást és bibliai mondások tanulását, 4. a keresztyéni intéseket, 5. a vétkek és virtusok példáinak előmutatását, 6. az ígéreteket és fenyegetéseket, 7. a könyörgést, 8. a gonosz társaság távoztatását.

Az „ígérek és fenyegetések” szakaszában megjegyzi Bárány: „A christkindllet sem kell a gyermekeket bolondítani. Melynél még bolondabb a mi magyaraink közt a tót mester uraimék által behozatott Balázs napi ugrálás a a szalonnás nyárs körül, a melyet ki nem nevetne és improbalna az igaz keresztyének közt. De vágnak közöttünk több efféle gonosz szokások”.⁵³

A gonosz társaság távoztatásáról szólván arra int, hogy 13, 14 éves korukban kell a gyermekekre leginkább vigyázni, mert a természet e korban különféle vétkekre szokott kiütni. Ekkor el kell azért őket venni gyermek társaiktól és istenfélő felnőttek között tartani.

A IV. fejezetben tárgyalt „három virtus” közül az igazságszeretet azt sem tűri meg, hogy a gyermekek a cselédektől vagy akárkitől meséket és más vén bábáktól költött dolgokat hallgassanak, melyek által hazudozásra szoktattanak. Adandó alkalmakkor azt se kelljen mondania a gyermeknek: nincs itthon atyám; holott a gyermek azt másként tudja. Az is igen ártalmas — még mindig az igazságszeretet szempontjából — ha a gyermekeket comoediának, bolond játékoknak, szerelmes énekeknek szeretetire szoktatod.

Az engedelmisség virtusának tárgyalásánál a XVIII. század szegény paedagogusának a felől is meg kell a nemesi rendet nyugtatnia, hogy a nemes ifjacsák, ha a másokhoz (nevelőkhöz, öregekhez) való engedelmisségre hajtának is, az által alább valók nem lesznek. És Bárány Francke-

val egész komolyan veti fel és oldja meg e kérdést: „Nem féltő-e, hogy ilyen formán a külső statusokat (állapotokat) híjába valókká tesz szűk?”

Hogy a szorgalmatosság virtusával a növendék feletőbb meg ne terheltessék, a praeceptor ne tanítson napjában 6—8 óráig, hanem csak rövidebb ideig. Mit kell tehát cselekedni, hogy az elme egy kevésbé megnyugodjék, de el ne széledjen? Azt mondja erre Francke—Bárány: e végre a pogányok az ő fiaikat mathesisre vezették, felsördült korukban pedig astronomiára. Geographiai mappákat avagy ország tábláit a keresztyén praeceptor is nyugovó óráikban nagy gyönyörűségekre adhat elő növendékeinek.

Reáliskoláink nem fogják megköszönni a pietistáknak, hogy a számtant, földrajzot csak a pihenő órákra szánták.

Nyugvásul ajánlja továbbá Francke —Bárány, hogy jó volna a gyermekeket sétáltatni is kertben, mezőn, ha a praeceptor azt úgy tudná igazgatni, hogy a kegyesség az által meg ne akadályoztassák, hanem inkább előmozdittassák;⁴ ekkor lehetne őket a fűvek, fák, virágok nevére és erejére tanítani.

A kicsinyeknek szórakozásul papírt, tintát kell adni, hogy arra írogassanak és valamit formálni tanuljanak. Példánk vagyon — mondják a szerzők — hogy ilyformán igen kicsi gyermekek nyolcz nap alatt megtanulták az ábécéjét.

Mit kell pedig a muzsikáról tartani, már t. i. mint a szorgalmi időn kívül eső szórakoztató eszközről? A pietisták intik a szülőket itt is: jól vigyázzanak a szülők, mi végre és mi módon tanulják ezt gyermekeik, mivel ez által sokféle alkalom adatik nekik az oskolákban és akadémiákon minden feslettségre.

Nem engedhető meg szórakozásul a gyermekeknek a comoediák és egyéb játékok nézése sem. Mert ez által haszontalan képeket és phantasiákat vernek fejökbe, melyeket inkább ki kellene onnét verni. Eme színjátékokról és egyéb hasonló előadásokról szólva jegyzi meg Bárány:

„Nálunk ugyan, Istennek hála, ezek szűkebbek!“ Csak nem tagadhatja meg magát benne a pietista. A magyar nyelvnek lelkes híve ugyan, mint alább látni fogjuk, de mint ennek művelőjét sem tudja a drámai költészetet méltányolni.

Egyes ártatlan játékokat azért megenged. Például a kis gyermekek játszhatnak kövecskékkel mint juhokkal stb.

Az V. fejezetben a vallásoktatás tárgyalásánál nagyon is gyakorlati, aprólékos utasítást adnak szerzők a tanítónak, ú. m. „Hosszú könyvet ne adj eleikbe a gyermekeknek, hanem ennél rövidebb lehet, mert nem oly könnyen esik el kedvek, ha majd elvégezik és újat nyernek*. De igen fontos azután a másik: „A keresztyén tudományt magyar nyelven adjad eleikbe és magyar könyvből olvastass velek, úgy nem kapnak oly hamar csömört a keresztyénségből*. S itt igazán szép, abban a korban nagyon is helyén való intést ad a tanítóknak a magyar nyelv művelésére vonatkozólag. De erről alább szólunk.

A fegyelemről azt tartják, hogy a vesszőt nem lehet egészen megvonni a gyermektől. Jobb, ha a szülők magok fenytik meg ezzel a gyermeket, és nem a tanító. De itt is gradusokat kell tartani.

A művecske végén gazdag idézetek állanak más nevelésről! munkákból. És a 109. lapon „A testre való gondról* is megemlékeznek.

Hogy a piestistáknak nevelési rendszere a vallásoktatásnak előtérbe helyezése mellett sem lehetett egyoldalú, hanem az ismeretek egyéb szükséges ágait is felölelte, ezt már abból is következtethetjük, hogy kápláni éveikben majd mindannyian gymnasiumi tanárok is voltak s hogy más vallásfelekezetbeliek elismerését és tiszteletét is kivívták. A pietista Bárány György nevelési rendszerét illetőleg pl. nagy elismerés volt az, hogy a r. kath. főúr, gróf Zichy Imre Nagy-Vázsonyban hajadon leányainak, gróf Mercy pedig Sár-Szent-Lőrinczen unokaöcscsének nevelését reá, az evang. prédikátorra bízta.

Az ifjúságnál általánosan tapasztalt és felpanaszolt barbaries ellen küzdve az által is törekedtek a pietisták az erkölcsöket szelídíteni, finomítani, hogy növendékeik számára a társas érintkezésben szem előtt tartandó erkölcsi és illem szabályokat írtak, így Sartorius Szabó János Rambach után írott „Gyermekeknek Kézi Könyvecskéjek“ című munkájában „A gyermeki díszes külső erkölcsöknek száz regulái“ is foglaltatnak. Ebből azután a gyermek részletes utasítást nyer, mint viselje magát otthon és más házában, az utcán, iskolában, templomban stb.

A mások asztalánál való viselkedésre nézve például ilyen regulák vannak: 20. regula. Midőn olykor édes fiam, idegen embereknél asztalhoz mégy, tehát előbb szépen fisdold meg hajadat és mosdj meg. 24. r. Az asztal felett ülj egyenesen és csendesen, a széket ne tántorgasd és az asztalra ne könyökölj. 28. r. Ne egyél több húst, mint kenyeret, a kenyeret pedig ne harapd fogaiddal. 31. r. A tányért ne nyalogasd nyelveddel, se ne törölgesd ujjad - dal. 34. r. A csontokat az asztal alá ne hányjad, hanem a tányér szélén hagyjad. 33. r. A mennyiben lehet ójjad magadat, hogy az asztal felett orrodat ki ne fújd. 38. r. Ha az ételben szőrt vagy más valamit találsz azt, ne mutogasd.

Az általános viselkedésről szóló regulák között pedig a 88-ik már azután ismét a pietistákra vall: Ójjad pedig magadat az ocsmány és héjába való könyveknek úgymint tragédiáknak, fajtalan énekeknek és a mint szokták nevezni, káncziós könyveknek olvasásától, mesézésektől, pajkos és nyalka beszédektől és a drága időnek, melyről az Istennek számot kell valaha adnod, az átkozott kártyázással s kockkázással, csörgő pálczázással való vesztegetésétől.

De ha bár így a színjátékoknak, szerelmi daloknak nem voltak is barátai a pietisták, a magyar nyelvnek más téren való művelését és használatát annál hathatósabban ajánlották s buzgó apostolai voltak a magyarságnak.

X. A pietisták érdemei a magyar nyelv és a nemzeti szellem ápolása körül.

A német irodalomtörténet nagy érdemül tudja be a pietistáknak, hogy egyetemi előadásait német, tehát anyanyelvükön tartották, eltérőleg az akkori idők szokásától, a mikor tudományos nyelvül csak a latin ismertetett el.⁵⁵ A Spener leikétől megihletett három ifjú: Francke, Anton és Schade már Lipcsében 1686 óta előbb magánkörben gyakorlati bibliamagyarázataikat (collegia philobiblica) utóbb pedig nyilvános exegetikai felolvasásait német anyanyelvükön tartották, a mi eddig az egyetemeken hallatlan dolog volt.⁵⁶ A híres Thomasius Keresztély, pietista jogtudós, a kinek Lipcséből az orthodoxia hívei által való elűzetése szolgáltatott éppen alkalmat a hallei egyetem alapítására, szintén német nyelven tartotta előadásait.

A nemzeti nyelvnek ezen felkarolását a német pietista tanárok magyar tanítványai is helyeselték s hazajöven ők is erélyesen sürgették itt, hogy a nemzeti nyelv, a magyar, használtassák előadási nyelvül.

Bárány György fentebbi neveléstan! művecskéjében igazán lelkesen, a meggyőződés teljes erejével száll síkra a magyar nyelv mellett. Már a vallástanítás tárgyalásánál kimondván azt, hogy „a keresztyénségtől sem kapnak oly hamar csömört a gyermekek, ha magyar könyvből tanulnak“, csillag alatt jegyzetképen azután ezen, igazán szép, megszívlelni való és XVIII. században vajmi ritka nyilatkozatot halljuk tőle:

..Nem nagy szívfájdalom nélkül írom ezeket emlékezvén a mi magyar iskoláinkban levő praxistról, a holott minden csak deák nyelven fordul elő. Innét a nyavalyás gyermekek mennyi nyakcsapásokat és vesszőzéseket szenvednek. Minek okáért sokan elvadulnak s elhagyják az iskolát. Javallom azért minden tudós és szemes tanítóknak tanácsokból, sőt egész nemzeteknek példájukból, hogy se oly korán ne fogják a gyermekeket deák nyelvre, minek előtte t. i. a keresz-

tyén vallás fundamentumában és az anyai nyelvben is alkalmazásán nem proficiáltak, de nem csak a katechismus vagy más compendium, hanem még a grammatika, syntaxis, historia, geographia etc. magyar nyelven magyaráztassanak nekik, epistolákat és más magyar elaboratiókat csináljanak, hogy mindenek felett a magyar nyelvet tanulják meg tisztán. Ennek elmulasztása volt ez ideig oka, hogy alig találattott, a ki közülünk szép tisztán és fundamentumosan tudott volna szólni és írni, még valami tekintetes személyek között és jó magyar könyveknek figyelmetes olvasása által azt valamennyire helyesebben nem excolálta.“

íme, hol találunk más tanügyi írókat a XVIII. században, a ki a magyar nyelv alapos tanításának és művelésének fontossága által ily mélyen át lett volna hatva, mint a pítista Bárány. S midőn egész nemzetek példájára hivatkozik, kétségtelen, hogy itt a német pítisták lebegnek szemei előtt.

De szint így lelkesednek a magyar nyelvért a többi pítista papjaink is. Még a zólyommegyei születésű Bél Mátyás is a magyart vallja anyanyelvének. S nemcsak a magyar földet, hanem a magyar nyelvet is forró lelkesedéssel ismerteti a művelt világ előtt. Pozsonyban 1729-ben megjelent „Dér ungarische Sprachmeister“ című művében német nyelven tárgyalja a magyar nyelvtant, hogy ebből a hazai és a szomszédos németek tanulhassák meg azt a magyar nyelvet, melyet sok jeles tulajdonságánál fogva érdemes megismernie még az idegennek is. Ide vonatkozólag mondja Bél, hogy míg egyik nyelvben az erőt és méltóságteljes kifejezést, másokban a kellemet s a harmadikban ismét más szép tulajdonságot dicsérnek: addig a magyar nyelv mindeme jeles tulajdonokat egymaga egye-síti magában.⁰⁷

S miként a magyar nyelvet, úgy ápolták pítistáink a magyar nemzeti hazafias szellemet is. Nevelési rendszerükben a hazaszeretet mindig mint a munkásságra serkentő egyik leghatalmasabb nevelőeszköz szerepel. A pítismus

német eredetű s a magyar pietisták is műveik nagyobb részét németből fordították és dolgozták át, de az idegen termékből csak annyit vettek át, a mennyit a magyar termszét megbirt, s a mennyit a magyar nemzeti sajátságainak feláldozása nélkül felvehetett. A hazai viszonyokat soha sem tévesztik szem elől. Mindig a magyar nép, magyar ifjúság és magyar papok azok, a kikhez ők serkentő, buzdító beszédeiket intézik.

A XVIII. századot általában nemzetietlen kornak nevezi nálunk az irodalomtörténet. De ezek a pietista papok a mostoha viszonyok között is híven ápolták a hazafiság oltárán a szent tüzet. Á buzgó vallásosság mellett Ők élesztették a népben és ifjúságban a hazaszeretet szent érzelmeit is.

Bárány György és Sartorius Szabó kátéik elején hazafias lelkesítő versekben szólnak „a drága magyar ifjúsághoz” s arra serkentik őket, hogy tanulásuk, jó magaviseletük által hű és hasznos fiai legyenek a hazának. Vallástani kézikönyveik végén rendszeren ott találjuk e kis befejező verset:

Már ki-ki leczkékjé ne csak megtanulja,
De magát abban híven is gyakorolja,
Így javát házának s *hazájának* látja,
Lelke boldogságát itt s ott megtalálja.

Mikor eme kegyes pásztorok az egyházakat pusztulni látják, nemcsak a hitfelekezet bajai felett hullatnak kényeket, hanem fájlalják annak a magyar hazának sorsát is, melynek fiai egymás ellen támadnak. Miskey Adámot, a jó verselőt a haza története ép úgy lelkesíti, mint az egyházé s a magvaszakadt kurucz ezredesnek, Telekesi Töröknek halálakor kitör lelkéből a hazafias fájdalom:

Sopánkodva Te is busully Magyar Haza,
Mert leomlott egyik Úri rended háza,
Ki gyakran testébül éretted Vért ráza,
Annyival kevesb már Fiainak száma . . .
Isten hozzád Hazám, határod terjedgyen,
Régi állapotra szabadságod térjen,
Békesség, egyesség, bővség benned légyen.

Hegyfalusy György ebben a nemzetietlen korban, mikor a költők némaságra vannak kárhoztatva, Százlevelű Rózsájában versben ír népének imádságokat s a protestáns hazafira nézve oly szomorú 1709. 1715. és 1722. évi országgyűlések alatt a „Diétakor mondandó imádságban“ így könyörög Istenéhez:

Adgy szegény hazánkban kívánt csöndességet,
A Sionnak lelki s testi békességet
Méltóztassál a mi kegyes királyunknak
És az ő Fölsége jó tanácsosinak
Szívek igazgatni a potentátoknak,
A magasabb széket ülő több uraknak,
Hogy tanácsok neved szent dicséretire,
Elpusztult Hazánknek fölépülésére,
Anyaszentegyháznak nevelkedésére,
Légyen özvegy s árva előmentségére.

Az egyházi énekírás terén is igen nagy volt a termékenység e korban. A Zengedező Mennyei Kar 1696. évi vékony kis füzeté a század derekáig vaskos köteté női ki magát a pietisták, mint énekszerzők és énekgyűjtők munkássága által. Vásonyitól való énekeink: „Magasságban szemeimet⁵⁷ és valószínűleg: „Te világ, szép ékesség⁵⁸ Torkos András énekei: „Kegyes Jézus, halld meg“ és „Teljes minden éltében.“ Miskeytől valók: „Áldott szent Lélek Úr Isten. Oh fő teljes sebekkel és Múlándó világnak múltó dicsósége. Sartorius Szabó pedig 1730-ban, egy egész külön terjedelmes magyar énekes könyvvel, a Lelki Órával lepi meg egyházát, mely Wittenbergben készült.

Valóban nem tudjuk, ezen kegyes férfiaknak munkakedvét és erejét bámuljuk-e inkább, vagy azt a kitarást és áldozatkésztséget, melylyel ezen terjedelmes magyar munkák kiadási költségeit oly mostoha viszonyok között előteremtették. Az egyházi buzgóság mellett mindenestre megvolt szívekben ama másik hatalmas mozgató erő: a hazaszeretet is. Ők a Magyar Sionnak voltak építői, hű munkások, éber őrállók oly helyen, a hol belső ellenség is szorongatta őket.

XI. A magyar pietista irodalom gazdagsága. A pietista írók munkáinak bibliográfiája.

A XVIII. század elején nemcsak Torkos András kesereg az evang. egyházi irodalom szegénysége felett, mely oly nagy, hogy a népnek imádságos könyve sincsen; hanem későbbi írók is kedvezőbb irodalmi viszonyok között, mint a lelki eledelnek hét szűk esztendejéről emlékeznek az előző századnak utolsó, e századnak pedig első évtizedéről. Bárány János püspök a Sartorius Szabó irodalmi működését megelőző időkről azt mondja; „Nem oly régi dolog, hogy nem volnának, a kik jól emlékezhetnek róla, hogy még csak énekes, sőt ábécés kenyeveket is az idegenektől kellett kölcsön vennünk. Hasonlók voltunk Izraelhez, melyben Saul király idejében a harcznak napján sem kovács, sem fegyver, sem dárda nem volt“ (I. Sám. 18., 19, 22.).^{5U}

A harcznak eme nehéz idejében szellemi fegyverekkel a pietisták szerelték fel Sión lakóit. És a század derekán, már a magyar evangélikus egyházi irodalmat az akkori viszonyokhoz képest elég gazdagnak mondhatjuk.

A XVIII. századnak emez évtizedei magyarhoni evang. egyházunk történetében talán a legszomorúabbak. A klérus szolgálatában álló világi hatalom mindent felhasznált arra, hogy a protestáns egyházak szellemi fejlődésének útját állja s életerejét elfojtsa. Vallási iratokat sem itthon nyomtatni, sem a külföldről behozatni nem volt szabad. Innen van, hogy a pietisták műveinek túlnyomó része is a szerző neve nélkül jelent meg s csak mások feljegyzéseiből, az előszavakban rajzolt viszonyokból, egyes jegyzetekből vagy a könyveknek egymásra való utalásából következtethetünk a szerzőre, a kinek ez úton való kifürkészése, nem csekély nehézségekbe ütközik. Szabó Károlynak különben oly jeles Régi Magyar Könyvtára és Petrik Gézának Bibliográfiája sem adnak e téren kellő tájékoztatást.

De nemcsak a szerzők titkolták neveiket, hanem a

belföldi nyomdászok is a tilalom ellenére csak félve mertek protestáns írótól munkát vállalni. Ezek azután úgy segítettek magukon, hogy a könyvet titokban Sopronban vagy Győrött nyomták, de a címlapra Jenát, Norinbergát vagy Wittenberget tették a megjelenés helyéül.

És e korszak egyházi irodalma annyival is gazdagabb, minthogy a pietisták nemcsak saját eredeti vagy fordított műveiket adták ki, hanem jó gazdaként régit is hoztak elő az ő élestárukból, régi jó nevű szerzők munkáiból is rendeztek sajtó alá újabb kiadásokat. Néhányat pedig, mint Lövey Balázs és a két Ács Mihály munkáit készletben találván, a magok és híveik épülésére szintén felhasználhatták. A következő csoportos kimutatásba, hogy a jegyzék teljes legyen, ezeket is felveszem.

A) Káték.

1. *Győri Katechismus*, az az D. Luther M. kis katechismusa más szép kegyes kérdésekkel most újonnan magyarra fordítottat a Győri Luth. Oskolában tanuló ifjúságnak kedvéért. Schwaidli Mihály nemzeti uрам költségével. Nyomatott Saxoniai Halla városában Orbán István által 1709. 12-r. 72. lap. Újabb kiadásai vannak 1729-ből, melyet a győri konvent adott ki, 1750 és 1770-ből. Kétségtelen, hogy *Torkos András* munkája.⁰⁰

2. *Bárány György* kátéja: Katechismus a gyermeki tanításnak Gerengel S. által feltéteztett summájával. Norinberga 1735. 12-r. 372 lap. Ez a nép nyelvén akkor úgynevezett „őreg katechismus“. A bibliográfusok nem említik. Kétségtelen, hogy Bárányé, mert az Atyafiságos Serkentésekben hivatkozik reá, mint saját művére. E káté első részét attól vette át, ki „tanulásának hűséges előmozdítója és kedves praeceptora volt,“ valószínűleg *Torkos András*-tól. Az előljáró beszéd egész kis katechetika.

3. *Sartorius Szabó János* kátéja: „D. Luther M. kis

katekismussa, mely a Szent írásnak jelesebb mondásával megmagyaráztatván: az Úr Vatsorájához járulóknak számokra feltéteget. A kis gyermekeknek és egyéb együgyűeknek kedvéért kibotsáttatott Norinbergában 1747.12-r. 3121. Ebben foglaltatik az 50—72. lapokon: „A szentírásbeli Históriaknak rövid leábrázoltatások“. Egyébként a káté egészen Bárány nyomán halad.

4. *Simonides János*: Wyswetleni krestanskeho uceni stb. (Dietericus Sinapius és Spener után) Zittau, 1704.

5. *Luther Márton* kis katechismusa és annak iskolai, templombéli és házi tanításhoz alkalmaztatott s megkönnyebbitett magyarázatja, mely az 1735-ben Norinbergába nyomtatott katechismusból jobb rendbe vétellel, sok igazítással és feles, szükséges új kérdésekkel meg bővített az alföldi evangyelika ekklesiákban munkálkodó némely lelki pásztorok által. Nyomatott Laubánban, 1750. Schill Miklós által. 12-r. 496 lap. Az átdolgozók közt vannak Bárány György és ennek fia János, a püspök.

6. *Fábry Gergely* püspök kátéja: „Sz. írásbeli igékkel s Példákkal meg bővített Győri Kis Katechismus, a mint azt B. E. Luther M. rendbe vette, a szerint egy némely leg-szükségesebb kérdésekkel, Hitünk Agozatinak, keresztyéni Virtusokból álló Életünk kegyességének feljegyzésével stb. Jenában 1751. 12-r. 11 ív. Még győri rector volt, mikor ezt írta. Sopronban nyomatott. Nyelvezetét kifogásolták.

7. *Gerengel Simon* XVI. századbéli soproni lelkész művét: „Gerengel summáját“ is újra többször kinyomatták a pietisták és használták. Egy kiadása Halléban 1715-ben jelent meg.

8. *Szeli József* brassói lelkész, ki a pietistákkal levelezett, szintén írt kátét: „B. E. D. Luther M. kis katekismusa és ennek rövid és fontos magyarázatja stb. Brassó, 1718. 12-r. az erdélyi Aug. Confession levő magyarok kedvéért.“

B) *A gyermekek számára írt egyéb vallástani kézikönyvek.*

1. *Bárány Györgytől: Panoplia Katholica*, az az Lelki Fegyverház az oskolában járó gyermekeknek felfegyverkeztetésekre 1733. Elkészítettett B. G. által. Csupa szentírásbeli idézetek a káté és hittan egyes tételeinek bizonyítására.

2. *Sartorius Szabó Jánostól: A Lelki Óra* negyedik része vagy a szent bibliából kiszedett igazán idvezítő kér. hitnek fundamentoma kérdések és feleletekben, imádságokkal és énekekkel együtt. 1733.

3. *Miletz Illéstől: „Bárányoknak az ő főpásztoruk karjaira való egybegyűjtésök stb.”* mint fentebb. Lipcse, 1736. 12-r. 104 lap.

Sartorius Szabó János Rambach Jakab után: Gyermekeknek kézi könyvetskéjek. Mely németből magyarrá fordítatott és magában foglalja: 1. Az Idvességnek rendit. 2. Az Idvességnek kintseit. 3. Keresztyéni életnek 100 reguláit.

4. Külső erköltsöknek 100 reguláit. 5. Imádságos könyvetekét. Jena, 1740. 12-r. 192 1. Újabb kiadása jelent meg 1760-ban.

C) *Neveléstana és theologiai szakmunkák.*

1. *Simonides Jánostól: Stúdium catecheticum, biblicum et logicum.* Lőcse, 1669.

2. *Miletz Illéstől: Gruntownj ucenj o clancjch stb.* (Alapos tanítás a kér. vallás czikkelyeirők Spener postillái tótra fordítva.) 1729.

3. *Schmeitzel Márton: Amweisung fiir einen Lehrer und Hofmeister.* 1721. 8-r.

4. *Schmeitzel Márton: Klugheit in Leben und in Conversiren zu Hause, auf Universitaten und auf Reisen.* Halle, 1737. 8-r.

5. *Schmeitzel Márton: Rechtschaffener Academicus, oder gründliche Anleitung, wie ein Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habé.* Halle, 1738.

6. *Bárány Györgytől*: Oktatás a gyermeknevelésről. Aug. Herm. Francke után fordította B. O. Ajánlva Both Mihály sárosi alispánnak és családjának. Hala, 1711. 12-r. 120 l.

7. Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak XXXIV. articulusaiban... Freylinghausen Anastasius után *Bél Mátyás*. Hala, 1713. Torkos Andrásnak ajánlva.

8. Kortholt Christian Súlyos Papi Terhe. Magyar nyelvre fordíttatott a Magyar Országi Evang. Prédikátorok kedvéért. Kibotsáttatott *Wásonyi Mártony* által. Nyom. Jenában 1726. Az előszóban e munkát Torkos András, Csereti Mihály, Károlyi István, Toót János és Bárány György ajánlják. 16-r. 84. l.

9. Rambach Jakab „Dér wohl unterrichtete Katechet“ ez. munkája után írott katechetika *Bárány Györgytől* 1735. évi kátéja előtt.

10. Wolf Ábrahám és Rogallen Fridriknek Atyafiságos Serkentések, mely . . . mostan penig a Magyar Sionnak őrállóinak ébresztésekre két az Isten országának elől mozdításában vékon tehetségek szerint fáradozó Atyafiaktól magyar nyelvre fordíttatott. Jenában, 1736. 12-r. 168 l. A két atyafi: Bárány György és Sartorius Szabó.

11. A mysticus írókat kedvelő ifjabb *Aács Mihály*, bártfai gymn. rectortól jelent meg 1709-ben és a pietisták által használtatott: Magyar Theologia, König Fridrik János positiva theológiája szerint.⁶¹

D) Hitvallási iratok.

1. Augustana Confessio, az az a Hitnek azon Vallása, mely a győzhetetlen Római Tsászárnak stb. — és most egy-néhány jegyzésekkel kibotsáttatott Jenában, 1740. Fordítója *Bárány György*, de többek szerint: Sartoris Szabó János.

2. *Lövei Balázsnak* 1692-ben Ratisbonában megjelent magyar Augustana Confessiója a század elején még szintén használatban volt, de példányai mindinkább ritkultak.

E) *Bibliafordítások.*

1. *Bél Mátyás* 1717-ben Lipcsében adta ki Károli Gáspár Új-Szövetség fordítását a görög szöveg alapján tett javításokkal. Serpilius pozsonyi pap szerint a calvinismusoktól tisztította meg.

2. *Torkos András* Új-Szövetség fordítása, mely Wittenbergben 1736. jelent meg a fordító fiának, Torkos Józsefnek előszavával. E szerint atyja Bél Mátyás nyomdokait követte s szinte a görög textus kútfejéből fordított. Hátul az ószövetségi perikopákat s rövid imákat is közöl, hogy a lelkészek a templomi használatnál más könyvre ne szoruljanak.

3. A mi Urunk J. Krisztus Új Testamentuma most görög nyelvből újonnan magyarrá fordítottatott és némely világosabb értelemre s lelki épületre szolgáló magyarázatokkal és jegyzésekkel; azonkívül minden könyv és levél eleibe tétetett, hasznos útmutatással és közönséges előljáró beszéddel kibotsáttatott. Laubánban, 1754. *Bárány György*, *Bárány János* és *Sartorius Szabó János* munkája, kik a magyarázatoknál Feltner, Langius, Heidinger és Starkius műveit használták fel/“

F) *Imakönyvek.*

1. *Torkos András* imakönyve: Engesztelő Áldozat, Halle, 1709. Schwáidli Mihály költségével, Wásonyi Márton előszavával. 12-r. 620 lap. Újabb kiadásai jelentek meg Lipcsében, 1736. és 1764-ben, Pozsonyban 1786. és 1787-ben.

2. *Hegyfalusy György* imakönyve: Centifolia, az az Százlevelő rósa, a melly két ágbúi avagy részbúi álló . . . egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hálaadásokkal kinyílt néhai M. H. Gy. uram alatt. 12-r. 560 l. 1729. A végén: Toldalék, a mely az időnek mostohasága miatt kihagyttatott Úr végvatsorájára rendeltetett imádságokat, énekeket magába foglal. 1730. 56. l.

3. *Sartorius János* műve: Szent penitentiára serkentető Magyar Lelki Órának Harmadik fertálya és része, avagy oly drágalátos imádságos könyvetske, melyben az Arany lántz egészben benn van, az Engesztelő Áldozatból pedig sátoros és egyéb ünnepekre való könyörgések . . . németből magyarra fordított imádságok és három deák ékes énekkel együtt. 8-r. 205 l. Wittenberga, 1732.

4. *Arany lántz*, avagy oly buzgó fohászkodások és rövid alázatos imádkozások; kikkel a győzhetetlen Istent meggyőző igaz hit Ő felségét magához kaptsolhattya és az ő elmenetelét jelentő szándékjában maga szive házában a keresztyén ember e nagy Urat megmáraszthatja. Melyeket az imádkozó lelkek könnyebbségeként a hivek eleibe botsátott *Ács Mihály* Aug. Conf, levő lelki tanító. Lőcse, 1696. Ennek újabb kiadásai jelentek meg 1701., 1706. és 1726. Lőcsén, — 1734-ben Jenában, mely kiadáshoz *Bárany György* írt „hasznos előljáró beszédet⁰.— 1747. Jenában és 1748. ismét Lőcsén. — *Arany Lántz Veleje* „az oskolákba olvasni s imádkozni tanuló magyar ifjúság s egyéb hivataljához látó keresztyén ember kedvéért, egynéhány imádságból álló drága függővel meg bővítve. 1752. Fábri Gergely vagy Sartorius Szabó kiadása. — Újabb kiadás 1760. Augustában és 1781. Pozsonyban. — Lelki Arany Láncz, Pest, 1858. — Tehát összesen 11 kiadás s ebből 10 kiadás 90 évi időközben jelent meg.

5. *Bél Mátyástól*: Preces christianae. Lipcse, 1728. Latin imakönyv, és szinte

6. *Bél Mátyástól*: „Die Gott suchende Seele“. Lipcse, 1729. Német imakönyv.

G) Énekes könyvek.

1. *Lelki Óra*, avagy énekes könyv, a melyben nem csak a Gradualisból, Arany lántzból, halotti könyvetskéből és Psalmusokból sok fogyatkozásokról megtisztított s jó rendbe szedett énekek, de sok német, cseh és deák nyelvekből is,

ennek előtte nyomtatásban nem láttatott isteni ditséretnek feltaláltatnak. Kibotsátotta Magyar hazájának lelki épülésére *M. Sartorius János*. Wittenberg, 1730. Munkájában híven fáradtak vele: Fábri Gergely és Lutherits Péter orvosnövendék.

2. *Zengedező Mennyei Kar*. Lőcse, 1696. 264 1. — Újabb kiadások: Lőcse, 1703., 206.1. Lőcse, 1726. 1. — E kiadást Bárány György és Vásonyi Márton rendezték sajtó alá, mint levelezésükből kitűnik. — Augusta, 1735, „mely most több mint 100 énekekkel meg bővítettvé”. 16-r. 432 1. — Augusta 1747. — Lőcse, 1748., 240 1. Ezt Sartorius adta ki. — Új zengedező M. K. 1743. A későbbi előszó említi e kiadást. — Frankofurtumban 1750., 1014 1. — Frankofurtum, 1760., 1014 1. — Pozsony, 1778., 1014 1. — Pozsony, 1781., ismét a régi kisebb lőcsei alak 2611. — Sopron, 1784. Sziess József 1014 1. — Külön kiadása: Régi és Új Z. M. K. Veleje. Kibocsátott a meg bővítettet Győri L. M. kis katechismusa mellé a templomban kiáltozó gyermekek kedvéért. Jena, 1751. Valószínűleg Fábri Gergely kiadása. — Összesen 12 kiadás 88 évi időközben.

H) Egyéb áhítatossági könyvek.

1. *Vásonyi Márton* Francke után: Rövid és együgyt, de fundamentomos útmutatás 1. az igaz keresztyénségre;

2. az igaz, élő hitnek megpróbálására; 3. az igaz és Isten előtt kedves imádkozásra. Halle, 1711. 12-r. 72 1.

2. *Vásonyi Márton* Francke után: A szentírás szerint való életnek regulái. Halle, 1711. 12-r. 120 1.

3. Arnd János Paraditsom kertecskéje. Huszti István 1698. fordítása után kibotsátotta *Bél M. Norinberga*, 1724.

4. Thomae a Kempis de imitando Christo libri trés. Edidit *M. Bélius*, Lipcse 1725.

5. Arnd Jánosnak az igaz keresztyénségről írott négy könyvei ... és mostan némely a Krisztusban egyetértő atyafiaknak forgolódások által a magyar Sionnak épületire köz-

világosságra botsáttatott. Jena, 1741. 8-r. 928 lap. *Vásonyi Márton*, *Bárány György* és *Sartorius János* közös munkája. Ez utóbbi az első 20 fejezetet és az előjáró beszédet írta.

6. *Miskey Adám* Gerhard János után: Ama gonosznak minden tüzes nyilait megoltható hitnek Páisa. Lipcse, 1742.

7. *Szenczi Fekete István*: Lelki Nyugasztaló Órák, Müller Frigyes mysticus író után. Lőcse, 1673—1682. évek között.

8. *Ács Mihály*: Boldog Halál Szekere. Strassburg, 1702, Lőcse, 1708. Jena, 1751. Ez utóbbi kiadást Sartorius Szabó János rendezte sajtó alá.

9. Gerhard János elmélkedései. *Iff. Ács Mihály* tói, Bártfa, 1710.

10. Szent Bernhard Atyának szép áhitatos Elmélkedés!. Madarász Márton után *iff. Ács Mihály*. Kassa, 1710.

11. Gerhard után *iff. Ács Mihály*: A kegyesség mindennapi gyakorlása. Bártfa, 1710.

12. *Miletz Illés*: Elmélkedések a boldogság feltételeiről, melyekkel Jézus hegyi beszédét megkezdte. (Tót nyelven írt munka.) 1738.

13. *Miletz Illés*: Premislovanj o sedmij poslednj stb. (Elmélkedések a keresztre feszített Jézus utolsó hét szaváról, Rambach után.) 1738.

14. *Miletz Illés*: Evangeliomi ébresztője a szíveknek. (Tót nyelven.) 1744.

15. *Miletz Illés*: Duchownj pokogjk. (Lelki béke, Eichhorn után.) Halle, 1744. .

16. *Miletz Illés*: Premislovanj o utrpenj Gezjse Krysta. (Elmélkedések Jézus Krisztus kínszenvedéséről.) Zittau, 1744.

17. *Miletz Illés*: Evangélium Izaiase stb. (Ezsaiás evangéliuma a Krisztus születéséről). Rambach után. 1744.

18. *Miletz Illés*: Spasitedlné reci pana Gezjse. (Jézus üdvözítő szavai.) Rambach után. 1745.

I) Földrajz és történelem.

1. *Simonides János*: A maga és száműzött társainak sorsa Pozsonyban, Lipótvárott és Olaszthonban. (Latin kézirat.)

2. *Schmeitzel Márton*: Commentatio Historica de Coronis, speciatim de Origine et Fatis Sacrae Angel, et Apostol. Regni Hungáriáé Coronae cum Figuris aeneis. Jenae, 1712. 4-r.

3. *Schmeitzel Márton*: De Insignibus vulgo Clenodiis Regni Hung, ut et Ritu inaugurandi Regem Hungar. Schediasma. Jenae, 1713. 4-r.

4. *Schmeitzel Márton*: Antiquitates Transilvaniae, ex Lapidibus, Inscriptionibus, Numismatibusque antiquis erutae variisque Notis explanatae.

5. *Schmeitzel Márton*: Dissertatio Epistolica de statu Ecclesiae Lutheranae in Transilvania. Jenae, 1722. 4-r.

6. *Bél Mátyás*: Prodromus. Nürnberg, 1723., melyben nagyobb földrajzi művének tervét közli.

7. *Bél Mátyás*: Notitia Hungáriáé Novae 1735—1742. 4 kötet. Amsterdam.

8. *Bél Mátyás*: Adparatus ad históriám Hungaricam. Pozsony, 173—51740.

9. *Bárány György*: Örök emlékezetre méltó reformatiónak históriája. Németből, Nagy-Vázsony, 1715. kézirat.

10. *Bárány György*: De ortu, propagatione, fatisque ecclesiarum in Tolnensi et Sümeg, comitatibus Relatio. Kézirat. Nemz. Múz.

11. *Miskey Adám*: Synopsis historica, continens fata secunda vei adversa Ecclarum ad senioratum Kemenesalja pertinentium., 1745. A kemenesalji eh. jkvbe iktatva, pag. 349—392.

K) Nyelvészet.

1. *Matthiae Betu* invitatio ad symbola conferenda, dum históriáé lingvae hungaricae libros duos, (Jenesim et Exodum edere parat. Berolini, 1713.

2. *Matthiae Belii* de vetere litteratura hunno-scythica exercitatio. Lipcse, 1718.

3. *Bél M.*: Dér ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu dér edlen ungarischen Sprache. Pozsony, 1729.

4. *Bél M.*: De peregrinitate lingvae hungaricae in Europa. Berlin, 1734.

L) *Egyházi beszédek.*

1. *Torkos Andrástól*: A czédrusfának siralmas esete. Halotti beszéd T. Török István felett. Lipcse, 1723.

2. *Tóth Sipkovits Jánostól*: Az Isten népének lakása stb. T. Török István felett. Lipcse, 1723.

3. *Vásónyi Mártontól*: A siralomnak theátruma, melyet prédikált Zsankó Boldizsárné felett Vadosfán, 1734.

4. *Bárány Jánostól*: Az Isten házában égő és világosító világosság. Sartorius János felett 1756.

5. *Miskey Adómtól*: Halotti beszéd Ostffy Mihály felett 1753. Kézirat a dunántúli á. h. ev. ehkerület levéltárában.

6. *Burius János*: Concio inauguralis templi arcensis minoris *Neosoliensis* habita an. 1705. cum nobis evang, die 14. Nov. per commissarios Rakoczianos illud templum cum aliis resignaretur. Deutsch gehalten von J. B. Prediger daselbst in. 4. Kézirat.

M) *Üdvözlő és búcsúztató versek.*

1. *Hegyfalusy Györgytől*: Supremus honor Andreae Bodó past. Csetnek. et superint. Carmen elegiac. 1708.

2. *Bárány Jánostól*: Versek, midőn nemz. Nagy György a jénai orvosrendtől a nemes doctor nevet érdemesen elnyerte volna. Jena, 1740.

3. *Bárány Jánostól*: Carmen funebre valedictorium néhai főtiszteletű nemes és nemz. Sipkovits Tóth János felett. 1746. Kézirat. Nemz. Múz.

4. *Bárány Jánostól*: Nemzetes tiszteletes Bárány Györgynek boldog halála után fiúi oktatása. 1757. Kézirat. Nemz. Múz.

5. *Miskey Adómtól*: Virtus koronája T. Török felett. Lipcse, 1723.

6. *Miskey Adómtól*: Világtalan Világi Vígsg Hivság. Zsankóné Kisfaludy Anna felett. 1734.

7. *Miskey Adómtól*: Magyar versek cum interpretatione latina p. I. in libro Musae Franc. M. There siae Augustis congratulantur ob scientias bonasque artes horum jussu et munificentia Vindobonae restitutas. 1756.

8. *Miskey Adómtól*: Tóth Sipkovits püspökké avatásakor mondott versek. 1742. Kézirat Hrabovszky gyűjteményében.

9. *Miskey Adómtól*: Vanitas Vanitatum. Perlaky József püspök felett mondott versek. 1749. Hrabovszky gyűjteményében.

10. *Miskey Adómtól*: E világtalan világi öröm ürm. Takácsné Zábrák Éva felett. 1760. Ugyanott.

11. *Miskey Adómtól*: Perlaky Gábor püspökké avatásakor mondott versek. 1771. Ugyanott.

N) Főiskolai értekezések.

1. *Helyfalusy Györgytől*: Dissertatio morális de conscientia. Wittenberg, 1692.

2. *Hegyfalusy Györgytől*: Positiones in theologia nostrate illustriores. Wittenberg, 1692.

3. *Torkos Andrástól*: Dissertatio theol. de meditationibus passionibus paradisiaticis. Wittenberg, 1693.

4. *Torkos Andrástól*: De obligatione legis civilis in conscientia. Wittenberg, 1693.

5. *Kis Pétertől*: Disputatio de nobilissimis Dei creaturis angelis sc. et homine ex Genes. I. Wittenberg, 1702.

6. *Bél Mátyástól*: Disputatio de forma sacrorum verborum. Hala, 1707.

7. *Sartorius Jánostól*: Dissertatio philol. de tiaris sacerdotum ex lege Exod. 28, 40. et 29, 9. Wittenberg, 1722.

8. *Sartorius Jánostól*: De entusiasta prae atheo incurabili. Wittenberg, 1722..

9. *Simonides János*: Collegium apostolico-lutheranum. Wittenberg, 1676. (Kellio Miklós jezsuita ellen írva.)

10. *Simonides János*: Exul Praedicamentalis. Wittenberg, 1679.

XII. A magyar pietisták megillető helye hazai egyháztörténetünkben. Visszatekintés. A pietismus további sorsa a magyarok között.

A nagyvázsonyi anyakönyvben Hegyfalusyról, a Százlevelű Rózsa írójáról eme jellemző sorok vannak bejegyezve: „1730. jan. 5. Kettős tiszteletű M. Hegyfalusy György e világból boldogul kimúlt és eltemettetett. A többiről nem emlékezünk“.

Így mentek feledésbe Hegyfalusyval együtt a többi magyar pietisták is. Hazai egyháztörténetíróink a pietismust csak a rózsahegyzi zsinat kapcsán veszik tudomásul. Itt is megelégszenek azzal, hogy Krman heves kifakadásait és az ellene felszólalni merészelt tót papok nevét megemlítik. Zsilinszkynek azon megjegyzése is, hogy e zsinat után nem mertek többé a magyar ifjak Haliéba kijárni, a mennyire téves, annyira alkalmas arra, hogy szemfedőt takarjon a magyar pietistákra.

Holott tárgyalásom folyamán, azt hiszem, sikerült bebizonyítanom azt, hogy a pietismus szellemi irányának különösen a dunántúli magyar evang. egyházak legjobb lelkipásztoraira határozottan nagy és üdvös befolyása volt. Sőt többet mondhatunk: nemcsak a magyar theologia, hanem a hazai tudományosság egyéb ágai is hálára vannak lekötelve a pietismus iránt.

Csak röviden összefoglalva is, mit köszönhet a magyar evang. egyház a pietismusnak? A XVII. század végén a prot. lelkészek pozsonyi elítéltetésével beállott gyászos decennium után új életre ébredező magyar egyházakba ezek a pietisták öntöttek erőt és lelket. A legnagyobb önfeláldo-

zással fáradoznak a gyülekezetek alapítása és fentartása érdekében. A szellemi éhínség idején, egy fél század alatt oly gazdag egyházi irodalmat teremtenek, a milyennel a magyar evang. egyház szerencsésebb külső viszonyok között a XIX. század elején sem dicsekedhetik. A pietisták figyelme, nevelő és ápoló gondja kiterjed pásztorra és nyájra, ifjúságra és felnőttekre egyaránt. A konfirmációi oktatás gyakorlatba vétele és az első magyar evang. konfirmációi kézikönyv az ő érdemük. Magyar nyelven az első nevelés-tan! kézikönyvet Bárány írja. A papi hivatást tárgyaló műveket a pietisták adják ki. Bél Mátyás Halléban Francke intézetében nyeri kiképeztetését és indíttatását ahhoz, hogy itthon a magyar föld és történelem bűvára legyen. A magyar nyelv és nemzeti szellem ápolása érdekében, amaz általában nemzetietlennek bélyegzett korban, senki lelkesebben nem szólott és — a mi több — nem munkálkodott, mint a pietisták.

Ok a pietismust mint idegen palántát hozzák át Német-honból magyar földre, de a hogy ők ültetik, öntözik, nye-segetik és ápolják, annyira akklimatizálódik, hogy a leg-egészségesebb magyar gyomor is beveszi gyümölcsét, meg-emésztí és javára, egészségére válik a nemzet testének. A pietismus semmi szokatlan idegenszerűséget nem tesz itt honossá. Ez ellen a józan magyar természet eleve is tiltakozott volna s hosszú életre az itteni légkörben nem számíthatott volna. De jobban kifejlesztette az egyház híveiben a belső, őszinte, igaz hitbuzgalmat s a lelkészekben a gyakorlati érzéket, s az önfeláldozó pásztori hivatásérzetet. Csakis ezen erőkkal tudta a minden oldalról tépett és vert maroknyi magyar evang. egyház eme dunántúli részen

III. Károly és Mária Terézia sorvasztó, lélekölő uralkodási idejét átvirrasztani.

Hogy a pietisták működése világi uraink s az egyháziak nagyobb részének rokonszenvét bírta, elég bizony-sága ennek már az, hogy pietista papjaink majd mindannyian mint esperesek és püspökök a többség bizalmát

és tiszteletét bírták. Tizennégy évi időközben (1742—1756) négy pietistát választottak püspökké: Tóth Jánost, Fábrít, Sartoriust (ki öregsége és betegsége miatt hivatalát el nem foglalhatta) és Bárányt. Károlyi István, Torkos, Bárány György és Miskey mint esperesek, érdemekben gazdag működésükkel erkölcsi sikert, elismerést is arattak. Vásonyi Márton mint Telekesi Török István udvari papja, eme jeles egyházzvédőnk bizalmát bírta. Miskey Kemenesalján Ostffy Mihálynak volt kedves embere. Bárány János püspökké választását pedig egyenesen az erélyes Wittnyédy János kerületi felügyelőnek lehet tulajdonítani.

Csupán a lelkészek köréből emelkedtek itt, túl a Dunán egyes hangok és rosszaló ítéletek a pietisták ellen. Perlaky József nemeskéri lelkész például Tóth Jánosnak püspökké avatását épen azon okból ellenezte, mert pietista. De mit sem ért el vele. Másfelől azután Perlakynak, már mint püspöknek is kemény vádatok kellett hallania épen kötelességmulasztás miatt a pietistákkal rokonszenvező Balogh Ádám várpalotai paptól. Szint így járt Kiss Zsigmond téthi lelkész is, ki Bárány püspöknek kátéját és egyéb könyveit tűzre valóknak mondta („Vulcano dignos judicaverit“). De épen ezen bűne miatt tiltakoztak a tolnaiak 1758. az ellen, hogy Kiss püspöknek kandidáltassék. És más kerületbeliek sem hagytak békét az itteni magyar pietistáknak. Valami Polcz Mihály satirát írt a pietisták, névszerint ezek kiválóbbjai, Torkos, Bél és Bárány ellen.⁶³

De ezen apróbb áskálódások nem ártottak a pietisták jó hírének, nevének. Ők magok is tiltakoztak a pietista jelző ellen, különösen midőn Francke halála után a német-honi pietismusnak szélsőségei is jelentkezni kezdtek. Voltak ifjabb papjelöltek, kik e miatt nem is Halléban, hanem Wittenbergben töltötték külföldi tanuló éveiket s itthon mégis Bárány Györgynek, Torkos Andrásnak lettek leghívebb tanítványai. Az úgy nevezett magyar pietisták magok egész szellemi irányukat és munkájukat élő hitnek, igaz keresztyénségnek tartották.

A pietismus üdvös. hatásáról az egyházban egyes nyomok a XVIII. század derekán túl is tanúskodnak. Püspökeink közül *Balogh Ádám*, *Perlaky Gábor*, ki a pietisták énekes könyvének a nép nyelvén úgy nevezett ó graduálnak utolsó hivatalos kiadását sajtó alá rendezte, és *Hrabovszky Sámuel* ennek a munkás, gyakorlati keresztyén iránynak voltak hívei. *Nagy István* püspökünk Sár-Szent-Lőrinczen, Bárány György működésének egykori színhelyén határozottabban is kimutatta a pietisták iránt érzett rokonszenvét. Bárány után ő írta ág. h. evang. konfirmándusok számára az első újabb konfirmációi tankönyvet.⁶⁴ Ugyancsak ő fordította le és adta ki a pietista Rambach János Jakabnak az Úr Jézus Krisztus kinszenvedéséről való elmélkedéseit (Pozsony, 1790. Két díszes vaskos kötet 8-r. 1472. 1.) *Mossóty Institoris Mihály* pozsonyi lelkész előszavával.

Hrabovszky György, a püspök fia kiváló egyháztörténetíró, várpalotai, kissomlói, utóbb lajoskomáromi lelkész és esperes, tanuló korában Halléban is megfordulván, Franckének nagyszerű alkotása itt annyira megragadta lelkét, hogy haza jövén Várpalotán is alumneumot és árvaházat alapított a gyülekezet által elfogadott szervezeti szabályok szerint.⁶⁵ Mikor 1795-ben Hegyes-Kis-Somlóra hívják innen lelkészül, feltételül köti ki, hogy itt is, eme kis faluban a várpalotai mintára alumneumot és árvaházat fognak felállítani, Várpalotára pedig ottani alkotásainak megtekintése végett évenként vizsga idején a magok költségén elvitetik. S oda menve meg is valósította terveit. Míg ő Kis-Somlón volt, az árvaház virágzott, de távozása után — jellemzi a magyar szalmatüzet — átalakították az árvaházat istállónak.⁶⁶ A jótékony célú intézetek felállításának ügyével sokat foglalkozott. Erre vallanak: „A siketek és némák iránt való tisztünkről való praedikatio“ nyomtatásban megjelent és „Jóltevő intézetek, árvaházak, ispiták, tudós társaságok“ című kéziratban maradt munkája.

A XIX. század első felében élt ág. h. evang. lelkészek között még egy kimagasló alakot találunk, a ki a

pietisták jellemző jó tulajdonságait magában egyesítette és ez: *Wimmer Agoston*, a volt felsőlövői pap. Kiváló irodalmi munkásságot fejtett ki, a bibliaterjesztő társulatnak Magyarhonban első lelkes és tevékeny ügynöke. A cura pastoralis terén „egy második Oberlin, lelkész, atya, iskola-mester, kertész, auctor, orvos, ügyvéd, kalmár (a bibliákban) és bíró“ egy személyben.⁶⁷ A felsőlövői tanintézeteket csekély erővel, Franckera emlékeztető hiterővel ő alapítja meg. Egyik egyházkerületi gyűlésen megkérdezettvén: de hát honnan fogja tervbe vett tanintézeteihez a szükséges anyagi eszközöket előteremteni? Azt válaszolta erre: „Remélem, az Úr Jézus Krisztus még nem mondott csődöt!“

A pietisták áhítatossági irodalmában nyilatkozó igazi mély és benső vallásosságnak volt híve és terjesztője Wimmer is. Semmiképen sem helyeselte, midőn a fentebb már említett ó-graduált (Új Zengedező Mennyei Kar), melyet még jó pietista atyáink írtak és szerkesztettek, a kerület egy újabb, de sokkal gyengébb és szárazabb tartalmú új énekes könyvvel (a mostani dunántúli) cserélte fel s ennek mielőbbi használatba vételét elrendelte. Wimmer valósággal izgatott e rendelet ellen. Meglátogatta a gyülekezeteket személyesen (így pl. Bakony-Szombathelyen is járt) s buzdította őket, hogy ne tágítsanak a jó graduáltól, ő gondoskodni fog annak újabb kinyomatásáról. S valósággal a helytartótanáctól eszközölt ki az egyházkerület külön rendeletet az ó-graduál újabb kinyomatása ellen.⁶⁸

Hogy gyülekezeteink mennyire szerették a pietisták énekes könyvét és Wimmer szavát mennyire szívökbe vették, arra jellemzőpéldánk van. 1847-ben a püspök egyházlátogatáson volt L. P.-án és a hívek még mindig a vastag graduálból énekeltek a templomban. A püspök az egyházlátogatási közgyűlésen, hogy bebizonyítsa a hívek előtt, mennyire idejét múlt, elavult már az a graduál, példaképen idézte előttök a 315. ének 12. versét:

— Már hogyan is énekelhettek, édes híveim, ma ilyeneket:

„Itt vágj, itt égess, — Itt üss, itt mess,
Itt ösztönözz, — Itt fujts, öklözz,
Itt köppölözz!”

— Jól van édes főtisztelendő uram, szól közbe a kórus-
ról egy szűrös atyánkfia, de utána következik ám az, hogy:

„Bátor kemény írral kötözz,
Csak örök életet szörözz!”

E meg osztég rá viszi ám!⁶⁹

*

A magyar pietistákról szóló eme dolgozatomat kettős
tanulással zárom.

Az őszinte szívből fakadó, a bibliával összenőtt, benső,
hittelmes s e mellett a gyakorlati életben gyümölcsöző józan
vallásosság volt mindig a mi magyar népünknek legkedve-
sebb és legegészségesebb szellemi tápláléka. Túlzó szerte-
lenségektől, félszedségektől itt a magyarnak józan termé-
szete a pietismus későbbi tévedéseivel szemben is mind a
lelkészeket, mind a népet megóvta. Szemforgató álszentes-
kedésnek nálunk nincs kelete, nincs hitele. “ .:;

A pietista papok nagy hitereje és önfeláldozó, széles
körű gyakorlati munkássága pedig arra int, hogy a tem-
plomi szószékről elhangzó még oly szép szónoki beszédek
távolról sem elégségesek egyházunkban a hitéletnek fen-
tartására és ápolására. A leghívebben gyakorolt cura pas-
toralis és belmissió azok az égi jelek — napjainkban még
inkább, mint az előtt — melyek Sionnak győzelmet és
szebb jövőt ígérnek.

Payr Sándor.

JEGYZETEK.

¹ Linberger I. Häresien und Secten in dér. ev. Kirche Ungarns. Dwr Pietismus. Prot. Jahrbücher. 1858. és Ribini, Memorabilia, II. k. 338. l.

² Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat története 6. és köv. 1.

³ Haan Lajos, Bél Mátyás. Akad. ért. Budapest, 1879. 17. 1.

⁴ Zsilinszky i. m. 8. 1.

⁵ Bartholomaeides, Memoriae Ungarorum 227. 1.

⁶ Hrabovszky Gy. Presbyterologia. Kézirat I. k. 281. 1.

⁷ A győri esperesség jegyzőkönyve. 1711.

⁸ A Halléban tanult magyar ifjak jegyzékét Kovács János pap-jelölt úr közölte velem Haliéból.

⁹ Polcz Mihálytól. Kézirat a Nemz. Múz levéltárában.

¹⁰ Hrabovszky i. m. II. k. 310. 1.

¹¹ Hrabovszky. Scrinium Antiqu. Tomus XIII. N. 49.

¹² A nagyvázsonyi anyakönyv feljegyzése Tóth Gyula esperes közlése szerint, Lásd még: Szinnyei J. Magyar írók élete és munkái.

¹³ Dr. Kiss Áron. A prot. népisk. vallásitanítás módszertana. Bpest, 1880. 14 1. A pietismus nyomai Magyarországon.

¹⁴ Lásd az életrajz kiegészítésül Evang. Családi Lap 1896. évf.

6. és 7. sz. .

¹⁵ Győri esp. jegyzőkönyvek az 1753. és 1756. évekről.

¹⁶ Hrabovszky, Presbyterologia, II. k. 356. 1.

¹⁷ Mint egyházi szónokot gyenge hangja miatt a nép kevésbé kedvelte. Bárány püspök a legnagyobb szeretet és elragadtatás hangján szól róla.

¹⁸ Győri esp. j. könyv 1724. és Hrabovszky Presbyterológiája II k.

¹⁹ Relatio super Investitura Joh. Tóth Sipkovits Sup. Hrabovszky Serin. Ant. ez. gyűjteményében.

²⁰ Schmal, De vita Superintendentum 186.1. és S. Klein Nachrichten. II. k. 502. 1.

²¹ Hrabovszky, Presbyterologia II. k. 15. 1.

²² Monográfiámban bővebben szóltam róla.

²³ Mülner M. A soproni ev. főtanoda tört 62. 1. és Zsilinszky i. j m. 101. és köv. 1. Tudománykedvelő férfiú, ki 1677. tanult Jenában. Sopronban híres könyvnyomdát is alapított, f 1730. (Haan, Jena i Hung. 26. 1.) í

²⁴ A tolna-bar. som. esperesség jkve I. k. 262. 1. |

²⁵ Sántha Károly közli a s.-szt.-lőrinczi egyh. jegyzőkönyveiből. j

²⁶ A tolna—bar. som. esperesség jkönyve I. k. 675. 1. '

²⁷ Augustana Coufessio, Elöljáró beszédeteké.

²⁸ Elöljáró beszéd 46. §.

²⁹ Fraknoi V. közli a Századok 1891. évfolyamában a 851. lapon.

— Ilyen félreértéssel panaszolja fel Perlaky Tóth János püspöknek azt is, hogy „cum Calvinianis edit et bibit⁴⁴.”

³⁰ Instructio és Egyházi Rendelések. A győri esperesség jegyzőkönyvében 1756.

³¹ Jellemző, hogy az oly tekintélyes bibliográfus, mint Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár című művében a magyar nyelven írott első neveléstan! munkát, melynek szerzője csak B. Gy. betűkkel van jelezve, Babay Györgynek tulajdonítja; a nemzeti múzeum példányában pedig Borgátay Györgyre van a két betű kiigazítva, holott kétségtelen, hogy Bárány György munkája. Ily kevésbé ismeri a magyar irodalom Bárány Györgyöt. Ezt a tévedését Szabó K. később Kiss Áron felszólalására beismerte. Dr. Kiss Ároné az érdem, hogy „A prot. népisk. vallástanítás módszertana⁴⁴ művének „A pietismus nyomai Magyarországon⁴⁴ fejezetében legalább néhány szóval meg- emlékezett Bárányról, Vásonyi Mártonról és Sartorius Szabó Jánosról. Linberger István „Haresien und Sekten in dér evang. Kirche Ungarns⁴⁴ című értekezésének „Dér Pietismus⁴⁴ szakaszában (Prot. Jahrbücher 1858.) Bárányról és társairól nem vesz tudomást. Dr. Kiss Áron „A magy. népisk. tanítás története⁴⁴ című művében (Budapest, 1881.) a 94—103. lapon, mint erről utólag értesülök, bővebben szól a pietistákról s különösen Bárányról.

³² Oktatás a gyermek neveléséről, Hala 1711. az előszóban.

³³ A szentírás szerint való életnek regulái, Hala 1711. az előszóban.

³⁴ Luther M. Kis katechismusa, Hala 1709. az előszóban

³⁵ Katekismus a gyermeki tanításnak Gerengel S. által feltételezett summájával. Norimberga 1735. az előszóban.

³⁶ Gyermeknek kézi könyvetskéjek. Jena 1740. 161—192. 1.

³⁷ Az 1735. évi katekismus előszavában a 22. és 42 §.

³⁸ A győri és tolnai egyházmegyék jegyzőkönyveiben: Instructio pro R. D. Senioribus in Inspectione et Visitatione Eccliar. observanda.

³⁹ Protestáns Szemle 1890 III. füzZ404 427. lap.

⁴⁰ Spener formuláját a konfirm. szertartásról Mitrovics a 414. lapon közli. .

⁴¹ Atyafiságos Serkentések, 117. és 119. lap.

⁴² Egyházi Rendelések Bárány János püspöksége idejéből.

⁴³ Erről bővebben szólok „Bárány György útja Tolnába®” című egyháztörténeti rajzomban. Evangel. Családi Lap 1896. 6. és 7. sz.

⁴⁴ Kortholt—Vásónyi, Súlyos Papi Teher, 58—61. l.

⁴⁵ Wolf—Rogallen—Bárány, Atyafiságos Serkentések 29. l.

⁴⁶ Ugyanott 54., 55. és 64. l.

⁴⁷ Bárány János halotti beszéde Sartorius Szabó János felett 8. l.

⁴⁸ Wolf—Rogallen—Bárány, i. xn. 52. l.

⁴⁹ Bárány J. Egyházi Rendelések XV. pont.

⁵⁰ Haan Lajos, Bél Mátyás 18. és 19. l.

⁵¹ Második, javított kiadás. Budapest, 1875. 81. lap.

⁵² A protest, népiskolai vallástanítás módszertana. 14. l.

⁵³ Mint pietista, a gyermek-játékoknak nem nagy barátja Bárány sem.

⁵⁴ Bárány kátéjában, mint fentebb láttuk, a sétálás is a tiltott, ártalmas dolgok közé van sorolva.

⁵⁵ Heinrich Gusztáv. A német irodalom története. Bpest, 1889. II. köt. 372. l.

⁵⁶ Kurz H. Kirchengeschichte 1885. II. köt. 228 l.

⁵⁷ Haan L. Bél M. 67. l. II. József alatt az említett munkából iskolai kézikönyvet készítettek.

⁵⁸ Vásónyinak Francke után írott „A szentírás szerint való életnek regulái”¹¹ ez. 1711-ben megjelent munkája végén fordul elő először, ezen jelzéssel; „Az ő tulajdon nótájában magyarul.”¹¹

⁵⁹ Sartorius felett mondott halotti beszéd 1756. 21 lap.

⁶⁰ Krupecz I. Adalékok a Luther-káté történetéhez. Protestáns Szemle 1895.

⁶¹ Meg kell még itt emlékeznünk azon irodalmi vállalkozásról, melyet Fábri Gergely indított meg 1750-ben a Felpéczen június 18-án tartott összejövetel alkalmával, a midőn a catechetica positiva és morális theológiának magyar nyelven való kidolgozására Fábri Gergely, s a polemikára a róm. katolikusok ellen Miskey Ádám s ugyanarra a reformátusok ellen Perlaky János gergelyi, és Szakonyi Ferencz dabronyi lelkészek vállalkoztak

⁶² Fábri Gergely az ószövetség lefordítását is tervbe vette. A fentebbi összejövetelen Jób és a Zsoltárok Bárány Jánosnak, Esdrás, Nehemiás és Eszter könyve Németh Sámuelnek, a Példabeszédek, Prédikátor könyve és Énekek Éneke Sartorius Szabónak, a Bírák könyve Kis Zsigmondnak, Sámuel és a Királyok könyvei Balogh Ádámnak adattak ki lefordítás végett.

⁶³ Poemata manuscripta. Pag. 316. 2. szám alatt: Polcz Mich. Satyra in Pietistas Hung. Nemz. Múz. könyvtára.

⁶⁴ Címe: Áz Úrvacsorájához először készülőknek való tanítás, mely rész szerint némely régiekből szedegettek és változtatva kiadattatok Nagy István a sz.-lőrinczi ev. gyűl lelkipásztora és supe-rint. által. Veszprém, 1800.

⁶⁵ A szegényekkel való jótételre serkentő praedikatio. A palotai alumneum felállításakor. Veszprém 1791. — A palotai evang. árvaház felszenteltetésekor tartok isteni tisztelet rende. Veszprém 1793.

⁶⁶ A szegényekhez való irgalmasság stb. A kissomlói alumneum felállítása alkalmával. Veszprém 1795. — A somlai árvaház eredete, nevelkedése és pusztulása. Kézirat, 20 ív.

⁶⁷ Lásd Wimmer bővebb jellemzését: Balogh Ferencz, A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debreczen, 1872. 173. és 174. 1.

⁶⁸ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1846. évf. 586. 1.

⁶⁹ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1862. évf. 859. 1.

IDŐSB
HADADI WESSELÉNYI MIKLÓS BÁRÓ
ÉS
CSEREY ILONA
ELŐÉLETE S KÜZDELME ÉS SZENVEDÉSE
VALLÁSÁÉRT.

EREDETI OKMÁNYOK ALAPJÁN FELMUTATJA

FÖLDVÁRY LÁSZLÓ,
EV. REF. LELKÉSZ, VÁCZ-HARTYÁN, PESTMEGYE.

ELŐSZÓ.

A vallási szabadság és béke klasszikus hazája volt egykoron Erdély. Mikor a vallási türelmetlenség vérről árasztotta egész Európát: ez a kis ország volt az egyetlen hely, ahol termékeny talajra talált s békés fejlődésnek indult a hitszabadság nagy eszméje, és a lelkiismereti kényszerűt államelvvé tenni egy kormányhatalomnak sem sikerült volna.

Már az 1554-dik évi *medgyesi* országgyűlés beigtatta a törvénykönyvbe, s az 1557-diki *tordai*, 1564-diki *segeşvári*, 1566-diki *szebeni*, 1571-diki *vásárhelyi* és 1595-diki *gyulafehérvári* határozatok és ártikulusok ismételve és ünneptélyesen proklamálták, hogy „*kiki azon hitet vallja, a melyet akar, s ha akarja Religióját változtatni, szabadságában léssen*“.¹

A következő század során is minden kínálkozó alkalmal megerősítette a törvényhozás a prot. egyházaknak jogegyenlőségét, s fenyegetve hangoztatta, hogy „*senki semminemű Rendekezt erőszak vagy akárminemű büntetéseknek is fenytéke alatt maga Religiójára ne kényszerítse**“. S innét volt az, hogy Erdélyben, hol a felekezetek békés összeférése sokáig útját állta a r. katholicismus exclusiv törekvé¹ seinek, egyik felekezetből a másikba áttérések legkisebb akadály nélkül történtek, vegyes házasságok a prot. fél lelkészé előtt is egyre köttettek s a szokás általában az ily házasságból eredő mindkét nemű gyermekeknek az apa vallásában való neveltetésének kedvezett.

A XVII-dik század vége táján azonban, midőn Erdély az ausztriai ház uralma alá adta magát, itt is éreztetni kezdé hatását az Ausztriában diadalmaskodott vallási reakció. I. Leopold császár és király 1691 december 4-én kiadta ugyan diplomáját, melyben Erdély politikai szabadsága mellett a vallási is ünnepélyes megerősítést nyert, világosan kimondatván annak 1-ső pontjában, hogy „*az országban bevett vallások ügyében semmi változás nem fog történni*”¹¹: azonban a leopoldi diploma csak papiroson maradt, azt már maga az adományozó monarcha sem tartotta meg. A foglaló hadak kíséretében megjelent Erdély bércei közt a róm. kath. propaganda is, mely elsőben csak a felekezeti egyenjogúságnak a katolikusokra is kiterjesztését kívánta, majd pedig, midőn az 1699-diki resolúcióval kívánsága teljesült: a róm. kath. hitfelekezetnek a többiek fölé emelését vette munkába. A mint a jezsuiták, kik az Approbata szerint, mivel „fejedelmek ellen való practikálásokba s a haza békességének felháborítására és veszedelmére nézendő dolgokba elegyítették magukat, az országból száműzettek s a szerzet annak minden részeiből kirekesztettek“ —, 1700-ban újra bebocsáttattak Erdélybe s *az úr szőlőjében* — mint azt a szerzet egyik tagja írta — *gazdag aratást remélve*, kolozsvári iskolájuk alapkövét letették: azonnal nagyban és minden irányban megindult a térítési és hódítási hadjárat, melyet maga az államhatalom is segített és egész apparátusát felhasználta, hogy a róm. kath. egyháznak tért, híveket és elsőséget szerezzen.

A kolozsvári reformátusok templomukat valának kénytelenek átengedni, s a róm. kath. papság minden követ megmozdított, hogy a reformáció folytán elvesztett javakat újra magához ragadja s a protestánsokat a hivatalokból kiszorítsa.

Az 1716-dik esztendőben az erdélyi róm. kath. püspökség is helyreállíttatott s az első püspök b. Mártonffy György, „a kir. fölség kegyelméből“ a Grubernium első tanácsosává nevezetett, bár a haza törvényei, valamint a leopoldi hit-

levél is a kormánytanácsosoknak az ország által választását rendelték,—székhelyéül pedig kijelölték Gyula-Fej érvárat, melynek főtemploma csaknem másfél századon át a reformátusok birtokában volt. Másutt is rendre szedettek el a protestánsoktól a templomok, iskolák és egyéb egyházi javak, s adattak át a katolikusok használatába.

A nyílt és durva erőszak azonban, melynél tábornokok és a katonai helyőrségek parancsnokai voltak az első szereplők, korántsem eredményezte azt, a mit elérni óhajtottak és törekedtek: a protestantismus kiölését; mert ha anyagilag szegényítette is, de erkölcsileg nemcsak nem gyengíté, hanem még inkább erősítette a megtámadott felekezetet, buzgalmat, lelkesedést és összetartást ébresztvén annak kebelében.

A térítésnek más módjait és eszközeit vették annál-fogva elő, melyeknek fölhalálásában és alkalmazásában a legnagyobb leleményességet és ügyességet tanúsított maga Mária Terézia királyné, ki a r. katholicismust — elődjének hagyományai szerint — a fejedelmi kényuralom faltörője gyanánt tekintve, nemcsak ápolta azt minden hatalmában álló módok és eszközök által, hanem a hol és a mint lehetett, a többi hitfelekezeteket is igyekezett gyengíteni. Az 1742. december 24-én kelt rendelete által megerősítvén az 1731. ápril 6-diki rendeletet, mely többé árnyékát sem hagyta meg az evangéliumi vallás szabadságának: ezen időtől fogva rohanó sebességgel következtek a rendeletek és helytartótanácsi intézmények, melyek Erdélyt is, miiként Magyarországot mindenképen „*Mária országává*” valának teendők.

E célra vezető s a kort, valamint az államhatalmi törekvéseket kiválólag jellemző intézmények közé tartozott első sorban a róm. kath. egyházból kilépést lehetőleg gátló *apostasia rendszabály*. Míg az apostásiára mindenképen kecsgetett protestánsoknál a hitcserélés mint érdemszerzés a legkülönbözőbb módon, kegyelmek, címek, jövedelmes hivatal, évdíj vagy gazdag házassággal jutalmaztatott; sőt

a térítés nemeihez tartozott ezen időszakban az is, hogy ha valaki felségsértés vagy valamely más közönséges bűnügyi vád alá esett, ajánlatot kapott, magát evangéliumi vallásának elhagyásával megváltani: addig a rém. katolikusok az apostasiért, tehát ugyanazért, a mire amazok csábítottak és a miért királyi kegyben részesültek, hitük megtagadásáért újra és újra a legszigorúbb büntetéssel, börtönnel vagy száműzetéssel fenyegettettek és sujtattak. így p. o. az 1749. jan. 17-én kelt s több ízben fölfrissített és kibővített rendelet 1774-ben újra elővételén, július 26-án azon szigorú utasításai küldetett le a Guberniumhoz, hogy

1. A teljeskorúak, kik a rém. kath. vallást elhagyják, előbb 4 vagy 6 hétig tartó fogságot szenvedjenek s az alatt őket szorgalmasan oktassák arra, hogy csak a rom. kath. hit igaz; a kik meg nem térnének, közülök a polgári rendből valók a piaczon, vagy a templom, vagy a megyeház ajtaja előtt 25 botütést kapjanak.
2. A még kiskorúak bizonyos ideig tartó fogsággal lakóijának.
3. Az apostasiára csábítók pajtásaikkal együtt előbb Erdélyen kívül levő valamely várban 2—3 évig tartó fogságba tétessenek, bűnükhöz képest közmunkára is szoríttassanak s aztán a birodalomból örökre száműzetessenek. Ha pedig másodízben is ugyanazon bünt követné el, vagy tán az első alkalommal is egész községeket és számos embereket csábítottak volna: mások elrettentésére *halállal* is büntetessenek.

Másik széles utat nyitott az igazságtalan és lelketlen visszaélések előtt a királynénak 1751. augusztus 15-én kelt leirata, mely a régibb intézményeket megújítva elrendeli, hogy jövőre a különböző vallásfelekezetű személyek közt, ha azok egyike róm. katolikus, a házasság *csak püspöki engedélylyel és róm. kath. pap előtt köthető meg*. Természetes, hogy a püspökök csak oly feltétellel adták engedélyüket, ha a házasságból eredő gyermekek részére nemkülönbség nélkül biztosítatik az egyedül üdvözítő egyház tanaiban való neveltetés. A püspököket ily eljárásra egyenesen felhívta és bátorította magának a házasságok szerzését egész

szenvedélylyel űző királynénak példaadása, kinek a míg főgondja volt arra, hogy gazdag prot. hölgyek katolikus férjeket kapjanak: addig másfelől prot. férfinak kath. hölgygyei való házasságába csak azon feltétel alatt egyezett, ha mindkét nembeli gyermekeit a pápista vallásban neveltetni; sőt nem egyszer történt, hogy a királyné e proselitismusa a családi jogokba is behatolt, a mennyiben egyenes akaratára gazdag leányörökösök, kivált árvák, hol jó móddal, hol erőszakkal ragadtattak ki a család köréből, hogy aztán klostrobán pápistává neveltetvén, pápista férfihoz adassanak. Nem csodálhatjuk ennélfogva, ha a jelzett leirat után a *reversálisok* szomorú harcza nagyban megkezdette dúlásait a családok körében s a sérelmek folyton-folyva szaporodtak az uralkodó saját cselekményei, a magas klérus és a jezsuiták fondorlatai s a kormányzati orgánusok erőszakoskodásai folytán. Az a tudósítás, melyet báró Bajthai Antal püspök Alvinczről 1768. május 18-án a térítési ügyben küldött Mária Teréziához, s a melyben dicsekedve mondja, hogy „*a magyarok közt majd minden családnak van már egy rom. kath. ága: egy*” hódítónak diadalittas jelentése a megtérített vagy bekerített tévelygő telkekről, kik a reversálisoknak voltak foglyai.

Nem sikerült azonban foglyul ejteni mindeneket. Nagy elszántság keltett hozzá, de mégis akadtak, a kik egész erejük megfeszítésével igyekeztek széttépni a hálót, melyet a reversális révén megfogásukra kivetettek.

S ezek egyike volt *id. Wesselényi Miklós báró*.

Kemény Zsigmond báró „A két Wesselényi“-ről írt remek *essaye*-ben bámulatos egyénítéssel eleveníti meg a két nagy férfiú alakját s mélyreható fejtegetéssel tárja élönkbe a kort mozgó eszmék történetét. De midőn tanulmányát írta, némely akadályok miatt nem állhatott rendelkezésre annyi adat, a mennyit óhajtott; minélfogva különösen az idősb Wesselényi előéletét és jellemét csak emlékből s a mindent nagyító, sokszor el is ferdítő szájhagyomány után rajzolta és domborította ki. Nem csoda,

ha az életrajz nagyon hézagos, a jellemfestés elhibázott, sőt részben torz.

Jelen munkácskának célja a nemes báró hitéért, vallásáért való hosszas és kitartó küzdelmének feltüntetése mellett az életrajzában tátongó hézagokat kitölteni s a jellemét torzító vonásokat törölgetni. Korának ama tagadhatlanul nagy és sokak fölött messze kimagasló alakja már csak azért is, hogy a közélet terén szereplését minél helyesebben ítélhessük meg, megérdemli, hogy őt igaz valójában és hozzá méltólag ismerni iparkodjunk.

I.

ID. WESSELÉNYI MIKLÓS SZÁRMAZÁSA, GYERMEK- ÉS IFJÚKORA.

Az oroszlanok gyéren szaporodnak; a Ferencz nádortól leszármazott hadadi Wesselényiek is csak egy-két- férfi ivadékban tárták fenn a családot.

Így az országos elnök és jeles naplóíró Istvánnak csak két fia volt: Ferencz és István; ezek pedig már csak egy-egy fiút hagytak maguk után, amaz Farkast, ez pedig Miklóst, a „rettenetes és imádott nevű” nagy Wesselényit.

Id. Wesselényi Miklós báró 1750. december 11-én született Zsibón, a Wesselényiek ősi fészkeiben.

Apja István maga is katonaviselt ember lévén, fiát a kor előkelőinek szokása szerint s mert az akkori viszonyok az arisztokracziának legfényesebb jövőt a katonai pályán ígérték, szintén katonának szánta s már kora gyermek-ségétől jövő pályájának megfelelőleg kezdte nevelni, de eleve gondoskodott számára alkalmas tanítóról is. Válasz-tása a pozsonyi ev. iskola jeles növendékére, a későbbi his-torikus és egyetemi tanára, Cornides Dánielre esett, kit saját költségén küldött ki az erlangeni egyetemre, hogy ott magát fiának további nevelésére előkészítse. S ki tudja, ha az eléggé képzett tanító mellett a derék apa, az *igaz és való-ságos inculpatus politikus* lehetett volna Wesselényi serdülő korának is öre és fegyelmezője s majd ifjúságának vezére,

nem más lesz-e sorsa és nem még dicsőbb-e pályája a tagadhatlanul kiváló egyénnek, kire a természet nemcsak testileg pazarolta kedvező adományait, gyönyörű ép-erős alkattal ajándékozván meg: hanem szellemi tekintetben is bőven ellátta mindazon előnyökkel, melyek később korának méltán tisztelt és bámult férfiává emelték. Szerencsétlenségére azonban még alig volt nyolczéves, midőn atyját 1758. április 29-én elvesztette.¹

Anyja Vargyasi Dániel Polyxena (a tudós Dániel István leánya s a szintén író Petrőczy Kata Szidónia² és Pekri Lőrincz gróf unokája) kora legműveltebb asszonyainak egyike volt, ki tudományos képzettségével és szigorúan kálvinista vallásos buzgóságával tűnt ki. Ismerte nemcsak az újabb műveit népek irodalmát, hanem jártas volt a latin-görög nyelvben s poétákban is. Tudományos képzettségének és vallásos buzgóságának irodalmi téren számos jelét adta³, s azokat gyermekeire is nagy gonddal igyekezett átszár-maztatni. „*Olyan volt — mondja az egykorú író — ezen választott bölcs úri-asszonynak úri háza, mint egy tudományoknak műhelye, melyben nemcsak, a mint közönségesen szokott lenni a férfiú, hanem az asszonyi nemből valók is gyakoroltatnak vala*“[±]

Ebben a műhelyben nyerte első szellemi képeztetését a gyermek Wesselényi unokaöccsével, a nálánál csak fél-évvel fiatalabb Dániel Istvánnal, kit — anyjának losonczy Bánfiy Ágnesnek kora halála után — apja ifjabb vargyasi Dániel István hét éves korában különös gondviselés és neveltetés végett kedves testvérnénjének tiszta atyafiságot viselő szívére bízott, s a kiből a gyermek édes anyja helyett való anyát talált.⁵ A két gyermek együtt kezdé meg a *tanulásnak első részeit* a tudós bárónő felügyelete s a külföldről hazaérkezett Cornides vezetése mellett. A gondos tanítással azonban nem tartott lépést az eleven és szellemes fiúk természetének megfelelő és jellemképző nevelés, sem az anya, sem a tanító részéről; a minek káros hatása aztán egész életén át mutatkozott Wesselényinél, a ki

fényes elmetehetsége mellett az indulatosságot is, a Dániel család e jellemző tulajdonságát, nagy mértékben örökölte anyjától. A heves parancsoló természetű nő, a ki — mint Kazinczy mondja — minden tiszteletes, sőt csodálatraméltó tulajdonai mellett a szenvedhetlenségig éles volt, erős kezekkel vezette a ház kormányát: de fiával szemben gyenge anyának mutatta magát, ki a ház kedvencének előbb önként engedett sokat s később mindent engedni volt kénytelen/ S éppen ily gyenge nevelőnek bizonyult Cornides is, kiben a jeles képzettség mellett teljesen hiányzott a tapintatosság és imponáló lelkierő a gyermek hevességének mérséklésére, szilajságának szelidítésére. A nagyhírű és gazdag családnak egyetlen fiúsarjadéka kényekedve szerint tette, a mit akart; engedelmeskedni nem tanult, hanem annál inkább parancsolgata s lelke azok körül, kik kéjeit nem teljesítet, elmérgesedett.⁷

Serdülvén a gyermekek, Kolozsvárra vitte őket Dániel Polyxena, hol a ref. nemes kollégium épületében egy külön szobát kapott számukra, melyet csinosan rendbehozott és berendezett, s a mely később a nemes úrfiak aspirációjának volt tárgya. A rájuk való gondottartással pedig Cornides mellett, ki szintén velük ment s később a kollégiumban a német nyelv tanítójává lön, Deáki Pál prédikátort bízta meg.

így töltöttek együtt egynéhány esztendőt, mely idő alatt — mint Kovács József beszéli — „a deák, német és francia nyelvek tanulásán kívül, melyek nemcsak a mi hazánkban, hanem más országokban is mind a tudományokra, mind a másokkal és kivált idegen nemzetekkel való társalkodásra, mind pedig sok dolgoknak folytatására nézve csaknem legszükségesebbek — a virtusra, isteni félelemre, kegyességre és azon dolgokra, melyek a gyermeki időben az elmét készítik és lassan-lassan esmérettel betöltik s pallérozzák, szorgalmasan taníttattak“.⁸ S hihetjük, hogy nem is eredmény nélkül.

Eletírói azt beszélik ugyan Wesselényiről, hogy „keveset

vagy éppen semmit tanult“, de ez állítás nem állhat meg egész merevségében. Az őt személyesen ismert Kazinczy Ferencz írja róla, hogy „a deák, német és franczia nyelveket jól értette, a magyaron csinosan beszélt és kellemmel írt. Könyv nélkül tudta Horáczt és olvasta Voltaire műveit“, az ó-kor irodalma és történetében való jártasságának pedig tanúi országgyűlési beszédei, melyekben a görög és római nagy írók, a klasszikus kor hőseinek és országiarainak tettei gyakran valának most kiindulási pontok, majd lelkesítő s a képzelődést tüzelő szerek. — „Ifjabb korában ügyesen játszott a fuvolán s kezelte a violint, később pedig házi életének a tudományos dolgozatok is adának örömet, a minők voltak: *Attila*, *Hippias* és *Hiparchus* Fessler után, *Regulus* Collinból fordítva, s eredeti tragédiája: „*Wesselényi nádor*

A felhozott adatok megdöntik a *semmit-tanulásáról* való állítást. Könnyen el lehet azonban hinni, hogy hanyag volt a tanulásban; az erre való hajlamot már hazuról magával hozta a kollégiumba, itt pedig a gondtartással megbízott Deáki Pál prédikátor mellett éppen az a szerencsétlenség érte, mely Cornides kezei alatt: az is csak a maga dolgaihoz látott, s nem gondolt vele, akármit csinálnak a gyermek-emberek.¹⁰ Pedig azok, ha nem gondolnak velük, könnyen feledkeznek magukról és igen sokat csinálnak olyat, a mit nem kellene s talán nem is volna szabad cselekedni; mert hát — mint a Dániel István halotti szónoka mintegy mentegetve mondja --- „tengert mozgás nélkül, ifjú természetet indulatok nélkül lehet-e avvagy csak gondolni is?“ Az indulatok, a mi már fölserdült ifjainkban is megvoltak, sőt erősen mozgóak és a szülőkét végre aggasztó kitörésben nyilatkozóak is lehettek, mert az apa, Dániel István, „hogyan fiában a rossz hajlandóságok és indulatok a kegyelemnek ereje, az együtt munkálkodó kezeknek szorgalmatossága és az időnek is segedelme által lassan-lassan lecsendesítenessenek vagy megjobbítottassanak: jónak látta, hogy azt magához közelebb vegye; s ezért 1768 elején elvitte

Kolozsvárról és a nagy-enyedi kollégiumba szállította, hol a jeles Kovács József professor mellett volt lakása, tanulása és társalkodása.¹¹ Ugyanekkor Wesselényi is odahagyta a kollégiumot, s az egész évet otthon Zsibón töltvén: mintegy előkészületül jövő pályájához Grundel lovászmesterük vezetése mellett azzá a kitűnő lovaglővé képezte magát, a ki még utolsó esztendeiben is hősi kellemmel ülte paripáját a legteljesebb nyugalomban, míg a ló alatta tüzet, lángokat lihege.

II.

Katonai pályája.

Az 1769-dik évben az enyedi quartélyban levő báró Barkó generális gondviselő vigyázása és igazgatása alá adta anyja Wesselényit, hol elsőben mint kadét tett szolgálatot, majd a következő évben a császári és királyi főlség kegyelmességéből a Bethlen Ádám nevét viselő huszár-regimentben vitézkedő hadnagyok rendébe íratott be.¹³ Ugyanekkor unokatestvére Dániel István szintén a vitézek rendébe állt s b. Barkó generális mellett ő is elsőben úgy volt mint kadét, de adjutant! szolgálatot is tett: majd az 1771-dik év november havában hasonlóképen hadnagyságra emeltvén: a rokon és gazdag ifjak, kik között az életnek és születésnek csaknem azon egy ideje, azon egy vér, az együtt való neveltetés, lakás, társalkodás és tanulás az atyafiságos szeretetet a legszorosabbá és állandóbbá tette, együtt csörtették a kardot, hódíták a leányi sziveket és üritgeték a gyönyör kelyhét.

Csak rövid ideig tartott azonban a nagy-enyedi könnyű és vidám élet, mert az 1772-dik év pünkösöd havában a nemes Bethlen-regiment Erdélyből Lengyelországba vezéreltetvén: annak vitéz alezredese Wrancsics Pállal a mi ifjaink is oda ménének. Az indulás gyorsan történt s még csak annyi késedelmezésre való idejük sem volt, hogy szülőiktől búcsút vehettek volna; de a mit a fiúi kötelesség nem tehetett, megcselekedte azt a szülői indulat. Wesselényiné

és öcsce Dániel István kedves fiaik után Szigetre kimenőnek s ott áldásuknak szívből származott buzgó kívánsi után búcsút vőnek egymástól.¹³

A Lengyelországba beérkezés után csakhamar a fővezér Hadik András udvarlására és tiszteletére ment ezredesének engedőimével a két ifjú, a mikor is előbb Wesselényi lépett alkalomba egy vitéz öreg kapitánynyal skvadronja iránt, majd a főhadi vezér közben vetésére és parancsolatjára Dániel Istvánnak is megindult egy öreg kapitánynyal való vására.¹⁴

Az ekképen nagy hamarsággal kapitányi rangra emelkedett ifjú Wesselényi nemcsak mint merész lovas, hanem mint lovassági tanító is ritkította párját. Századát a legfárasztóbb és nyaktörőbb gyakorlatokban zaklatva iparkodott oda képezni, hogy az képes legyen véghezvinni a lehetetlennek látszót is, bravourral, csodálkozást keltő módon. Olykor még holdvilágnál is megfúvatá a trombitát és gyakorlatokat tétete husárjaival, a mit azok kész engedelmességgel s zúgolódás nélkül végeztek, mert ifjú kapitányuk nemcsak a szolgálati fegyelmet gyakorolta szigorúan, hanem szive jóságának és lelke nemességének is számos jelét láttatá velük. Hópénzüket pótolá, a zsibói fabrikából évenként új öltözeteket varrata nekik s maga tanitgatá legszilajabb lovaikat. Egy gyermekekkel megterhelt tisztársának oda ajándékozá az egész havipénzét s strázsamesterének holtiglan élelmet ada; általában pedig a kinek szüksége volt segélyre, azon nagylelkűleg segített.¹⁵

II. József császár ismerte Wesselényi katonai érdemeit s tudományos kiműveltetéséről elhiresedett anyját. Erdélyben jártakor meg is látogatta ezt Zsibón s tőle Galicziában szolgáló fia számára levelet kívánt, melyet aztán anyja köszöntése mellett maga adott át neki. A hadi gyakorlat alkalmával Wesselényi csapata úgy viselte magát, hogy az nagy mérvben megnyerte a császár tetszését s bizonyossá tette őt, hogy magas kegyeire számot tarthat.¹⁰

Nem sokkal ezután a császári királyi és apostoli sz.

ségek udvari aranykulcsos komornyikává — kamarássá —, majd lovassági osztályparancsnokká — Escadrons-Commandant — neveztetett ki, s miként már előbb, úgy ezen állásában is feljebbvalóinak, gr. Hadik Andrásnak és az ennek helyébe lépett gr. Vécsey Ágost altábornagynak nem kevésbé, mint az ezrednek teljes méltánylását és megelégedését kiérdemelte; s midőn 9 évi szolgálat után kedve ellenére, de önként megvált a katonaságtól: magaviseletét dicsőítő oklevelet nyert.

Kemény Zsigmond báró ugyan a szájhagyomány után s emlékéből úgy adja elő a dolgot, hogy „Wesselényi több *csodálatos szeszélyek* után fejébe vette, hogy a kerületi főispán által, ki gyermekkorában fodrászinás volt, göndöríttesse fürtökbe és rizsporoztassa meg haját. Ily vállalat szelíd úton nem sikerülhetvén, kedvetlen következtetéseket idézett elő és Wesselényi a katonai szolgálattól *búcsút* volt *kénytelen* venni”.¹⁷

Ezen adat mindenesetre igen jellemző s nagyban kiegészítő vonását képezi ama bámulatos egyénítésnek, melylyel Kemény Zsigmond a kiváló férfiú alakját megeleveníti: ámde a katonaságtól nyert elismerő okiratával meg van czáfolva.¹⁸

S miként a katonai szolgálatból kilépése valódi okát egészen más körülményben találjuk fel: éppen úgy, sőt még kevésbé felel meg a valóságnak ama másik kalandos tény, melyet életírói a katonaságtól való megváltóval Zsibóra hazatérte után nyomban történnék mondanak; jelesen: „hogy a közeleső Krasznán lakott őrnagy barátjának, Cserey Farkasnak húga, Cserey Ilona iránt *szenvedélyes szerelemre* gyuladván, miután azt bátyja óvatosságból a szebeni apácza-zárdába szállító: a gátakat nem ismerő szenvedélyes ifjú szerelme tárgyát onnét *elrabolta* és a művelt lelkű ifjú hölgygyei azonnal megesküdvén, mint nejét szállító Zsibóra.

Mindkét adatnak van — mint az éj tüneményes vándorának, az üstökösnek — valami magva; a melyet azonban a hagyomány kibővített, a lovagkorba illő jelenetté színezett

s a való ridegen egyszerű keretéből kiemelve tetszetősebbé illesztett, mely ifjúkorunkban kedvesen ragadta meg figyelmünket s mélyen vésődött emlékünkbé. Szinte nehezen esik bántani azt a keretet s elhalványítani akarni a Wesselényiről mesterileg rajzolt kép ama kiegészítő vonásait; mindazáltal bármily tetszetős is, úgy a mint adva van, az idézett két adat: kénytelenek vagyunk róluk az igazság kezével letörölni a regényességet, s mindkettőnél — melyek Wesselényi élete egy nagyon szomorú, de mindvégig nemes küzdelemben telt korszakának kezdő és végpontjait jelzik — a valót mutatva föl, a *csodálatos szeszély* és *szenvedélyes szerelem* kalandos megnyilatkozásai helyébe a vallási érzületében és jogaiban erősen sértett, s családi boldogságában lelketlenül megháborított férfi kényszerült kitéréseit tenni.

III.

Házassága és az ál-reversális.

A hadadi báró Wesselényi család az ev. reform, vallásnak volt tántoríthatlan híve, s az általunk rajzolt időben Erdély főúri családai közt már csak az egyetlen, mely egészében megmaradt protestánsnak. Midőn csábítás és erőszak az erős hitű és hitvédő nagy és dicső ősök gyenge ivadékaik közül annyiakat megtántorított és elejtett: a Wesselényiek igaz és állandó buzgósággal ragaszkodtak hitükhöz, s ápolgáták, védelmezték vallásukat lelkesen és elszántan. A hithűséget és buzgóságot elidegeníthetetlen családi kincsként hagyta az apa fiára s az anya leányaira, és azok úgy a *drági* mint a *zsibói* udvarban féltékenyen őrizték a drága örökséget. Dániel Polyxena mély bensőségű, buzgó, sőt rajongón vallásos kedélyéről, s erősen kálvinista irányú prot. lelkiületéről hátrahagyott irodalmi művei tanúskodnak. Férjéről, Wesselényi Istvánról pedig egyik kortársa írja, „hogy „gyomrából utálta a vallásról és annak gyakorlatáról hidegen „és érzéketlenül beszélőket; s távol járván a mai időnek

„(1770) attól a veszett szokásától, melyben az Istennek „buzgó tisztelete és a szent dolgokról való elmélkedés „csak az alávaló henye emberekre, vagy pedig csak ama „gyengébb szívű és érzékenyebb nemre, az asszonyi seregbe „bizatik: nem tartotta a világi fényes méltósággal ellenkezőnek lenni az ő Istenét nemcsak ez vagy amaz *formulához* köttetett, hanem az ő szívének belső rejtekéből az „Egekre felbocsátott buzgóságos esedezésekkel mindennap „tisztelet, nem tartotta fényes rangjával ellenkezőnek az ő „Istenének beszédét — a melyhez képezt e világnak minden „könyve semmi és hiábavalóság — ottan-ottan olvasni.“

Az apa és anya által egyaránt melegen ápolt és buzgón gyakorolt evangéliumi vallás scholájában növekedett az ő rengő bölcsőjétől fogva a mi Wesselényink is, azt oltogatták nagy gonddal szívébe-lelkébe a szülők; s mint maga mondja: azt ismerte igaznak, arra esküdött meg gyakorta mind Istenének, mind szülőinek és esküjéhez híven ahhoz — a szó teljes értelmében — vagyont, életet és mindent feláldozni kész buzgósággal ragaszkodott.

E ragaszkodás a lehető legerősebb próbán ment keresztül, de fényesen kiállotta azt az uralkodó vallás érdekében álnok ravaszsággal támasztott és az államhatalom minden eszközeivel támogatott ama kínos bonyodalmak s évekig szakadatlanul tartó lelketlen üldöztetések alkalmával, melyek közt Wesselényi a hasonlithatlanul erősebb ellenféllel szemben bámulatos türelemmel, férfias kitartással s mártírságra is kész elszántsággal védte hitét, vallását; s a melyek bár elleneinek győzelmével végződtek, de a nyert győzelem örök szégyenfolt marad a győzőkön.

Az érintett s Wesselényinek annyi lelki gyötrelmet okozott bonyodalmak házasságával vették kezdetüket, sőt egyenesen abból származtak. Anyja Dániel Polyxena az 1775-dik év szeptember 24-én meghalván, midőn a nővérei: *Zsusánna* b. Bánffy Györgyné, *Mária* gr. Teleki Ádámné és *Anna* gr. Bethlen Lajosnéval való osztozkodás végett Galicziából haza jött s e közben Kolozsvárott hosszabban

időzne: ugyanakkor a Mária Terézia kegyében magasan álló s élete nagy részét Bécsben töltött udvari referendarius és tanácsos, nagyajtai *Cserey Farkas* felesége *Boros Klára* is ott tartózkodott *Ilona* leányával, a mint széltiben beszéltek: jó szerencsére várakozva s ennek éppen fejlődésben levő ragyogó szépségét a rokon összeköttetések útján felmutatni és érvényesíteni iparkodva.²¹

Czéljára nézve ki lett volna alkalmasabb, mint a deli huszár-főtiszt, a gazdag és fényes család sarjadéka, s az ifjúságánál fogva könnyen meg is ejthető Wesselényi Miklós. A szemes nagyvárosi nő azonnal észre is vette az aranyos madarat s gondolkodott megfogásáról. Sebtiben írt Bécsben maradt férjének, mindenről bőven informálva azt. A tanácsos úr nemcsak helyeselte társának választását, hanem a ki-szemeltnek mindenképen és áron hálóba terelését eszköz-lendőnek is határozta; s e végre míg feleségének lépésről-lépésre utasításokat adott a teendőket illetőleg: másfelől otthon levő összeköttetései, főként pedig jó barátja, az egy-kori ref. egyházkerületi gondnok s majd apostata, a jelleintelen b. Bánffy Dénes és társai segélyével mindent elkövetett, hogy az ifjú Wesselényit leányának megkerítse.

így aztán az általa nagyon jól kitanított és minden irányban utasításokkal ellátott Csereyné első sorban minden-féle csábításokkal házának látogatására édesgeté Wesselényit; s midőn ez sikerült, rokonaitól és a hozzá közel-állóktól kezdé elidegeníteni; aztán meghittjei által leányát ajánlgatta neki, s végre mindenféle mesterfogásokkal a katonaságról lemondásra bírni iparkodott.

Wesselényi tüzes szerelemre gyuladt a szép és szellemes leány iránt; ámde azért a házasság még sem ment könnyen. Sok akadály állta annak útját. Hangan alóli származás, vagyontalanság, az apának a gyűlölt kormány körében élése, mindenekfölött pedig a vallási különbség oly tényezők voltak, melyek miatt erősen protestáns és hazafias szellemű nővérei és rokonai mindent elkövettek a pápista és német²² leánynyal való házasság megakadályozására. Wesselényi

mint maga is erős kálvinista, a köztük való vallási különbséget szintén házasságuk legyőzhetlen — insuperabilis — akadályának nézte.

Ámde Csereyné nem azért kerítette őt meg annyi munkával, hogy kezeiből könnyen kibocsássa, s ugyanazért míg egyfelől iparkodott a vallást illetőleg megnyugtatót és leányának is megparancsolta, hogy hitesse el Wesselényivel, hogy ő és szülői sohasem veszik tekintetbe protestáns voltát, és e tekintetben minden nehézség, mely habozóvá teszi, atyjának ő Fölsége a királynénál való közbenjárására könnyen elhárítható lesz: addig másfelől nemcsak szemet hunyt a szerelmes ifjak túlközeledése előtt, hanem még ő maga tanácslá leányának, hogy a cél eléréséért leányi ékes-ségét kedvese ifjúi hevének még tilos módon is kitenni ne tartózkodják.³³

Wesselényi belement a ravaszul s még a gyalázattól sem irtózó álnoksággal kivetett hálóba és Csereyék örömmel látták alávaló mesterkedéseiknek a sikerhez közeledését. Nem érték azonban be azzal, hogy sikerült őt a fufang minden kigondolható eszközeivel erősen leányukhoz kötni, hanem a midőn látták, hogy becsületének sérelme nélkül többé már alig léphet vissza a házasságtól: közelebből is megragadni határozták el. Ekkor ugyanis Csereyné egy —¹ a férje által szerkesztett és Bécsből leküldött *szereződést* terjesztett a báró elé, melyben a többek közt kikötve volt az is, hogy a születendő gyermekek közül a fiúk az apa, a leányok az anya vallásában fognak neveltetni.

E föltételre Wesselényi egyáltalában nem akart ráállani, s nemcsak a tanácsosnénak adta tudtára, hanem férjének is határozottan és világosan megírta Bécsbe, hogy leendő gyermekei átengedésének föltétele alatt sohase fogja leányukat nőül venni. Az eszes és ravasz Cserey nem felelt a levélre egyenesen Wesselényinek, hanem a feleségéhez írottakban adta nagy sopánkodások közt értésére neki hogy politikai okok miatt kénytelen hallgatni a vele közlőit dologról. “

Wesselényi a tanácsosnak ovatos és ravaszul kiszámított hallgatását hajlandó volt jóra magyarázni; mindazáltal csak akkor egyezett a dologba, midőn Csereyné ismételve esküdözött előtte, hogy a szerződés csakis férjének állására való tekintetből és politikai okokból kívántatik; Ilona pedig formális *ellenkötvényt* adott magáról, hogy a születendő leányoknak éppen úgy mint a fiúknak ref. válásban nevelését sohasem fogja ellenezni, s annál fogva a báró által aláírt szerződés mint színleges — sohasem lesz kötelező erejű és nem vétetik tekintetbe.

Így aztán mindeneket kedve szerint elintéztettek s magát mindenképen fedezettnek vélvén, nyugodtan visszament ezredéhez Galicziába; Csereyné pedig mesterkedései sikerén örülve, s mint a ki jól végezte dolgát, Bécsbe utazott leányával. Ide várták vissza a bárót, itt kellett a házasságnak megkötetni, mert itt volt a biztos kelepce, melyben őt kedvükre megfoghatják és lekötözheok.

Wesselényi, az élénk, élvezni tudó és szerető huszártiszt, ha hosszasabban maradhat távol a katonaságnál, talán feledte volna a már kezdetben oly rosszul indult házasságot; annival inkább, mert nővérei és sógorai mindenképen rajta voltak, hogy őt a bécsi leánytól elválasszák. S ha sikerül az elválasztás, ha Wesselényi kedvvel választott, s jellemének, hajlamainak és képességeinek megfelelő pályáján maradván lelkének roppant erejét magasabb feladatok megfejtésére használhatja: kétségkívül másként és fokozottabb mértékben teszi magát érdemessé a késő idők hálás megemlékezésére; mindenesetre pedig kikerüli ama méltatlan üldözéseket és szenvedéseket, melyek nemes lelkét elkeseríték, megmérgezik.

Azonban Csereyék is résen állottak. Az apa tanácsaival jól kitanított leány egyáltalában nem hagyta őt róla elfelejtezni, s nem is nyugodott, míg minden kigondolható rábeszélésekkel magához nem édesgető.

A báró 1777 májusában érkezett Bécsbe s ott az egész család által mentő-angyalként fogadtatván, a házasság

megkötéséhez a mindenféle előkészületek sebtiben megléteitek; a vallási kérdés, gyermekek átengedése, vagy bármely más akadály azonban szóba sem jött egészen addig, míg az illető hatóságtól kinyerendő házassági engedélyre nem került a sor. Ekkor az egész család, mintha a dolog váratlan voltán elrémülve volna, ijedten adá tudtára a bárónak, hogy a tisztelendő Pater az engedélyt teljességgel megtagadta és nem is akarja megadni másképen, hanem csak ha Wesselényitől az *összes* fiú- és leánygyermekének pápista vallásban neveltetéséről való *formális cessionalist* előmutatják neki.

Wesselényi a nem várt nehézség újdonsága által meglepetve, de föl is bosszantva, érthető és határozott szavakkal nyilatkoztatá ki, hogy még becsülete sérelmével is később végkép szakítani és mindent abbahagyni, hogysen gyermekeiről lemondjon. Nem volt azonban már menekülés. A család jelen volt tagjai mindnyájan rajta estek, esküdözve állítván, hogy a gyermekekről való lemondást minden további veszedelmes következmény nélkül meg teheti, a Pater capellanus lecsendesítése végett pedig mindenesetre meg kell tennie. Ezekhez járultak jegyesének könyei és szintén esküdözései, hogy ő adott szavát és a fentebb említett ellenköteleztvényben tett ígérését szentül meg fogja tartani; sőt a midőn s hol kívántatik, még a császári trón előtt is kész lesz kinyilatkoztatni, hogy a báró csakis a kényszerűségnek engedve adta ki a cessionalist, s esdekelve könyörgött, hogy őt, mint szülői gonosz tanácsainak nyilvános áldozatát el ne hagyja.

A jogban járatlan, rokonitól elszakított, tanácsban szűkölködő, semmiféle alacsonyyságot nem ismerő s arra nem is képes Wesselényi ekként elámítva és megszedítve 1777. május 19-én aláírta az *ál-reversálist*,²¹ melyben „*nemesi becsületére Ígérte, hogy születendő mindkét nemű gyermekeit a rom. kath. vallásban nevelteti, nejét pedig a pápista egyház isteni tiszteleteinek látogatásában legkevésbé sem fogja gátolni*”³⁵ Ezután a házasság rögtön megkötöttet.

IV.

Az ál-reversalis hatályba állítása s következményei.

A menyegzői ünnepélyességek végződésével Wesselényi Erdélybe vitte ifjú nejét s az ősi fészekben, Zsibón, töltötte a mézes heteket. A nyár végén pedig visszatért ezredéhez Galicziába, forró szerelme mámorával s a kéjes boldogság örökkévalóságot ígérő érzetével.

Álmok nem tartanak soká s főképen az nem, a melynek elűzésére nem kell erősebb érintés egy hűs szellő suhanásánál. Wesselényi is csakhamar rideg valóra ébredett. A szerelem ritkán tud hallgatni s Ilona szerelmet lihegő ajkai gyermekies naivsággal csevegtek össze-vissza mindenről s oly dolgokról is, melyekről jobb lett volna mélyen hallgatnia. így lett aztán, hogy férje egész körülményességgel megtudta tőle, hogy Csereyék minő ravaszul kigondolt s még aljas utak-módoktól sem idegenkedő fondorkodással kerítették meg leányuknak, hogy a házassági engedély megtagadása és a reversalis követelése szülőinek előleges tudtával, sőt egyenes kívánságára is történt, s a csalárdul aláíratott szerződéssel és feleségének ellenköteleztetésével éppen úgy mint esküdözéseivel és erős állításaival rútul becsapatott.

Az önérzetes és büszke lelkületű férfiú keblébe fulánk gyanánt fűródtak a hallott dolgok, melyek mérge abba mélyen beszívódva ott állandóan megmaradt s okozója lön nemcsak amaz idegenkedésnek, sőt a gyűlöletig menő ellen-szenvnék, melylyel ipa és napa iránt állandóan viseltetett, hanem annak is, hogy bár feleségét — mint azt maga többször mondja — felette igen, még magánál is jobban szerette, iránta mégis sokszor kíméletlen, sőt durva is tudott lenni.

Még világosabbá lett megcsalattatása, midőn Ilona a Galicziában elhelyezkedés után anyának érezvén magát s

az örömet szülőivel tudatván: apja egész nyíltan és határozottan írta neki leveleiben, s adta általa értésére vejének, hogy az *adott reversalist teljes érvényében kívánja tartani s ellenkezés esetére kész erőhatalommal is elvételni születendő gyermekét.*

E szándéknak már pusztá emlegetése is elegendő volt az ifjú pár nyugalmanak és békéjének megzavarására, keresztülvitele pedig végkép feldúlta volna azt; s ugyanazért lehetetlen nem bámulnunk Cserey Farkasnak fenyegető magatartását. Igaz, hogy az 1731. ápril 6-diki intézmény a róm. kath. lelkészeknek adván a vegyesházasságokat megkötő jogot, ettől fogva egymást érte a sok rendelet mely szerint az evangélikus fél megígérni tartozott, hogy vagy maga is a róm. kath. vallásra fog áttérni, vagy pedig legalább minden gyermekének azon vallásban leendő neveltetésében megegyezik; s ily ígéret nélkül kivált Bécsben aligha történhetett volna meg Wesselényinek Cserey Honával való házassága is. Azonban miután megtörtént, de csakis színleges ígéret mellett történhetett meg: józanon és emberileg gondolkozva alig elképzelhető, mi ösztönözte Cserey Farkast arra, hogy Wesselényinek jóhiszeműségével gáládul visszaélve, annak az igazságtalan és jogtipró rendeletnek megmérgezett élet ő az apa irányozza gyermekei szívének és lerombolja azt, a mit nagy fáradtsággal szépen fölépített. Hiszen ő a házasság létrehozásával oly sokat ért el, hogy munkája eredményén csakis örülnie lehetett. Leánya egy, rangján sokkal felül álló, ősi fényes család kebelébe lépett; az ifjú pár szerette egymást, boldog volt egymással s boldogságuk állandó voltára nem kívántatott más, csak a külső-belső béke és egység. E békét és egységet ápolni, sőt ha úgy jó, védelmezni is, kinek volt szentebb kötelessége mint neki az apának? És íme Cserey Farkas gyermeke szerencsáját semmibe veszi, boldogságával nem törődik, sőt kész és elhatározott azt semmivé tenni, ezt feldúlni, hogy az uralkodó egyház oltárára kedves, de áldatlan áldozatot vigyen.

Mi ez? Szent őrgöngös-e, mely a vallási téves fogalmak által megzavart léleknek deliriumában, mint egykor Ábrahám, máglyát rak, megkötözi saját gyermekét és tüzet vesz kezébe, hogy azt ez alatt fölgújtsa? Vagy az önkény szolgálatában elfásult, kegydíjakhoz, jutalomhoz szokott léleknek rideg, és az elért eredményen messze-túl néző önző számítása, mely gyermekének már megalapított szerencsáját csak mellékes dolognak tekinti és lépcsőül használja, hogy annak segélyével saját önző vágyait is elérhesse?

Talán mind a kettő.

Nagyajtai Cserey Farkas apostata sarjadék volt. Apja János Leopold császár hűségére esküdven, general Chusáni mellett szolgált, mi közben — a mint testvérbátyja, a jeles emlékirat-szerző s mind halálig erősen buzgó kálvinista Cserey Mihály keserű iróniával mondja — „valami világi hívság kedvéért megbolondula és pápistává lőn“. Gyermek¹ már a rém. kath. vallásban születtek és neveltettek. 1719-ben született jeles tehetségű fiát Farkast a jezsuiták kolozsvári főiskolájába adta, hol a nemesek Convictusában Kaprinay által neveltetett, míg 1742-ben bölcsészet-tudorra avattatott. A jezsuita-növendék későbbi korában is a jezsuita páterek: Hell, Pray, Pálma, Katona s volt nevelője Kaprinay társaságában találta legnagyobb örömét, a mi aztán nagyon is meglátszott rajta; mert bár egyike volt a legműveltebb embereknek, de vallási meggyőződésében nem bírt korának és körének fogalmain túl emelkedni. Már mint gyermek erősen beszívta s aztán a családi és vallási kitéphetlen tradícióin élőködő osztrák ház közelében élve, hűségesen ápolta magában nemcsak a római egyház egyedül idvezítő voltában való vakhitet, hanem az azzal együtt járó elfogultságot is a más hitűek iránt, kiket, ha szép móddal nem lehet, erőszakkal is kell az igaz hitre téríteni s így az örök kárhozattól lelküket megmenteni. De egyébként is valódi pápista volt, ki magas állásának bokros elfoglaltatásai mellett sem mulaszthatá el, hogy a *lorettói szűz* tiszteletére versben és prózában dicshymnusokat zengedezzen.“²¹

Hy középkori lelküiét és vallásos kedély mellett, ha leányának gyermekét erőnek-erejével pápistává tenni kívánta és törekedett, lehet-e csudálni? Egyáltalában nem s annyiival inkább nem, mert minden ilyen törekvés nemcsak nagyon kedves vala ott, a hol élt, hanem gazdag jutalommal járó is.

Köztudomású dolog, hogy a ki Mária Terézia előtt, kivált ennek végső éveiben, vallásos alakban mutatkozott, bizonyos lehetett kegyelmeiről; valamint az is, hogy egész kormányzása alatt a térítés minden kigondolható módjait és eszközeit használatba véve, igyekezett a protest, hitfelekezetek gyengítésével a róm. kath. egyházat erősíteni. Az áttétekről a helytartótanács által évenként pontos jegyzéket küldetett fel magának. A kegyelmek, címek, hivatalok, adományok osztogatásánál a más vallásból áttértek mindig elsőséget nyertek. A ki a róm. kath. egyházba tért, azzal együtt, a ki az áttérést eszközölte, bizonyos lehetett, hogy vagy jövedelmes hivatallal vagy évdíjjal, vagy gazdag házassággal fog ellátatni.

Cserey Farkas, mint az udvari kancellária főhivatalnoka s Mária Teréziának bizalmas embere, a legapróbb részletekig iámerte a mindenkor vallásos kedélyű, élte vége felé pedig már valódi bigottá vált királyné intenióit éppen úgy, mint az azoknak szolgálás hasznos voltát, s kész szolgálójává lön amaz intenióknak vallási fanatismusból és a remélhető haszonért. Egy még egészen protestáns ősi és fényes család fejének a vegyesházasság kötelével a római egyház közelébe vonszolása, jövő sarjadékainak pedig a reversalis által részére előjegyeztetése nagy nyeresmény és jutalmat érdemlő munka volt. 0 e jutalomért egész odaadással pályázott s meg is nyerte azt, mert a mint megkötetett a reversalis házasság, nyomban azután a Zsibóhoz közel eső Krasznát és Tasnádot a szokolyi részjósággal örökösen, Zilah város dézmáját pedig ideiglenes adomány czíme alatt kapta ajándékol, s ezeken kívül még elegyes adományokkal is ajándékozta a királyné.

Ezen tekintélyes és saját családját is magasra emelő

jutalom elnyerése után már csakugyan megnyugodhatott volna. Leánya szerencsés, ő maga gazdag, mi sem hiányzott, hogy boldog megelégedésben éljék tovább az életet. Ámde ő nem tudott megelégedni azzal a sokkal, a mit már elért, még annál is többet akart. Úgy látszik, hogy a királynénak kitűnő kegyelmi ténye csak a vallási fanatizmust hizlalta nála, mely mint rossz szellem nem hagyott neki nyugtot, hanem folyton sarkalta, hogy unokáinak a földi múlandó boldogság mellé az egyedül idvezítő anyaszentegyház kiváltságos tulajdonát képező mennyei örök boldogságot is minden áron megszerezni iparkodjék. Mintha csak a gazdagságának dicsőségével és a király által felmagasztaltatásával dicsekvő Hámánt látnánk újabb kiadásban magunk előtt, a mint mondja: „mindezek kicsinyneL láttatnak nekem, míg unokáimat a római egyház kapujában ülni nem látom“. S hogy oda ültesse, egész a szívtelenséggel, sőt mondhatni örültséggel határos makacs kitartással dolgozott azon.

Midőn leánya közeledett az anyasághoz, nemcsak a becsületkérdésben annyira kényes katonai szellemet hívta összeköttetései útján segítőül, hogy Wesselényit nemesi szavára tett ígéretének beváltására szorítsa: hanem a helytartótanács által a galicziai polgári hatóságot is utasíttatta ügyelettel lenni arra, hogy a születendő gyermek róm. kath. pap által kereszteltesse meg.

Az ellene ekként két oldalról is intézett támadás nem kevés kellemetlenséget okozott Wesselényinek. A becsület-szónak hangoztatása erősen feszélyezte mint katonát, s még inkább bánta az arisztokrata gögőtől nem mentes főurat a kerületi főnöknek a nyert utasítás értelmében való föllépése s vele szemben tanúsított eljárása. A főnök hivatalbeli túlbuzgalma a kitérésre könnyen hajlandó Wesselényit is túlságba ragadta s megtörtént nem ugyan — mint Kemény Zs. beszéli — a hajnak erőszakos módon fürtökbe göndörítettése és rizsporoztatása, hanem éles nyilatkozatok közben az egykori *fodrászinasságra* való célzás.²⁷

A hivatalos tekintélyében s egyéni hiúságában erősen

sértett főhivatalnok nem rakta szó nélkül zsebre a megbánást; a kölcsönös bosszantások egymást érték s Wesselényi megunva a torzsalkodást, de azért is, hogy születendő gyermekének vallására nézve annál szabadabban rendelkezessék: lebetegedéshez közlgő feleségével az 1778-dik év elején hazament Zsibóra. Ott született első *fia István* márczius 19-én, a kit aztán a helybeni prédikátor *Rétyi Józsefiéi* kereszteltetett meg.

Csak rövid ideig maradhatott a családi édes öröm asylumául szolgált otthonban. A bajor örökösödési háború kitörőfélben lévén, vissza kellett térnie Galicziába, honnét — midőn Frigyes porosz király a nyár közepén Csehországba nyomult — ezredével Ő is Sziléziába ment. Nem mervén feleségét és gyenge gyermekét magától elhagyni, azokat is elvitte a táborba, a miből újabb bonyodalom támadt. A sereg őbestere Vrancsics Pál ugyanis parancsot adott ki, hogy a tisztek küldjék vissza feleségeiket. Wesselényi késett teljesíteni a parancsot s az ezredes, kivel különben sem volt jó viszonyban, külön is figyelmezteté az engedelmességre. Wesselényi viszont az ezredest figyelmezteté, hogy katonai parancsok nem ágyban fekvé szoktak kiadatni. Erre mindketten tűzbe jövének, és ha mások közbe nem lépnek, meg lett volna téve, a minek megtéve lenni nem kellett. Wesselényi kerülni akarva az ezredesével való újabb összeütközést, s mert imádott hitvesétől semmi tekintetek miatt nem akart külön lenni, egyedül őbestere által nem sajnálva, elhagyá szolgálatát és végkép haza költözött Zsibóra; a mit hogy éppen háború küszöbén kellett tennie, nemcsak nagyon sajnált hanem áttalott is.²⁹

V.

A zsibói élet kedvteléseí és gondjai.

A fejedelmi Zsibón csakhamar feledve lőnek az átélt kellemetlenségek. A reversalis, mintha elfeledve és hatályon kívül helyeztetve lett volna, Wesselényit nemesi szavára tett ígérétének meg nem tartása s fiának kálvinista pap

által megkereszteltetése miatt egyáltalában nem bántották s minden külháborgatás nélkül élhetett szenvedélyeinek.

„Alig hogy megtelepedett Zsibón, a csendes vidéknek minden nyugalma megszűnt. Szilaj lovak patkói verték föl a csendet — írja Kemény Zsigmond. Vadászkürt harsogott az erdőben. Fegyverzett cselédek jártak az udvaron fel és le. A rozsdás családi ágyúk előhozattak. Katonai lábra tétették az egész környezet. És a középkor aristokratikus s durva erkölcei Voltaire munkáival együtt — melyet a férj, és a bibliával — melyet a nő szeretett — bevitettek a zsbói őslakba. Vendégek tolultak Zsibóra barátkozni a házi úrral, kinek szeszélyei, bőkezősége, vadászebei s főként lovai naponkint ismertebb lőnek. Zajos és zord volt a zsbói élet. Wesselényi ménésének híre csakhamar túlterjedt a birodalom határain is, s minden lord, marquis és turista, ha a Lajtán átjött, Erdélybe is elment, hogy a különcz magyar mágnással találkozassék, bámulatos lóidomítási ügyességeiről mesét és valót hallhasson, vagy ha kalandori viszketeg bántotta, vele versenyezzen s nagy összeget koczkáztasson oly fogadásokra, melyek regényességük vagy jelentékenységüknél fogva a magas körök és lóismerő világ figyelmét nagy mértékben fogják mozgásba hozni.

„A túl-erőltetett vadászatok — melyeknél igen kevés tekintettel voltak a gyomorra és kifáradásra — bár rendszeren beteggé tették a gyengébbeket: de annál több gyönyört szereztek az erősebbeknek, kik a meggyújtott farakások előtt, vagy egy lucullusi ebéd élvei között pihenték ki a nap fátalmait. Maga a házi úr — ismerve heves természetét — nem ivott kitűnő boraiból, de annál élénkebben vitatkozott vendégeivel még a legcsekélyebb tárgyak fölött is úgy, hogy a vita — ha csak szelíd neje egy ügyes lendülettel más irányt nem adott a beszélgetésnek — oly jelenetekre adott alkalmat, melyek elintézése a becsület! kérdések terére tartozott stb.“

Mennyiben tükrözi vissza a művészi kézre valló rajz a valót? Biztos adatok, vagy csak a mindent nagyító hagyó-

mány és az azt körül rajongó képzelet szolgáltatták-e a mesterileg alkotott alaprajzhoz a megfelelő színeket? nem tudom. Ismerve azonban Wesselényinek későbbi dicső szereplését, tiszta jellemét, nemes szívét, fenkölt lelkületét s hajthatlan, de férfias szilárdságát: hajlandó vagyok hinni, hogy a színezés itten is, mint egyéb jellemző vonásainál, túlzott, s az a zsidói élet, ha élénken zajos vala is, de nem sokban ütött el másokétól és aligha is volt annyira szilaj és vad, hogy annál fogva Wesselényit korából kiszakítva a középkor durva erkölcsű lovagai közé kellene állítanunk. Híres ménese — melyet bámultak és dicsértek — nemcsak ő neki, hanem másoknak is volt, és voltak, kik hősi délczegséggel ülték a szilaj paripát s bámulatos biztossággal kezelték a gyeplőt. A férfiúi erőt és bátorságot erős próbára tevő fárasztó és életveszélyes vadászatok ősidőktől üzettek Erdélyben s rendesen nagy áldomással végződtek; és voltak ügyes lövők, kik fegyverüket nem csupán a vadakon próbálgaták. S általában nem egyet említhetnénk Erdély hírneves főurai közül Wesselényi korából és azutánról is, ki a férfias sport különféle neveit az övéhez hasonló szenvedéllyel, bravourral, bámulatot s olykor botránkozást is keltve, üzte a nélkül,³⁰ hogy újkori Götz v. Berlichingen hírét költötték volna. Hogy pedig a zsidói udvaron fegyverzett cselédek jártak föl és alá, s talán a rozsdás családi ágyúk is előhozattak: ez ha megtörtént, egyáltalában nem a középkori oligarchának dölyfös kedveléséből, hanem inkább szomorú kényszerűségből történt. Voltak Wesselényinek féltett kincsei, kiket őriznie kellett, és voltak ellenségei, kiktől azokat féltenie lehetett; és féltenie különösen azon időtől fogva, mikor azok legveszélyesebbike egészen közelibe húzódott, még pedig nagy hamarosan.

Cserey Farkast ugyanis, hogy magát kipihenhesse, egész fizetéssel nyugalomba bocsátá a királyné; minél fogva Bécsot odahagyva, csak imént nyert birtokára, a Zsidóhoz mintegy 3 órányira eső Krasznára költözött. A közellakás azonban mitsem változtatott az ip és vő, sőt nem a szülők és leányuk közti feszült viszonyon. Az idegenkedés tovább

tartott, még pedig folyton fokozódó mértékben. Cserey Ilona nemcsak személye szerint, hanem még levelecskéivel sem látogatta közelében lakó apját-anyját;³ de ezek sem igyekeztek kitölteni a köztük támadt űrt, hanem még inkább nagyobbíták azt, nem mulasztva el egyetlen alkalmat is, hogy a zsibói kastélyba sűrű időközökben beköszöntő szülői édes örömet meg ne keserítsék.

Cserey Ilona az 1779-dik év elején újabb anyai örömnök nézett elébe, a minek híre, midőn Krasznára is eljutott: Cserey Farkas menten sietett a nagyvárad püspököt, kinek Zsibó — mint partiumi helység — megyéjéhez tartozott, figyelmeztetni kedvencz művére, s annak az uralkodó egyház és egyedül üdvözítő hit érdekében és javára elkövetett mesterkedései gyümölcsére, a reserválisra. A püspök, mint azt könnyen gondolhatni, kapott az alkalmon s nyomban utasítá a zilahi plébánost, kinek Zsibó leányegyháza volt, hogy ügyelettel legyen a szaporodás beálltára s tegye kötelességét. Nem rajta múlt, hogy nem tehetette.

Wesselényi második fia *Ferencz* 1779. ápril 26-án született. A zilahi akkori plébános Szolga Lőrincz, a zsibói róm. kath. harminczados Ratényi István útján értesülvén a gyermek születéséről és arról, hogy az még nem kereszteltetett meg: egész papi ornátusban megjelent Zsibón; nem bátorkodott azonban egyenesen az udvarba menni, hanem az utcán fel s alá járkált, hogy ottlétét s a keresztelésre készenállását észrevegyék. Észre is vették, de azért a báró mégsem őt, hanem Rétyi József prédikátort hivatá s fiát vele kereszteltetett meg, a mi a zilahi plébánosnak még azon este tudomására jutott; s így czélt nem érve hagyta oda in partibus infidelium eső filiáját.

Egyelőre úgy látszott, hogy a plébános felsülésének nem lesz semmi következménye; Patachich Adám báró Kalocsára távozása folytán a püspöki szék üresedésbe jővén, egész éven át szemet hunytak a „bevégezett“ tényre. Azonban a mi késett, nem maradt el; mert midőn a következő 1780-dik év tavaszán a golya újra kelepelni kezdett

a zsibói kastély fölött,³² a Cserey Farkas által erről értesített káptalani vikárius Fay Ferencz márcz. 13-án panaszt emelt az előzőleg végbement keresztelési eset miatt az udvari kancelláriánál s kérte úgy a hely. hitv. prédikátornak *vakmerő merényletéért* való példás megbüntetését, mint magának a bárónak törvénytelen és a különös királyi rendeletekkel ellenkező tetteért szigorú kérdőre vonását, hogy így *további hasonló kihágásainak gát vetessék.*³⁴

A kérelem nyílt fülekre talált. Mert bár az előadottak folyamatából elég világosan kitűnő csalás folytán, valamint a vallás szabadságát biztosító erdélyi törvényekből s főként a bevett négy, ú. m. róm. katolika, reformáta, lutherana és unitária vallások teljes s a leopoldi hitlevélben megerősített jogegyenlőségének elvéből a mondott, és a hazai törvények nagy sérelmével készült és kicsikart reversalis érvénytelensége világos: az erdélyi udvari kancellária másképp fogta fel a dolgot. Fájdalom, ekkor úgy Magyarországon, mint Erdélyben is, a politikai s egyházi reactio karöltve jártak; s különösen Erdélyt illetőleg annak Bécsben székelő és a magyarországi mellett külön működő udvari kancelláriája,³⁴ mely tele volt apostatákkal, a haza jogait s törvényeit tiszteletben nem tartó kormányrendszer és klérus főeszköze s céljainak készséges előmozdítója volt. A jelen esetben is tehát sietett eleget tenni a nagyváradi Vikárius kívánságának, mert már márczius 29-én leírt az erdélyi Guberniumhoz, hogy a bepanaszolt bárót és prédikátort, valamint a panaszos zilahi plébánost és minden más, a dologról tudomással bírót kihallgattatván, a panaszolt ügyben szoros vizsgálatot tartson.³⁵

A Gubernium ápril 18-án kelt rendeletében a dolog kinyomozását *Kethely László* dobokamegyei alispánra és *Kabos Farkas* táblalabíróra bízta, meghagyván nekik, hogy minden egyéb dolgukat félre tévén, a helyszínére minden késedelem nélkül kiszálljanak s a vizsgálatról jegyzőkönyvet vevén föl, azt a Guberniumhoz azonnal beküldjék.³³

A vizsgálat május végén történt meg, a mikor a báró

egy magyar nyelven szerkesztett nyilatkozatot adott át a kiküldötteknek, melyben alattvalói hódolattal, de egyszersmind férfias nyíltsággal és határozottsággal jelenti ki, hogy gyermekeit a maga vallásában kereszteltetvén meg, abban is fogja őket fölnevelni. Az érdekes, s úgy a báró lelkületére, mint házassági bonyolult ügyére világot vető nyilatkozat egészében a következő:

Declaratio.

„Én királyom parancsolatjára szívem állását eltitkolni nem akarom, tudván azt, hogy ő Felsége mind kegyelmes s mind az egyenességet szerető bíró.

Én gyermekségemtől fogva a reformáta vallásban neveltetem, azt igaznak ismertem, mind Istenemnek, mind szülőimnek erre gyakran megesküdtem, ebben is tartom minden vigasztalásomat, és ettől engem sem élet, sem halál el nem szakaszthat.

Mikor a feleségemet elvettem, bátor felettem igen szerettem, de soha semmi hunyorítást sem tettem 3 magam vallása változtatásáról, sem a gyermekeim kath. vallásban neveltetéséről; sőt arra kötelezte magát feleségem, hogy soha gyermekeinket a maga vallásában nevelni nem kívánja, hanem hogy az apja és anyja házasságunkban gátat ne csináljanak, az előmbe adott írást — melyre is oly praetextus alatt vettenek a szülői reá, hogy csak arra való, hogy a nélkül a főkapellánustól szabadságot nem nyerhetek — nem jószántomból, hanem feleségem könyves kérésaitól és ígéreteitől erőltetve, akkori gondolatom szerint kisebb karakteremet és lelkesméretit megsértetett láttatván lenni egy oly írásnak adása által, melyet teljesíteni sohasem akartam, mintsem azt, a kit magamnál inkább szerettem, s sokszor neki tett esküvésem ellen gyalázattal elhagyván és szerencsétlenné tévén örökösen elvesztani — subscribáltam.

Le is borulok az ő Felsége kegyelmes lábaihoz; esedezem s bízom is, hogy ő Felsége nem fogja kívánni, pokoli gyötrelmeimet, mintha én a szerelemnek vallásomat feláldoztam volna. Szabad ő Felsége jószággal, életemmel, s mindazok nélkül örönestebb elleszek, de bíztat ezen kérésemre az ő Felsége kegyelmessége, bíztat törvényünk, bíztat a régi szokás, mely szerint a gyermekek az apáké szoktak lenni és apjuk vallásában neveltetni; és e szerint magam vallásom szerint való pappal vitetvén véghez a szent keresztséget, gyermekeimet abban is kívánom ő Felsége kegyelmességéből fölnevelni. Signat. Sibó 30 maji 1780 (L. S.). Hadadi 1. b. Wesselényi Miklós m. pr.

Ugyanezen napon kelt a ref. prédikátor Rétyi József nyilatkozata is, melyben elmondja, hogy ő a Mgs 1. báró hadadi Wesselényi Miklós ő nagysága s a helység papja lévén, s úgy értvén ő Nagyságától, hogy az együttvaló egyezés szerint a maga vallásában akarja fölnevelni gyermekeit: a sz. keresztséget véghezvitte. 0 ebben a dologban senkitől meg nem intetett, sem parancsolatot nem tudott, hogy ily szinti dologban teljességgel nem keresztelhet. Miképen volt pedig a nevezett reversalisban tett compositio, máig sem tudja.³⁷

A Gubernium e nyilatkozatokat és a kihallgatási jegyzőkönyvet 1780. szeptember 20-án kelt jelentése mellett terjesztette föl az udvari kancelláriához.

Wesselényi eleinte azt hitte, hogy részére jó opinióval történt a fölterjesztés. így adták elő neki a dolgot. Azonban később nyugtalanodni kezdett s volt is oka rá. Az erdélyi Gubernium intéző fértiai egyáltalában nem olyanok voltak, kikben föltétlenül megbízhatott volna. A lutheránus vallású, de erősen kormánypárti Bruckenthal báró kormányzó, továbbá a guberniumban első székkal és szavazattal bíró erdélyi püspök³⁸ Kollonics László gróf s a jezsuitának készült Józsika Antal³⁹ secretarius mellett Bethlen Gábor, Bethlen Miklós, Bánffy György, Teleki Károly, Bánffy Dénes állottak,

kik apostata voltukhoz méltólag világért el nem szalaszták az alkalmat, hogy érdemet ne kerestek volna elhagyott református egyházuk pusztításában s volt hitfeleik keserítésében. Bő tudomása volt erről Wesselényinek; hiszen éppen szemei előtt vették el unokanővérenek gyermekeit s adták át apjuknak Gyulai József grófnak; tanúja volt, miként zaklatták és sarczolták nagybátyját Dániel István bárót a gr. Mikes Annával összekelésekor adott reversalis meg nem tartásáért;⁴⁰ s széliében beszéltek még, hogy a Mária Terézia által megerősített szerződések ellenére minő példátlan durva erőszakkal rabolták el Barcsai Ágnes grófné egyetlen leányát, Teleki Sámuel gróf menyasszonyát, hurczolták Bécsbe, zárták klastromba, tették pápistává s adták végül feleségül Eszterházi János grófnak.

Az itt fölemlített s még számos más hasonló esetek ismerése, s még inkább pedig tudomására jutása annak, hogy a Gubernium iménti jelentésében az általa elkövetett hibát megtorló szigorú rendszabályoknak alkalmazását ajánlva, aggodóvá tette Wesselényit ügyének kedvező kimenetére nézve; s ugyanazért nem is várta összetett kézzel annak eldöntését. Még idejében megbízta az udvarnál való védelmezésével a ref. egyházkerületek bécsi ügyvivőjét Nagy Sámuel; s a mellett, hogy jó emberei jártak-keltek érdekében, ő maga is megkereste levelei által az udvari kancelláriánál levő Teleki Imre grófot, majd Székely Dávid consiliariust, kérvén Őket, hogy igaz ügyében segítséggel lennének. S mint a vizbefuló még a szalmaszálhoz is kapkod: ő is annak bizonyosságára, hogy a gyermekek az atyáké legyenek inkább mbit az anyáké, és vallásban való fölnevelésük őket illesse, appellált a gr. Gyulai József és különösen a gr. Bánffy Dienes példájára, kinek instantiájára Mandate Regio a reformata anyától a leány elvételét s a kath. apa vallásában neveltetett fel Bécsben.⁴¹

Még inkább nyugtalankodni kezdett, midőn hónapok múltak el a nélkül, hogy ügyének miben állására nézve tudomást szerezhetett volna; minélfogva még december

14-én kelt levelében is sürgetve kéré Nagy Sámuel, hogy az erdélyi udvari kancellárián tudakozza meg, miben legyen dolga? referáltatott-e vagy nem? Ha igen: mi ordináltatott? s ha nem: akkor ne sajnáljon a referens Székely Dávid úrnál jelentést tenni az ő szavaival, hogy igaz ügyében szolgálván, különös háládatossággal lenni el nem mulasztja. Általában mindeneket informálni, s ha szükségesnek látja, nevében instantiát beadni el ne mulasztja; Ígérvén, hogy ebbeli fáradságát bizonyosan megjutalmaztatja, melyet vagy vekszel czédulában, vagy ha a posta beveszi, pénzben fel is küld.⁴¹

Hasztalan volt azonban minden forgolódás. Mikorra utóbbi levele Bécsbe eljutott, már akkor rég eltörték feje fölött a pálczát, melyet maga Cserey Farkas adott a királyné kezébe, és pedig oly figyelemre méltó módon, mely híven tanúskodik rideg elfogultsága és nagy befolyása mellett.

Ajándék, összeköttetés és utánjárás ugyanis már-már kivitte, hogy Wesselényi fölmentessék, s Mária Terézia alá is írta a kegyelmi ítéletet. Megtudván ezt az éppen Bécsben tartózkodó Cserey Farkas, sebtiben fölkereste a királyné gyóntató atyját s erősen lelkére köté, adná tudtára ó Felségének, hogy oly ítélet alá írván nevét, melyben az igaz vallás és szent igazság homályosított meg: lelkiismeretet érdeklő dolog abban fejedelmi hatalmával igazítást tenni. A gyóntató atya előterjesztése meghatá szívet a királynénak; tüstént parancsolá Cserey megjelenését, megvilágosíttatá magát a dologban s meghallgatása után azonnal utasítá az udvari kancelláriát, hogy Wesselényi dolgában jelentést terjesztszen föl.

Az udvari kancellária 1780. okt. 26-án terjesztette föl körülményes és indokolt jelentését a királynéhez, s a maga votumában a következő javaslatokat tette:

„F“. Wesselényi Miklós báró azon cselekedetéért, hogy pápista vallású feleségétől született gyermekeit az általa adott reservális daczára saját vallású miniszterrel kereszteltette meg, s ezáltal mágnáshoz és nemeshez egyáltalán

nem illő módon nemcsak megszegte becsületszavát, hanem a kegyelmes királyi rendeletek semmibevételével közbotrányt is okozott; s ennekfelette vakmerőségében annyira ment, hogy kijelenté azt is, hogy feleségétől ezután születendő gyermekeit is a maga hitre keresztelteti és abban fogja nevelni — a királyné nevében komolyan megpirongattassék s mint kevéssel ezelőtt b. Dániel Istvánnal hasonló esetben és merényletért történt, fizessen 300 aranyat; azonkívül köteles legyen Zsibón a maga költségén egy kath. kápolnát építtetni, azt minden szükségességgel fölszerelni s az oda rendelendő kath. káplán fizetéséről gondoskodni.

2°. Ha Wesselényi reversálisának ellenére gyermekeit a pápista hitben neveltetni nem akarná: azok tőle elvétetvén, nagytyjuk Cserey Farkasnak adassanak át s a rájuk felügyelés az erdélyi róm. kath. püspökre bizattassék.

3°. Országszerte újra hirdettessék ki, hogy kath. szülők gyermekeit — ha csak egyik fél követné is a róm. kath. hitet — csakis róm. kath. papnak szabad megkeresztelni, s ő Felsége ezen parancsának megtartására az akatholikusok superintendensei utasíttassanak⁴³.

Ő Felsége az eleibe terjesztett javaslatokat — a 300 darab arany fizetésének kitörlesztésével — egészen és minden pontjaikra nézve jóváhagyva, a Wesselényit sújtó ítéletet 1780. november 16-án aláírta.⁴⁴

VI.

A türelmi korszak türelmetlensége.

Mária Terézia az ítélet aláírása után 13 nap múlva, nov. 29-én meghalt. Wesselényi előbb értesült a királyné haláláról, mint az őt sújtó ítéletről, melyet a G-ubernium december 7-én kelt levele kíséretében csak 20-dika táján közölt vele.⁴⁵ II. Józsefnek azonnali trónralépte, melyhez általában nagy remények csatlakoztak Magyarországon, bizalmat öntött Wesselényibe is arra nézve, hogy a szabad-

elvének ismert monarcha alatt az ő házassági ügye is új és kedvező fordulatot fog venni. Úgy érezte, mintha a gondviselés nemtője csillogtatná meg szárnyait benne, hogy új remények felé vezesse az üldözöttet.

E bizalom azonban — mint a tiszavirág élete — nagyon rövid tartamú volt, s helyébe mély elkeseredettség és gyötrő aggodalom lépett. Már maga az ítélet, mely nemesi becsülete, vallási érzülete és apai jogai ellen intézett támadást, erősen sérté a büszke, vallásos és jogaihoz ragaszkodó férfiú szívét; s még inkább bántá vérszemet kapott s közelebb a Kollonics László püspök helyébe lépett túlbuzgó és szigorúan asketa lelkületű Batthyány Ignác gróffal nagyban megerősödött ellenfeleinek fondorkodása, mely ellen védekeznie kellett a nélkül, hogy tudta volna, vajjon győzedelmesen kerül-e ki a küzdelemből, melynél nemtelen fegyvereket sem átallozták használni ellenében.

Kémekkel vették ugyanis körül, melyeknek keresésében és találásában a zilahi új pap Zolnay Antal esperes-plébános volt a főmester, a ki az udvarbirót s ezáltal a cselédség egyeseit bizalmasaivá tevén, titkon és alattomban — mert így többre lehet menni, mintha mindent kitalálunk — tudósíttatá magát, ha valami rendetlenségek akár a báró körül, akár másutt volnának, ha gyakran megjelenik-e a báróné Udvarhelyre a miséken, ha a báró gondolkodik-e már a zsibói kápolnának csinálásáról s több ezekhez hasonlóról.⁴⁶ Leveleit elfogdosták, úgy hogy kénytelen volt a hozzá küldöttet néniéhez, Wesselényi Susánnához Válaszúira dirigáltatni, a magáéit pedig s az ügyében Bécsben fáradozóknak szánt ajándékokat, sűrűn osztogatott aranyakat a kolozsvári patikárius közvetítésével ennek bécsi correspondense útján juttatni el az illetők kezébe.⁴⁷ Majd vádakat emeltek ellene, melyek később vagy egészen hamisaknak bizonyultak, vagy pedig csak a látszat szólt Wesselényi ellen, de azért alkalmas eszközül és ürügyül szolgáltak bosszantására és zaklatására.

Az erős ellenféllel szemben nem hiányzottak ugyan

a jóakaró barátok sem: úgy látszik azonban, hogy ezek a biztatás és tanácsadásnál tovább nem tudtak és akartak menni. Az egyetlen, a ki érdekében különösb tevékenységet fejtett ki, s összeköttetései és ismeretsége útján iparkodott védeni és megmenteni, az őt különösen szerető nővér b. Bánffy Györgyné, Wesselényi Susánna volt, a ki bécsi ismerőit gr. Wartenslebent, b. Calisiust, Hadik secretariust, b. Rudnyánszkynét, a nagy magyar gr. Koháry leány Mitrovszki generálnét, Karamelli grófnét, gr. Sztáraynét, gr. Keglevichet, Luzsinszkynét stb. sorba látogatta leveleivel; s általában ő a megbízott és titoknok, ki magához várja az öcscsének szóló leveleket, és a kinek bátran megírhatnak mindent. így tudják meg, hogy az *adversa pars* nemcsak otthon, hanem odafenn is erősen munkálkodik ottani eszközeivel s nem nyugszik, hogy ő Felségét Wesselényi ellen informálja. E hírre, s még inkább pedig, midőn itthon hire terjedt, hogy Batthyány Ignác püspök és Cserey Farkas Bécsbe szándékoznak és ott szállás iránt szorgalmatoskodnak: Wesselényi is oda akar menni, hogy ő Felsége kegyelmességét személyesen nyerje meg, ha lehetne.* Nem mer azonban csak úgy vaktában neki indulni; többféle aggodalmai vannak, melyek habozóvá teszik, hétről-hétre halogatja az útrakelést s majd el is halasztja és Nagy Sámuel ágenst bízta meg,⁴⁹ „hogy viszont munkálkodjék és szerezzon akár fizetés, akár más érdemes ajándékoknak ígérete mellett oly hathatós eszközöket, kiknek patrocíniumok és segedelmek által neki út nyitassék a felséges császár elébe való menetelre; mivel *pedig feleségét és gyermekeit*, kik még igen kisededek és a nagyobbik is csak harmadik esztendőben jár, *saját circumstantiaira nézve magától el nem hagyhatja*, hanem szükségképen magával kelletik vinnie: járjon végire, vájjon?“ tanácsos és bátor-ságos-e ilyenképen Bécsbe mennie? s ha igen: 2”. siessen-e a fölindulással, hogy itt a késedelem veszedelmet ne szüljön, vagy tavaszig várakozhatik?“ Hogy mennyire érezte helyzetének nehéz voltát s aggasztá annak kimenetele, mutatja.

hogy megbízásának jónak látja utána vetni: „Újra vizsgálgom azt, a mit feljebb is írtam, hogy a jó eszközlő patronusok szerzésében az ajándék Ígérekkel bízvást előállhat az úr akárhol is a szükséges helyeken — kivált paripákkal, mint-hogy Isten kegyelmességéből szép istállóm s ménesem van — örömet complaceálok. Azért szükséges olyanoknál kereskedni, a kik ő Felsége előtt nagyobb kedvességben vágnak. De ezt bízom az úr dexteritásába“.

A Bécsbe való személyes fölmenetelt sem az ágens sem jóakarói nem látták tanácsosnak, hanem a helyett egy, a saját és felesége nevében szerkesztendő folyamodvány beadását javasolták. Wesselényi elfogadta a javaslatot s az itthon fogalmazott folyamodvány, melyben Wesselényi a töle ravasz módon kicsikart s általa ifjúi gondatlansággal kiadott reversalis alóli feloldatását, s ipa Cserey Farkas csalárd szándéka és fondorkodásai ellen megvédelmeztetését kéri; Cserey Ilona pedig férje állításainak igaz voltát s a reversalisnak töle álnoknl kierőszakolását bizonyítván, elmondja, hogy a báró csakis az ő iránta való szeretetből ígérte gyermekeinek a kath. vallásban neveltetését, mely reversalis, mivel szülői fondorlatainak s őt gonoszul rászedő buzgalmának következtében adatott, valódi és szó szerinti kötelezettséget nem foglalt magában — márczius utolján lett felküldve Bécsbe Nagy Sámuelhez átolvasás és megfontolás végett; mely azonban — bár Cserey Ilona mennél hamarabb lebetegülőfélben volt s kíváncs lett volna, ha addig kérésüket megnyerhetik — csak május 21-dikén nyújtott be ő Felségének, mivel Wesselényi tudósíttatni kívánta magát mindarról, hogy lesznek-e Nagy Sámuelnek és a többi megbízottaknak valami fontosabb reflexiói, mind pedig arról, hogy ha már az instantia beadására a kanálisokat kicsinálhatták és megszerezhették, kik által és mi formán akarják azt ő Felségének beadni, hogy hadd kommunikálhassa itten is szükséges embereivel.⁵⁰

Azalatt, míg Wesselényi és felesége kétség és bizonytalanság közt hányatva fáradoztak azon, hogy a reversalis által

fejükre zúdított kemény ítélet és sok baj alól fölszabadul-
 janak: tekintélyes és befolyásos ellenfeleik már eredményt
 is vívtak ki, mert az erdélyi udvari kancelláriának 1781.
 márczius 21-én tartott ülésében Székely Dávid consiliárus,
 tehát egyike azoknak, kikre Wesselényi támaszkodhatni
 vélte, a reversalisanak ügyét újra szóba hozta; kinek elő-
 terjesztésére az erdélyi Guberniumnak meghagyatott, hogy
 az 1780. nov. 16-án kelt ítéletnek miként lett végrehaj-
 tásáról körülményes és gyors jelentést tegyen. Ugyanakkor
 hasonlóra lett felhíva a nagyváradi püspökszék is.

A hivatkozott ítéletnek végsoraiban a királyné évenként
 egyszeri informatio beadását rendelve el s ennek telje-
 sítését mint főgyámnak az erdélyi püspöknek tévén köte-
 lességévé: az udvari kancelláriának majdnem időelőtti és
 egyenesen hozzájuk intézett sürgető kívánata nemcsak
 meglepte, hanem készületlenül is találta mind a nagyváradi
 püspökség helynökét, mind a Guberniumot, s mindegyik
 másként igyekezett annak eleget tenni.

Fáy Ferencz vikárius ápril 2-án kelt illedelmes és
 hivatalos tisztével mentegetődző levelében egyenesen Wes-
 selényihez fordult, kérvén, hogy tudassa vele, hogy a királyi
 ítéletben elrendelt, lakóhelyén építendő és kellőleg föl-
 szerelendő kápolnát, s úgyszinte az udvari káplán tar-
 tását illetőleg mit tett már vagy mit szándékozik tenni?
 S fölhívta egyszersmind, hogy e dologban Zolnay Antal
 zilahi esperessel — mint e végre megbízottjával — tegye
 magát érintkezésbe, hogy ennek közvetítésével az infor-
 matiót mentői előbb megkaphassa és azt a királyi akaratnak
 megfelelőleg gyorsan fel is küldhesse.⁵¹

A Gubernium ellenben bölcs körültekintéssel kerülő
 utat választott magának, oda törekedvén, hogy ha Wesse-
 lényit gyors engedelmességre nem bírhatja, a mulasztásban
 bűnösnek egyedül őt valló okmányok álljanak rendelkezé-
 sére. Jól tudta ugyan, hogy a báró idáig mit sem tett s a
 téli zord idő miatt részben nem is tehetett: de azért Donáth
 Lajos külső Szolnok vármegye alispánját mégis kiküldte

Zsibóra, hogy a helyszínén szemmel-látója legyen a tett intézkedéseknek. S ezenkívül másoknak is alkalmat szolgáltatott, hogy nyilatkozzanak az ügy állására nézve; mire aztán a jelentések egymást érték, melyekből a tényállás rideg feltüntetése és a való eltagadása mellett a vádakodások sem hiányoztak.

Batthyány Ignác püspök 1781. ápril 8-án kelt jelentésében Wesselényi Miklós házának lelki javát szíven hordozó főpásztori buzgóságánál fogva a nevezett bárót „*rászoríttatni*” kéri, hogy a zsibói kápolnát fölépítvén, azt minden szükségességekkel fölszerelje; s mivel gyermekeinek a kath. hitben neveltetését annyira ellenzi, hogy pápista nőcselédet sem akar felesége mellett tűrni: egy ilyen szobaleányt tartson. Végül pedig, mivel a bárónénak újra lebetegedését várják: a születendő gyermeket mással, mint róm. kath. pappal kereszteltetni ne merészelje.

Zolnay Antal esperes azt panaszolta, hogy Wesselényi nemcsak pápista udvari káplánt nem tart, hanem hallomás szerint Zsibón valami bábaasszonyt az odavaló prédikátornak tanácsából és sugallásából nagyon megveretett volna azért, hogy valami gyermeket szükségből megkeresztelt.

Cserey Farkas ápril 16-án azt jelenté, hogy a veje hallomás szerint többek előtt nyilvánította' ugyan a királyi rendelet teljesítésében való kész engedelmességét, de a dolog ennél többre nem ment.

Végül Donáth Lajos alispán ápril 25-én Czigányiban írt jelentésében tudatá, hogy kétszer is járt Zsibón, de a kápolna építésének semmi nyomát nem látta. Minthogy pedig megbízva nem volt, annál fogva a bárónál nem sürgette a dolgot, de azt tenni nem is vélte tanácsosnak.

A Gubernium az utóbbi jelentését be nem várva, ápril 19-én rendeletet bocsátott Wesselényihez, melyben tudtára adja, hogy ellene följelentés történt, hogy az istenben boldogult királyné november 16-án kelt rendeletét nem respectálva, annak nemcsak eleget nem tett, kápolnát nem emeltetett, hanem felesége oldalánál még pápista nő-

cselédet sem szenved meg. Miután pedig az említett rendeletnek betöltését a jelenleg uralkodó Imperátor is sürgeti: annálfogva a Gubernium atyailag és serio inti, hogy alattvalói kötelességére és adott reversálisára emlékezve a czitált kegyelmes rendeletnek eleget tenni és az erdélyi püspök által hozzá küldendő házikáplán lakásáról s illendő ellátásáról gondoskodni kötelességének ismerje; s egyszersmind óvakodjék ezután születendő gyermekeit más, mint pápista pap által kereszteltetni meg.⁵⁴

E rendeletre Wesselényi és felesége május 15-én külön-külön levélben küldték meg válaszukat. Cserey Ilona az ő terjedelmes és sok Őszinteséggel teljes német nyelvű levelében visszautasítva a vádat, mintha a férje az ő szolgálatában semmiféle róm. kath. nőcselédet nem akarna megtűrni, kijelenti, hogy egyáltalában nem érti, hóimét ered e vád és panasz; mert a hol panasz van, ott panaszosnak is kell lenni. De neki férje ellen semmi panasza nem volt soha és nincs ma sem, mert a rövid négy év óta teljes megalégedésben él azzal és csak egynémely rosszindulatú emberek zavarják hasonló hallatlan vádakkal nyugalmukat. Igaz, hogy külföldi komornája nincs, de annak sem férje, sem senki más nem, hanem csak ő maga az - oka, a mennyib'én legtöbb idejét hazájában töltvén, az olyasfélékre annyival feleslegesebbnek tartja sokat költeni, mivel szülőitől egyáltalában semmi kapitálist nem tud felmutatni s azt nem is remél; minélfogva kötelességének ismeri, hogy férjének haszontalan költségeket ne okozzon. Ő saját szolgálatára jobbágyaik leányait alkalmazza négy év óta, mert ebben az országban nem lehet sokat válogatni. Egész tisztelettel kéri annálfogva a Guberniumot, hogy ezentúl ne adjon hitelt — bárki mondja is — annak, mintha hasonló panaszok tőle erednének, hanem inkább utasítson vissza minden affélét, hogy a közte és férje közti béke megzavartatva ne legyen. És ha netán gyanú támadna arra nézve, hogy ezeket kényszerítésből írja: kész a Gubernium előtt élőszóval is nyilatkozni.⁵⁵

Wesselényi hasonlóan ellenségei vastag hazugságának nevezi az ellene emelt vádakat, s alázatos és fiúi tisztelettel jelenti ki, hogy ő a kegyelmes dekrétumok ellen egyáltalában nem akar semmit is vakmerően cselekedni; sőt inkább, mint bármely igaz alattvaló, kötelességét teljesíteni igyekezik, s ha a kápolnát még idáig sem építtette meg, oka egyedül a téli zordon idő, mely gátolta az építkezést, melyhez immár minden szükségeseket beszerzett. Csak azt kéri tehát úgy ő Felségétől, mint a Guberniumtól, hogy hamis vádolói fondorkodásai ellenében nyújtsanak neki védelmet, hogy a többi alattvalókkal együtt ő is örömmel bebizonyíthassa minden alkalommal úgy ő Felsége iránt való hűségét mint a Gubernium iránti alázatos fiúi tiszteletét.⁵⁴

A higgadt, de férfiasan határozott hangon írt levél arra vall, hogy Wesselényi nem akart egészen kitérni az ítéletnek őt kötelező rendelkezései elől; s hihetjük is, hogy ha mentségeinek elmondása és az alattvalói kötelesség teljesítésének megigérése után békén hagyják s időt engednek neki a nyugodt megfontolásra és cselekvésre: bizonyára meghajlik s legyőzve vallási aggályait, békéjéért és nyugalmaért meghozza lassankint a nehéz áldozatot. Hiszen a kápolna építéséhez minden szükséges anyagot beszerzett már, a mint azt a nála járt Donáth Lajos alispánnak is eléggé értésére adta, de a mit az jelentésében jónak látott elhallgatni; a Guberniumhoz küldött s imént kivonatban közlőit levelében pedig világosan mondja, hogy annak építését munkába venni tovább már nem halasztja. Gyermekeinek róm. kath. pap által való megkereszteltetését illetőleg szintén oly kedvezőnek mondható körülmény adta elő magát, melynél már könnyebben engedhetett volna. Május 20-án ugyanis újabb szülői öröm tanyája lett a zsibói várkastély; a báróné a három fiú után egy leánygyermekkel ajándékozta meg férjét. Tapintatos bánásmóddal mily könnyű lett volna rábírní, hogy a leányt visszaajándékozza anyjának.

De nem engedték, hogy saját szántából engedelmes-

kedjék az ítélet törvénytelen rendelkezéseinek, hanem erőnek erejével akarták arra kényszeríteni. Midőn ő és felesége megírták mentegetődző leveleiket, már akkor a Grubernium rég felküldte a királyi rendeleteknek általuk *megfontolatlanul és átalkodottan semmibe veréséről* a maga jelentését a fentnevezetteknek nyilatkozataival együtt az udvari kancelláriához. Ugyanazon napon pedig, melyen levelük kelt, újabb rendeletet bocsátott a báróhoz, melyben neheztelését fejezván ki a kápolnaépítés s káplántartás folytonos halogatása miatt: ismételve inti ő Felsége nevében, hogy *különbeni súlyos büntetés terhe alatt* a rendelet teljesítéséről azonnal gondoskodni el ne mulasztja.⁵⁵ Majd néhány nap múlva — a mentségekre válaszolólág — egy kihegyezett tollal írt sértő hangú levélben adja tudtára a bárónak és feleségének, hogy mivel mentségeik, melyeket a mások, állítólag hamis vádaskodása ellenében felhoztak, a királyi kegyelmes rendeletek pontos és tökéletes teljesítése által még mindig nincsenek hitelesítve és igazolva: annálfogva szigorúan és ismételve megintetnek, hogy a magas parancsolatnak úgy a kápolna építését és fölszerelését, mint az abban előírt egyebeket illetőleg köteles⁵⁶ s⁵⁷ségüknek tartsák annál pontosabban és gyorsabban eleget tenni, mivel a Gubernium, a mint maga a legszorosabban tartja magát a királyi rendeletekhez, éppen oly pontos ügyelettel van arra, hogy azok mindenki s különösen pedig a magasabb rangban levők és annálfogva közbecsültetésre számot tartók által pontosan teljesíttessenek.⁵⁸

A folytonos zaklatás s a közben az önérzetét és büszkeségét sértő meghazudtolás s fenyegetés makacscsá tette a különben is nagyon ingerlékeny férfiút. A kápolna építése húzódott tovább, a káplántartás maradt és maradt, s nemcsak újszülött leányát nem volt hajlandó pápista pappal kereszteltetni meg, hanem szó volt arról is, hogy a báróné elhagyja hitét és a reformált vallásra tér.

Az áttérést a fennálló apostata törvény miatt ekkor még nem lett volna tanácsos végrehajtani, s ugyanazért

el is halasztották boldogabb időkre; de Nagy Sámuel ágens tanácsára éppen úgy húzták-halasztották a csecsemő-leánya megkereszteltetését is, várván a királyi választ május 21-dikén beadott folyamodványukra. Az pedig késett folyvást. Elmúlt május s majd június hó is a nélkül, hogy vége szakadt volna a bizonytalanságnak, mely annyival kinzóbb volt rájuk nézve, mert az ellenkező párt erősen ostromolta őket az újszülött gyermek miatt, s a keresztelés halogatásából sejtve a báró célzatát, igyekezett azt megghiúsítani. Bathyány püspök a csecsemő lelkeüdvössége felől aggódva atyailag inté, majd fenyegetve sürgette a bárót és bárónét engedelmeskedésre, a mi újabb levelezésre adott alkalmat. Az új nagyvárad püspök Kollonics László gróf pedig egyenesen Zsibóra küldte a zilahi plébánost, hogy a gyermeket keresztelje meg, de a mit Wesselényi nem engedett meg, azt izenvén a magát bejelentő Zolnay Antalnak, hogy be ne merje tenni lábát az udvarba; minek folytán aztán ez a királyi táblához fordult, elpanaszolva, hogy Wesselényi leánykája mindeddig nincs megkeresztelve, s hivatkozva a Guberniumnak márczius 30. és április 19-én kiadott rendeleteire, kérte, hogy a bárónénál — ki még mindig a róm. kath hiten van — közbenjárjon, hogy gyermekének megkereszteltetését ne halogassa tovább, hanem azt a kir. rendelet értelmében róm. kath. pappal kereszteltesse meg.⁵⁷

A kir. tábla júl. 5-én tartott üléséből Szabadszállásy György elnök és Hatfaludy Ferencz nótárius által tudatta Wesselényivel, hogy Zolnay Antal megkeresésének — melyet másolatban küld — helyt adván, egyáltalában nem kételkedik, hogy alattvalói hűséggel fogja a felsőbb rendeletekhez tartani magát.⁵⁰

A kir. tábla levelével majdnem egy időben érkezett meg folyamodványukra is a várva-várt válasz, de távolról, sem olyan alakban, mint azt óhajtották, remélték és várták. Ellenségeiknek a trón zsámolyáig érő keze mérget csepegtetett a toll hegyére, melylyel a császári legfensőbb határozat aláíratott.

Az udvari kancellária ugyanis a Guberniumnak kedvezőtlen információja s az ehhez mellékelt terhelő nyilatkozatok alapján, de saját prot. ellenes érzülete és hajlamaitól is hajtva, a császárhoz 1781. május 31-én betérjesztett véleményes jelentésében azon javaslatot tette, hogy Г¹. Wesselényi Miklós báró ama vakmerően sértő és becsmérő állításaiért, melyekkel ipát Cserey Farkast — kit mindig becsületes embernek ismertek — illette, szigorúan megróvassék. 2st. Nagy Sámuel udvari ágens, mint a folyamodvány beadója, az agentiatól leendő elmozdíttatás terhe alatt megintessék, hogy többé olyas irományt az udvarhoz beadni ne merészeljen 3. Mária Terézia intézménye minden pontjaira nézve fentartassék s Wesselényi azoknak utolsó betűig teljesítésére szoríttassék.

Mint nagyon jellemző s szomorúan érdekes dolgot említem, hogy a kancellária a maga javaslatában nem habozott és átalotta az 1780. nov. 16-án kelt kir. leiratban foglalt rendszabályok *szükséges voltát a történelem meghamisításával, a róm. kath. egyháznak a nemzeti prot. fejedelmek alatti állítólagos elnyomásával indokolni s támogatni*. Dicső egyedül idévezítő egyház, melyet csakis ilyen eszközökkel lehetett újra fölemelni! S egyszersmind hogy a maga érveinek nagyobb súlyt adjon — azon nevezetes vallomást is tette, hogy „az utóbbi 40 év alatt oly tömegesen fogadták el a pápista hitet, hogy *az egészen kálvinista Wesselényi-családon kívül* alig lehetne találni Erdélyországban más családot, melynek pápista vallású tagjai ne volnának“.⁵⁹ Súlyos vád akart ez lenni, de örök dicsőretére szolgál a Wesselényi-családnak, hogy — mint Verestói György mondja — „a Jobbal együtt *minden világi Privatumánál* vallását s az Istene dicsőségét *feljebb becsüllötte*. Ezért szerette Istenét s vallását oly állhatatos szeretettel, hogy híjába vitte volna fel ama szemtelen kisértő, az ördög, e világ szerelmének magas hegyére; híjába igyekezte volna minden fenyegetéseivel is Istenének, Jesusának szeretetétől elszakasztani“.⁶⁰

Az udvari kancellária által a maga módja szerint

alaposan informált II. József elfogadta az eleibe terjesztett javaslatot s legfensőbb határozatát e szavakkal írta alá: „*In unó, alteroque CanceUariae opinionem approbo*”⁶¹ Ennek következtében aztán Wesselényiék folyamodványa 1781. júl. 4-én kelt következő háttérrel küldetett vissza: „*A báró sértő és méltatlan előadásának hely nem adatik: s mivel ő Felsége a kiadott királyi resolúciókhoz szilárdan és kegyelmesen ragaszkodik: annál fogva a kérelmezőnek meghagyatik, hogy minden további ellenszegülés nélkül tartozó engedelmességgel szótfogadjon azoknak*”.⁶¹

A reményében keserűen csalódott Wesselényi nem fogadott szót, hanem nyomban ezután saját prédikátorával megkereszteltette leánykáját, ki a keresztségben nagyanyja után *Polyxena* nevet nyert. Ámde e tettevel csak olajat öntött az úgy is lobogó tűzre, melynek csapkodó lángja végre is engedni kényszerítette a kemény lelkű embert. Batthyány Ignác püspök addig járt-kelt itthon és Bécsben, míg végre is kivitte, hogy Wesselényi kénytelen volt megengedni az 1781-diki nagyszebeni országgyűlés alatt, hogy *leánya utólagosan pápista pap által is megkereszteltessék*.⁶² majd szeptember hó végén Cserey Ilona udvari káplánja Komáromi Dávid minorita is bevonult Zsibóra, kinek a báró rendelt ugyan szállást, de nem az udvarban, hanem a helységben, s élelmét is pénzben adatta ki.

VII.

Cserey Ilonának az evang. ref. vallásra térése s következményei.

A kényszerült meghódolás után egy időre lecsöndesült a vihar. Wesselényiére nyugodtabb napok virradtak, sőt úgy látszott, hogy egészen kiderül családi életük ege, a midőn II. József császár november 8-án Erdélyre nézve is közzétette október 21-én kiadott türelmi rendeletét, a melyben előrebocsátván, hogy a lelkiismereteket kénysze-

riteni a legigazságtalanabb s ártalmasabb dolog, a keresztyéni szeretet szülte kölcsönös türelemből ellenben mind az egyházra, mind magára a vallásra nézve is csak haszon áradhat: megengedő a rém. kath. vallásról az evangéliumira való áttérést, a térítvényeket — reversales — pedig a vegyesházasságoknál megszüntető, szabatosan kimondván, hogy ha az apa akatholikus, csak a fiúgyermek kövesse az apa vallását. Ezen engedmények folytán nagy számmal történtek a prot. egyházba áttérések, s még számosabban a visszatérések azok részéről, kiket erőszak terelt a rém. kath. egyházba.

A türelmi rendelet kiadása után Cserey Ilona is, ki a fentebbiekben rajzolt s irányukban szertelenül gyakorolt sújtó rendszabályok miatt teljesen elidegenedett attól az egyháztól, mely a maga emelése okáért oly méltatlan és erőszakosan kényszerítő eszközökhöz nyúlni nem áttallott, elhatározta, hogy átlép a reform, egyházba, a mit már előbb is rég óhajtott volna tenni, de az azt tiltó fensőbb rendeletek miatt tenni nem merészelt.

Szándékát az 1782-dik év április 11-én hajtotta végre. Ekkor magához hivatván *Rétyi József* prédikátort s eddigi udvari káplánját *Komáromi Dávidot*, valamint két más világi tanút, ú. m. *Viski Pál* és *Gergely László* megyei táblabírákat: ezeknek és udvarnépének jelenlétében nyilvánította, hogy „senkinek sem kényszerítéséből vagy javaslatából, hanem tulajdon lelkiismeretének sugallásából, meggyőztetvé a reform, vallásnak szent, igaz és a szentíráson fundált mivoltáról, úgy arról is, hogy abban az hitnek minden ágazati, a Krisztustól fundált apostoli vallással megegyeznének: jövendőben a helv. Confession levő ref. vallás követője, megtartója kíván lenni“⁶³. Mely ünnepélyes és sajátkezűleg írt hitvallását a tanúk kezébe adván, az úri szent vacsorát a szokásos szertartással fölvette, magát a zsiói ref. prédikátornak ajánlotta, hogy „annakutánna nem mást, mint az helv. confession levő vallást választja maga hitének s vallásának fundamentomául, és annak papjait maga papjainak és tanítóinak ismeri“⁶³.

Cserey Ilona még ugyanazon napon értesítő édesatyja-urát rég föltett szándéka végrehajtásáról, elmondva leveleiben, hogy utat nyitván a tolerantiáról való királyi rendeletek, az általa Isten beszédével megegyezőnek talált reformált vallást választotta, melyben élni s halni kíván,*¹⁴ s meggondolván, hogy ebben a részben az ember szülőinek is nem kedvezhet: alázatosan instál, hogy atyai és anyai sziveket el ne vonják tőle.⁰⁵

Mint gondolni is lehet, leányuk lépése egészen fölháborítá Csereyékét. A tanácsos úr már a következő napon Krasznáról küldött levelében elkeseredve hányja szemére igen vétkes és példátlanul botránkoztató hálátlanságát; s végül fenyegeti: „A tolerancia nem reád szól s úgy cselekedjél, hogyha ehhez való biztodban atyai áldásomnak gyümölcse nélkül maradsz, és egyéb kedvetlenségek is mind a mi akaratunkkal, mind magad kötelességgel ellenkező tettetdet követni fogják: magadnak és tanácslóidnak tulajdonítsd“?^{*5} Nem érte azonban be a leánya fülébe zúgott fenyegetéssel, hanem sietett elpanaszolni a dolgot Batthyány Ignác erdélyi s Kollonics László nagyvárad püspököknek, s *leányának a róm. kath. egyháztól elszakadását oly fájdalommal nyilvánítván, mintha annak csak halálát sirathatná:* kérte őket, hogyha még lehet, mentse meg annak lelkét az örök kárhozattól; gyermekeit pedig, a kik most már kétszeres veszedelemben forognak, tőle elvétetvén, az ő gyámsága alá adni el ne mulasszák.

Nem kellett őket nagyon kérni. Wesselényinének reform, vallásra térése az egész országban, jelesen a kormánykörökben is nagy figyelmet gerjesztett, s úgy a két püspöknek, mint az államhatalomnak rosszaságát vonva maga után, míg amazoknak hitbuzgó tevékenységük gya-
korlására új tért nyitott, emezt az üldözésnek fokozott mértékben folytatására tüzelte.

Batthyány Ignác püspök ápril 19-dikén Nagyszebenből külön-külön levelet intézett Wesselényi Miklóshoz és feleségéhez, melyekben részint fenyegető, részint elég sértő,

sőt goromba szavakban fejezte ki főpásztori aggodalmait. A bárónétól kérdi: „Miben volt a róm. kath. hit a Méltóságos asszonyhoz mint leányához oly mostoha, hogy azt ily *szemtelenül* elhagyni nem sajnálja s ily *gyalázatosan* megtagadni nem áttallja? Ha lelkét örökkévaló veszedelemnek kockájára kitenni nem irtózik s ezen szándékában megmaradni kíván: én a Méltóságos asszony, mint édesanyja ellen rúgódozó gyermeket minden illendő módokkal engedelmességre hajtani kényteleníttem stb. “ A Wesselényinek szóló levélben hasonló hangon és fenyegetések közt írja, hogy „miután bárónéjának lelkét nagy veszélyben látja lenni, azért semmit el nem mulat, annak szándékát — ha véghez vitte volna is — megfordítani, mely *dolognak a báró a császár előtt kárát és gyalázatát fogja tapasztalni** stb.

Kollonics László püspök pedig, mihielyt értesült, hogy Cserey Ilona most már Kálvin tévtanait vallja, e felette rossz példából eredhető nagy kár meggátlásáért Zolnay Antal esperes-plébánust és a szilágy-Somlyói minoriták pater-praesidentét azon megbízással küldötte Zsibóra, hogy a bárónét előbbi hitére visszatéríteni kísértsék meg. A nevezettek el is mentek a „zsibói expeditióra“; Wesselényi szívesen látta őket, *jól ettek és ittak*, majd nejéhez is bebocsátotta, ki azonban nem sokat vitatkozott velük, s a maga vallása igazságáról való meggyőződésének kijelentése után elbocsátotta őket.

Batthyány püspök fenyegető levelei s a lelkiatyák Zsibóra kiszállása mitsem eredményezvén, a két püspök az udvari kancelláriánál emelt panaszt, melyben Cserey Ilonának a róm. kath. egyháztól nyilván eltérését s általa Kálvin tanainak elfogadását mint felette gyászos esetet siratván: kéri, hogy egyfelől Wesselényinek, ki neje szívéből az igaz vallást gyökerestől kitépni igyekezett, szigorú elbánás alá fogását; másfelől Cserey Ilonának hat heti oktatás végett a nagyszebeni apácza-zárdába küldetését, végül pedig gyermekeiknek tőlök elvételését és a róm. kath. hitben való neveltetésük végett nagyatyjuk gyámsága alá adatását elrendelni kegyeskedjék.

A püspökök panasza a legkedvezőbb időpontban jutott a trón zsámolyához, s maga a báró egyengette meg az utat kérelmük gyors teljesüléséhez. Épen ezen időtájban történt ugyanis, hogy túlságokban csapongó természete oly műveletre ragadá, mely egészen felzúdította a bécsi udvart, s a mely később igen alkalmas ürügyl és eszközül szolgált arra nézve, hogy a lovagias modora, rendületlen személyes bátorsága és II. József önkényes intézkedései ellenében sűrűn történő lelkes felszólalásai által a tétlenség és elpuhultság ama szomorú korszakában nemzetére ébresztőleg ható Wesselényit megalázzák s — ha lehetséges — megtöriék. ,

Az érintett művelet a *gorbói* hadjárat volt, egy csekély okokból származó, de nagyon szomorú következményű esemény.

Wesselényi ugyanis a közel Görbén lakó szomszéd-barátjától, Haller János gróftól drága pénzen megvett egy elhíresült mén-lovat; alig nyolcz napra azonban betegség ütött ki rajta, s tudomásra jutott az is, hogy a lovat már Gorbón is hibásnak tudták. A ménésének tisztaságára és hírnevére felette féltékeny, s minden alacsony tettől irtózó Wesselényit erősen bántá barátjának piszkos cselekedete, de kitörésre mindég hajlandó indulatán uralkodva, ezúttal még megelégedett a baj átizenésével. Történt azonban kevés idő múlva, hogy Haller szolgálatába vette a helyét hír nélkül elhagyó zsibói lovászmestert, majd ismét egy onnan megszökött lovászt fogadott fel. Wesselényi értesülvén a dologról, Gorbóra küldött íródeákja által visszakövetelte lovását és a külföldről költségesen szerzett lovászmestert. Haller a lovászt — ki a báró jobbagya volt — kézbe is adta, de a lovászmestert csak az ügyében tartandó úriszék után akarta visszaküldeni. A következő éjjelen a lovászmester megszökött s midőn reggel Wesselényi íródeákja újra megjelent, Haller azzal fogadta, hogy kívánságát nincs hatalmában teljesíteni.

Wesselényi nem adott hitelt az izenetnek s bosszúságában rögtön beparancsolván zsibói uradalma falvaiból

a jobbágyokat, másnap 1781. okt. 16-án Gorbóra indult, hogy a lovászmestert kézrekerítse, lovagiatlan barátját pedig a vezetéken vitt beteg ménre ültetve Zsibóra lovagoltassa és ott megvendégelvén, barátságosan haza ereszsze.⁶⁷

Az egész tény tehát ártani nem akaró bosszúállás, csak nagyúri tréfa akart lenni. így fogta fel kezdetben a dolgot maga a kormánysszék is, mert az elrendelt perbefogást mellőzve, gróf Kemény Farkast küldte ki, hogy az összekoczkodott szomszédokat békéltesse ki;⁶⁸ s ugyanazt következtethetni abból is, hogy Wesselényi és Haller a hadjáratot megelőzőleg a legjobb barátságban éltek s a kufsteini szenvedés után szintén tovább folyt köztük a jó barátság egészen Haller haláláig.

De Wesselényi tette nem is volt épen példátlan eset. Nem egy, de száz példát tudnék felsorolni Mária Terézia uralkodásának még későbbi éveiből is arra nézve, hogy egy neki vadult megyei alispán, fanatikus főúr vagy püspöki vikárius az általa fanatizált és felhajtott falvak népével miként rohant az ártatlan prot. községre, hogy elűzze prédikátorát s tanítóját, elvegye vagy lerombolja templomát. Sőt még József császár alatt is elégszer megtörtént, hogy az apostatákra s apostata szülőknek prot. vallásban maradt gyermekeire vadászó pápista esperesek, papok és barátok a legádázabb dühvel ostromolták meg a prot. falut. Nem egyszer vér is folyt, s az ezek miatti sok keserű panasz egymást érte a megyéknél, a császárnál, de minden vigasztalás nélkül. Az erőszaktevőkön nem állt bosszút senki, soha!

Wesselényinek azonban, bár „Isten úgy segéljen“ esküvessel fogadta, hogy a támadással nincs czélja Hallernek ártani, hanem csak a lovászt hazavinni, keservesen lakolnia kellett azért, a mit nem gonosz szándékból, hanem csakis oktanul cselekedett, és már mindjárt kezdetben tapasztalnia, hogy a Bécsben személye kánt táplált ellenszenv valóságos haraggá változott.

II. József a Bécsbe illant Haller szép neje által, kinek az udvarnál nagy tekintélye volt, értesült a dologról. A női

ajkáról hangzó panasz megtette a maga hatását; mert midőn nyomban ezután — május 8-dikán — az udvari kancellária a püspökök panaszos ügyében beterjesztette a maga — Wesselényiére nézve épen nem kedvező — véleményes jelentését: a császár rögtön és minden pontjaiban jóváhagyta azt, s május 15-dikén, majd 22-dikén kelt leirataiban ismételve a legszigorúbban parancsolta a Gruberniumnak, hogy a rakoncátlan Wesselényit pörbe fogja, vele mint engedetlenül bánjon el s általa az 1780. november 16-diki ítélet minden pontjait végrehajtassa;

Cserey Ilonát a hat heti oktatás kiállása végett a nagy-szebeni zárdába utasítsa, és ha önként menni nem akarna, a közép-szolnokmegyei folytonos tábla által arra törvényesen is rászoríttassék; s végre a Wesselényi gyermekek szülőiktől elvételén, Cserey Farkas kezébe adassanak.

Mielőtt azonban ezen emberietlen s a legszentebb érzelmeken keresztül-kasul gázoló rendelet végrehajtására került volna a sor, egy még fensőbb s a császári magas akaratot egyetlen tollvonással keresztülhúzó hatalom lépett közbe s intézkedett gyorsan és ellenállhatlanul; talán intésül a gyarló földi embereknek, hogy önző célokért s kétséges értékű érdekekért rajongva ne akarjanak uralkodni ott, hol a lelkek ura magának tartotta fenn az uralkodást — a lelkek világában. A zsibói várkastélyba ismételve kopogtatott a halál angyala, hogy ne legyen meg az emberek akarata. Előbb — május 7-én — a legkisebb fiút AcZámot, majd néhány nap múlva — május 24-én — az elsőszülöttet *Istvánt* vette magához, s a középsőt is fojtogatni kezdé. hogy keserves jajjaival felköltse az emberek lelkiismeretét, s itt könyörületet, amott kegyelmet eszközöljön.

De még a halál sem volt képes a maga megrázó hatalmával jótékonyan hatni az elvadult szivekre, elvakult lelkekre, mert a szegény szülőknek a minden áron üdvözíteni akaró egyház nevében és nagyobb dicsőségére még csak azt sem engedték meg, hogy csendesén kisírhassák magukat gyermekeik sírja fölött.

Wesselényi ugyanis a maga prédikátorával temettetvén el kicsiny halottjait Batthyány püspök a bárónak a felsőbb rendeletek kijátszásában tanúsított ezen vakmerőségét június 13-án följelenté az udvarnál, s azért őt magát megfenyíttetni, az ő Felsége legszentebb törvényét vakmerően megszegő zsibói prédikátornak pedig hivatala továbbfolytatásától eltiltását kéré. Az udvartól július 3-dikán ezen ügyben leküldött dekrétum ő Felsége nevében mind a bárónak, mind a prédikátornak komolyan való megpirongattatását rendelte el; de egyszersmind szigorú felelősség terhe alatt meghagyá azt is, hogy Wesselényitől még életben levő gyermekei *haladéktalanul* elvétetvén, azok Cserey Farkasnak adassanak át, a báróné pedig mint *apostata* a hat heti oktatás végett *azonnal* klastromba zárassák.

Képzeltetni, hogy a szigorúan hangzó rendelet minő mély levertséget támasztott a zsibói kastélynak a nélkül is keserűséggel telt lakóiban; de nem kis gondot okozott az magában a Guberniumban is, melynek hivatalnokai jobbára még ugyanazok valának, kik Mária Terézia alatt minden kegyelmi és pótdíjak daczára is megszokták a hanyag, legalább kényelmes eljárást. Erezték, hogy ezúttal már nem búvhatnak ki a rendelet végrehajtása alól: de egyszersmind nagyon megfontolandónak találták, hogy miként oldják meg a több tekintetben kényes természetű feladatot.

Míg a Gubernium e fölött tépelődött: Wesselényiék időt nem veszítve, siettek elfordítani magukról a keserű sorsot. Július 9-én már a császár kezében volt a folyamodvány, melyben a türelmi rendelet nekik kedvező pontjaira hivatkozva kéri az álnokul kicsikart reversálisnak érvényen kívül helyezését s a hat heti oktatás alól *kegyelemből* fölmentetést. - -

Kínos nyugtalanság közt várta az eredményt nemcsak a családi boldogságában erősen fenyegetett Wesselényi-pár, hanem a folyamodvány benyújtásáról tudomással bíró Gubernium is, mely a törvénytelen rendeletek végrehajtásában

tanúsított nagy szolgálai készsége mellett is tartózkodott ezúttal elkövetni az erőszakot, mely a változott viszonyok közt úgy is erősen hullámozó kedélyeket még inkább fölrázta volna. A királyi válasz azonban hétről-hétre késett, s végre is a Gubernium a rendelet végrehajtását tovább halaszthatónak nem tartván, augusztus hó közepén Baló Antal és Túry Sámuel kir. táblai ülnököket küldte ki, hogy hacsak lehet szép szerével, de mindenesetre hajtsák végre a felsőbb rendeletet. A kir. biztosok augusztus 19-dikén jelentek meg Zsibón. Ámde kemény dió volt az, melynek feltörésével megbíztattak. Elvenni Wesselényitől a halál által megkímélt, de beteges gyermekeit, hogy azok pápistákká tétessenek, elszakítani tőle szintén betegeskedő s áldott állapotban levő feleségét és azt zárdába hurczolni: oly feladat volt, melyet könnyebb volt elrendelni, mint végrehajtani. Donáth Lajos dobokamegyei alispán, midőn a Gubernium megbízásából Zsibón járt, még azt sem vélte tanácsosnak, hogy a kápolna építését megsürgesse.

Wesselényi Miklós 1780. május 30-dikán kelt s a királynéhoz fölterjesztett nyilatkozatában határozottan kijelenté, hogy készebb megválni vagyonától, életétől, hogysem gyermekeit pápistákká tétetni engedje. S valóban, hat éven át ma is bámulatot érdemlő türelemmel, erélylyel és kitartással folytatott ellentállása után alig lehetett mást várni, mint hogy bezárja kapuit a biztosok előtt s minden módjában levő eszközökkel igyekezik meggátolni nejének és gyermekeinek a zsibói kastélyból elhurczolását.

Nemis lett volna példátlan eset. El is mondok a sok közül egy épen idevágót, a mely egyúttal egész irtozatosságában feltünteti, hogy az udvari kancelláriának nemzeti prot. fejedelmei által alányomott egyedül üdvözítő egyházat minő lelketlenséggel, aljas eszközökkel és módon lehetett csak és akarták újra fölemelni.

1768. június 17-dikén rendelet ment a királyi kabinetből Bécsből Bajtay Antal báró erdélyi püspökhöz, hogy gróf Bánffy Ágnest, az apostata Bánffy Dénes leányát kérje

el ref. vallású anyjától s vitesse egy pozsonyi róm. kath. nevelőintézetbe; arra az esetre pedig, ha önként nem adná oda: gr. Hadik András erdélyi katonai főparancsnok adjon katonákat. A püspök Bethlen Miklós grófot és feleségét egy kormányzéken hivatalnok és 175 huszár kíséretében küldte Mező-Örményesre, hol a grófné Barcsay Ágnes orvosi rendeletből tartózkodott leányával. Értesülvén ez a közelgő támadásról, menekülni próbált, de erőszakkal visszahurczolták kastélyába s ott átnyújtották neki b. Bajtay Antal püspök levelét, melyben az értesíté, hogy leányát a királyné parancsára át kell adnia, hogy illő neveltetéséről gondoskodva legyen. A grófné a királyi parancs felmutatását kívánta, kijelentvén, hogy a püspök levelére leányát ki nem adja, inkább ezer darabra konczolják. De Bethlen Miklós nem mutatta elő a királyi parancsot, hanem a helyett egy iratot tett a grófné elé, mely szerint kötelezi magát, leányát Bécsbe szállítani s az ő Felségéhez való minden további folyamodásról letenni. Bánffyné ez iratot elvetette. Ekkor gr. Bethlen Miklós dühösen felugrott székéről, mondván: „más parancsot fogok tüstént felmutatni”, és a katonatisztekkel elhagyta a szobát. Bánffyné használni akarva az alkalmat, leányával és nőcselédeivel elrejtőzött. De alig történt ez meg, a huszárok a kastélyba rohantak, s szobáról-szobára rontva a kárpitokat letépték, a bútorokat felforgatták, az ágyakat összeszurkálták. Végre rátaláltak a rejtékelyre, fegyverrel vagdalták szét annak ajtaját, s midőn betörtek: egyik katonatiszt karddal támadta meg a vele szembeszálló szegény grófnőt s durván tépte ki a félelmében reszkető leányt kétségbeesetten védő anyja karjai közül. Barcsay Ágnes egy tolikéssel vette üzőbe a leányát rabló tisztet s azt erősen meg is sebesítette. De hasztalan volt a gyenge nő ellentállása és küzdelme. Bethlen Miklósék kocsija készen állott a kastély előtt; a tiszt beadta az elalélt leányt, a dicső tettet végrehajtó hősök lóra kaptak s a püspöki poroszló kocsija után elvágattak.⁶⁹

A mikor egy beteges és púpos hátú nyomorék anya

ekként szállott szembe a gyermekét elrabolni akarókkal s azt csak a legdurvább erőszak ragadhatta ki karjai közül: egyáltalában nem lett volna csodálandó, ha az erős férfi a barlangjában fölzavart oroszlánként riad föl és éles karmokkal veri vissza támadóit.

Azonban mindez nem történt. Az a Wesselényi Miklós, *leiben* — Kőváry László szerint — *az óriási testi erő végtelen lelki erővel, a polgári erény zabolázhatlan indulatoskodással párosulva, a nyers lovagkor jellemeként állott korában:* békén beereszti udvarába a biztosokat, kik legdrágább kincseitől akarják megfosztani; s az az *ellentmondást nem tűrő, vad, bosszúálló természet, melynek szelidíthetlen vadsága* — mint Kemény Zsigmond beszéli — *egész környezetét, még nejét is sujtá, s kinek udvarán felfegyverzett cselédek jártak föl s alá:* kitörő erőszak helyett a hazai törvények és természeti jogok alapjára állva védelmezi nejét és gyermekeit a kir. biztosok kiküldetése ellen, s a családi rozsdás ágyúk dörögve megszólaltatása helyett egy alázatosan könyörgő folyamodványt szerkesztett, melyben Cserey Ilona az édesanyai elkeseredett szív hangján esedezik, hogy a koronás emberbarát legyen *kegyelmes* s egy álnokul kicsikart és jóhiszeműleg adott okmány alapján ne vétesse el tőle kicsiny nyavalyás gyermekeit s ne foszssa meg azokat az anyai hű gondviseléstől, mely nélkül a fészekből idő előtt kivett madárfiakként pusztulhatnak el; de legyen *igazságos* is s egy reá nem alkalmazható kir. intézmény erejével ne szakítsa el őt családjától és ne vetesse alá a lelki tortúrának, mely a test halálát is okozhatja.⁷⁰

A kormány széki biztosok a báró és felesége újabb érvei, indokai és kéréseire elálltak az executiótól s egyszersmind átvették a jelenlétükben szerkesztett folyamodványt, melyet aztán a Gubernium ő Felségéhez szeptember 10-dikén föl is terjesztett. De bár a Gubernium a maga fölterjesztésében hangoztatta is, hogy a május 22-diki rendeletben a róm. kath. hittől azt megelőzőleg elszakadtakra nézve semmi rendelkezés nem foglaltatik, s ekként legalább indí-

recte elismerte Cserey Ilona azon állításának igaz voltát, hogy áttérése 1782. április 11-én, tehát a májusi leiratot több hetekkel megelőzőleg történvén, a hat heti oktatást az után elrendelő kir. intézmény reá nem alkalmazható: az udvari kancellária mégis október 2-dikán ezen ügyben a kormányzékhez intézett rendeletben a császár nevében parancsolta, hogy *„mindazokra nézve, a kik a május 22-diki királyi leirat előtt a rom. kath. hittől elszakadtak, azon kir. rendelet pontosan megtartassák, Cserey Ilonára nézve pedig haladéknélkül végrehajtottassák.”*⁷¹

Cserey Ilona annál fogva október 15-dikén még harmadik folyamodványt is menesztett *egyenesen* a császárhoz, melyben előrebocsátván, hogy nem kétli, miszerint a június 9-dikén és legközelebb beterjesztett folyamodványában előadott érvek és indokok, melyek a kormányzéki biztosokat is az executio abbahagyására bírták, már magukban is elégségesek volnának egy Souverain előtt, ki atyja alattvalóinak, s a türelem s engedékenység leikével akar uralkodni, kéréseinek kegyelemből megadására; mivel azonban az ő körülményei egészen különszerűek, ellenségei pedig nem kiméinek semmi fáradtságot, hogy őt és ártatlan gyermekeit örökre szerencsétlenné tegyék: annál fogva most már a négy bevett vallás szabadságát és egyenlőségét biztosító hazai törvényekre támaszkodva és hivatkozva esedezik a Monarcha előtt a további zaklatások és igazságtalan üldözések beszüntetéséért.⁷²

Hasztalan volt ez utolsó kísérlet is. A folyamodvány már 8 nap múlva — október 23-án — ezen ridegen és véglegesen visszautasító háttirattal küldetett vissza az udvari kancelláriától: „ügy a gubernium útján, mint a kibocsátott resolúciók által már több ízben tudtára adatott a kérvényezőnek, hogy kérésének a királyi szabályrendeletek ellenére eleget tenni nem lehet. Annál fogva a folyó évi május hó 22. és október hó 2-ikán a királyi guberniumhoz leküldött rendeleteknek teljesítése azon komoly intéssel hagyatik meg, hogy azoknak minden további halogatás és vonogatás nélkül

elég tétessék s e tárgyban többé semmiféle instantia el nem fogadtatik“.

Tehát a türelem és engedékenység leikével uralkodni akaró császár Cserey Ilonára nézve — midőn őt sújtó rendeletének *visszaható* erejét is kimondotta — sem a jogot nem akarta elismerni, sem könyörületességet s még királyi kegyelmet sem gyakorolt.

Ne csudálkozzunk rajta. II. Józsefet, ki oly sokat tartott hírnevére a nagy világban, s egy felvilágosodott, szabadelvű, igazságos fejedelem címét különösen igényelte, a vallás dolgában épen nem mondhatni igazán szabadelvűnek. Igaz, hogy ellensége volt a vakhitnek, a középkor sötétségeiből leszármazott balfogalmaknak; mindazáltal vakbuzgó családja vallási tradíciónak nyűgeiből nem tudott egészen kibontakozni és annyira emelkedni, hogy a különböző vallásfelekezetek egymás iránti viszonyait a teljes egyenlőség alapjára fektette volna. Ő nem egyedül a polgárt, hanem az egyik vagy másik hitfelekezetnek tagjait is tekinté alattvalóiban s a vallás különfélesége szerint “ a jogot és igazságot is külön mértékkel osztogatá nekik. Bár némi előítéleteket, babonás szokásokat eltiltott s Róma befolyását politikai czélokból korlátozta: de a róm. kath. vallást ő is még egyedül idvezítőnek hitte s uralkodó statusvallásnak nevezte; míg a protestánsoknak a törvényben biztosított szabadság és jogegyenlőség helyett csak némi hiányos s a hatalmasok szeszélyétől függő türelmet engedélyezett. Előszertetéről a róm. kath. vallás iránt elég tanúságot tesznek ama rendeletei is, melyeket a hitváltoztatás tárgyában kibocsátott, s melyek egyszersmind azt is világosságba helyezik, mennyire különböző mértékkel élt a különböző vallásunkkal szemben. A róm. kath. egyházba térést némi formaságok mellett még a kiskorúaknak is megengedte; ellenben az e vallásból kitérők gyermekeit nagykorúságukig a róm. kath. vallásban neveltetni, magukat az áttérőket pedig az áttérés megnehezítése végett valamely kolostorban vagy más alkalmas helyen, a róm. kath. vallás-

ban való hat heti oktatás alá vettetni parancsolá.⁷³ (Horváth Mihály: Magyarország tört. VII., 496. 1.)

S ezekben találhatjuk fel magyarázatát ama rideg, s a jog és igazság, sőt még a szigorúság határain is túllépő keménységnek, melyet II. József Cserey Ilona iránt is a kérelhetlenségig mutatott, s mely alatt annak végre is meg kellett hajolni.

VIII.

Cserey Ilona, mint a türelmi korszak vértanúja.

A maga is beteges szegény anya apró gyermekeit betegen hagyva, december elején, téli zordon időben tette meg a hosszú és nehéz utat Zsibótól Nagyszebenig, s előrehaladt terhes állapotára való tekintetből kint a városban magánháznál szállott meg és ott is akart maradni. Hogy kívánságát elérhesse, erre nézve mindent megtett, a mit tehetett. De bár a „*Krisztus kinszenvedésére*” kérte a Guberniumot, hogy tekintettel terhes és igen nyavalyás állapotára, némi könnyebbségeket engedélyezzen számára, jelesen pedig “a klostrombán lakástól — a melytől való irtózását határozottan kijelentette — mentessék föl s így az oktatás saját szállásán egy pópista és kálvinista kormányzéki biztos előtt történjék: ebben mégis célját el nem érte, s még csak azt sem nyerhette meg, hogy kedves sógornéja Wesselényi Susánna hozzá bocsáttassák. Éppen ily eredménytelen volt Batthyány püspökhöz intézett kérése is. A helv. hitvallásra térése miatt a legfőbb fokig dühös egyházfő nemcsak nem engedélyezte kívánságát, hanem még acsakodva fenyegette, hogy ellene mint apostata ellen kemény eszközöket fog használni, s ha önként nem megy, erőszakkal hurczoltatja a klostromba.

A fenyegetésen megrémült s gyermekei betegsége miatt halálos aggodalmak közt levő szegény nő december 21-én magához a császárhoz fordult s elpanaszolván a Guberniumnál hasztalan fáradozását és a püspök által rettegte-

tését: esedezett, hogy könyörüljön rajta s engedje meg a saját lakásán való tanulást.⁷⁴

Közel egy hónapig kínoztattott már ekképen, míg végre megérkezett Bécsből a válasz. Főkvánsága nem adatott ugyan meg, de a püspök utasított, hogy a klostrombán tartózkodás fogság színét legkevésbé se viselje; neki pedig megengedettett, hogy saját férfit és nőcselédjei legyenek körülötte; férje néha meglátogathassa s terhes voltára való tekintetből olykor-olykor a klostromból kimehessen.

Így aztán az 1783-dik év január első hetében beköltözött az Orsolya-szűzek nagyszebeni zárdájába. Irtózáttal lépett a komor-magány hajlékába, s hogy ottani tartózkodása annál gyötrelmesebb legyen, gondoskodott róla sötét végzete. Itt értesült apjának Cserey Farkasnak december 9-én, s betegen otthon hagyott egyetlen fiának, Ferencinek decz. 21-én történt haláláról.

Képzeltetni iszonyú kedélyállapotát a lelkiileg már eddig is agyongyötört szegény nőnek, ki családjától elszakítva, idegen helyen, iránta a legnagyobb mértékben elfogult s részben gyűlölet és ellenséges indulattal viseltető emberek közt volt kénytelen tölteni a keserves napokat. Apja elköltözött, mielőtt a kölcsönös engesztelődésként fátyolát borították volna a fájó sebeket osztó múltra; gyermekét sírba tették, a nélkül, hogy koporsójára borulhatott volna. Levelei, melyeket méltán fogságnak nevezhető helyzetében ismételve küldött a császárhoz, tanúi martyr-keresztre feszített lelke gyötrelmeinek, melyek közt a köveket is megindító hangon könyörög irgalomért, kegyelemért. „Könyörüljön Felsőged — írja január 7-én — az én már kimutatott engedelmességemre és előhaladt terhességemre való tekintetből s engedje, hogy a klostromon kívül magánházban lakhassam. Elvesztettem egyetlen fiamat, ki távollétem alatt halt meg s mélyen szomorodott szívvel egy klostrombán árestomba téve kell élnem, hol engem a püspök tudta nélkül senki se látogathat meg. Gondolja meg Felsőged, hogy én hat hónapi terhes vagyok és ezen aggasztó állapotomban miképen el-

hetek egy bezárt helyen és hatalma alatt annak a püspöknek, a ki helv. hitvallásra térésem miatt kemény eszközök használásával fenyegetett meg stb.“.⁷⁵

Lelkének kinos gyötrelmeit nevelte a szívtelen bánásmód, s az elkárhozással való folytonos rettegetés, melylyel az oktatásával megbízott barát reá hatni és a róm. kath. egyházba visszatéríteni iparkodott. Batthyány Ignác püspök 1782. december 14-én írt levelében biztosítá ugyan gróf Esterházy Ferencz udvari kancellárt, hogy a báróné oktatását „*a maga felügyelete alatt egy mérsékelt és érett ítéletű emberre bízta*“; de hogy mennyiben volt ezen ember — bizonyos Vízi nevű páter — érdemes a dicséretre, ezt Cserey Ilonának az oktatás alatt férjéhez *németül* írt leveléből lehet látni.

„Vízi — mondja ebben a báróné — nála volt s midőn ő Rózsival és Keresztésinével a beszélő terembe ment, onnat a két nőt kiküldte, mert neki valamit akar mondani. A két nő kimenvén, igen éles kifejezésekkel szólítá fel a megtérésre s egyszersmind figyelmeztette a bárónét: gondolná meg jól maga dolgát, *mivel ha megtalálna halni, akkor nem idvezülhet. de elkárhozik.* A báróné híjába kérte, hogy ne gyötörje őtet, s mivel a fennemlített szolgálónők megint hozzá jöttek, ezeket a pap újra ki akarta küldeni, mit azonban a báróné meg nem engedett; s a pap akkor a székről fölpattanván, durván és haragosan elment. *Nem tudom már tovább* — így végzi a báróné — *ez erőszakot és gorombaságot tűrni.*“⁷⁶

Cserey Ilona — mint azt többször írja — igaz meggyőződésből fogadta el és vallotta az evang. ref. vallást. Új vallása azonban — mint az könnyen érthető — nem törölkötte ki lelkéből vallási neveltetésének és előbbi hitének minden árnyalatát. Ugyanazért, ha a barát pokollal való fenyegetései nem bírták is megtántorítani, de alkalmasak voltak felkölteni lelkében a legkínosabb aggodalmakat, a minek a kolostorból küldött minden leveleiben erős nyomait láthatjuk. Így írja január 13-án a császárhoz

küldött levelében: „Reszketve nézek a halál elé és remegve gondolkodom arra, hogy az ott ér utol, hol nincs saját elfogadott vallásomon való lelkész, a kit hozzám bocsátának, és annak vagyok kitéve, hogy kétségbeesve kell kimúlnom az életből, mert szinte minden vallásom szerinti vigasztalás nélkül vagyok, ámbar teljes meggyőződésből fogadtam el a reform, vallást, abban confirmáltattam, a Jesus parancsa szerint éltem az úrvacsorával, s ebben kívánok élni-halni⁷⁷

De ha Cserey Ilona mint a türelmi korszak vértanúja gyöttrődött a nagyszabeni zárdá falai közt: maga Wesselényi is a feldúlt barlangja körül búslakodó oroszlánként tölté napjait a zsigó gyászudvarban. Fiait egytől-egyig eltemette, magánál is jobban szeretett feleségét zsarnoki önkény és mérget okádó fanatizmus fogságban tartá. Szíve bánattal, lelke keserűséggel volt telve a nagy embernek. Híven tükrözi vissza lelki állapotát azon rövidke levél, melyet felesége panaszos levelének vétele után Nagy Sámuel ágensnek írt Bécsbe:

„Könyörgéseink idáig haszontalanok valának. Nyavalyás s már február végén lebetegedő feleségemet rabságából és a püspök irgalmatlan kezei közül sem a gubernium, sem Ő Felsége magas kegyelme nem akarja kiszabadítani. Én magam is szintén desperatus vagyok. Dolgomat az úrnak már többszörösen megtapasztalt dexteritásába recommendálván, kérem comparáljon énnékem még drága ajándékígéretekkel is alkalmas eszközöket, kiknek patrociniumok által az idezárt levelecske a Felséges császár saját kezébe elérkezessen, hogy kegyelmét mentői hamarabb kinyerhetnének. Periculum est in mora.⁷⁸

Az utóbbi levelek már nem jutottak el a császár kezéhez, a kegyelem elmaradt s az utolsó cseppig ki kellett üríteni a keserű poharat. Ki is ürítették.

Letelvén a pontosan kitöltött hat hét, Wesselényi perczet sem késve, ott termett feleségénél s minden ceremónia nélkül röpitette magával.

Ámde a lelketlenek, a kik puha fészket feldúlták, éppen

nem így akarták kezeik közül kiereszteni a fogoly madarat. Még egyszer s utoljára szerették volna megtépni hitének újonnan nőtt aranyos tollait s gyönyörködni meggyötört lelkének vergődésében. S mert nem tehették: újabb boszszúra gondoltak. A selyp beszédű s vallási rajongásában egész a testsanyargásáig menő Batthyány Ignác püspök följelentéssel fenyegette Wesselényit, a miért az ő engedélye nélkül ragadta ki feleségét a kolostorból, mielőtt az a hat heti oktatásból az exament letette volna.

A följelentés elmaradt.

Cserey Ilona a gubernium előtt adott számot Vízi pater lelki gondozásának eredményéről. Benyújtott végnyilatkozatában kijelentvén, hogy lelke nyugalrát egyedül a helv. hitvallásban találja, annak igazságáról teljesen meg van győződve s azért eltökélt szándéka mindhalálíg ezen idvezítő hitben megmaradni: kérésére a gubernium a püspökkel kiadatta a hat heti oktatás kiállásáról a kívánt és szükséges bizonyítványt; s az egész ügynek ily módon a legfensőbb rendelet értelmében történt befejeztetését február 20-án a császárhoz tett zártudósításában följelentette.

ZÁRSZÓ.

Hat évig tartott a nehéz tusa, melyet id. Wesselényi Miklós — családjának az evangéliomi vallásban megtartásáért — ma is bámulatot érdemlő szilárd elszántsággal, férfias kitartással küzdött, s a mely a nélkül ért véget, hogy győzött vagy legyőzetett volna. A fegyvernek, melyet ő maga adott elleneinek kezébe s később hasztalan erőlködött abból kicsavarni, önkény és fanatizmus által két oldalról újra és újra köszörült élet eltompította a halál és tompítgatta mindaddig, míg egy felvilágosultabb kor szabad szelleme félre nem dobta azt.

De sebekkel, soha be nem gyógyuló sebekkel hagyta oda a küzdött, melyeknek minden kis érintésre megújuló

fájó sajkása nyomon kísérte minden tetteinél a lánglelkű „pátriotát” s ott borongott a hatalmas beszédekben, melyek meny dörögve hangzottak le ajkairól s egy Berzsenyit lelkesítettek arra, hogy megzendítse lantját a nagy hazafi hamvainál.

Az örökké sajkó sebeket ismerte s fájó sajkásukat egész mértékben átérezte a nagynak hasonlóan nagy fia, az ifjabb Wesselényi. Ennek az átörökölt fájdalomnak hangja rezeg ama szomorúan szép sorokban, melyekkel imáadásig tisztelt és szeretett anyjának, a türelmi korszak vértanújának, Cserey Ilonának halálát jelenté. „Vidám ártatlanság s virító szépség lebegtek körulte, midőn az első ifjúság örömeiben házassági frigyre lépett tisztelt emlékü édesatyámmal. Belső meggyőződésből tett egy fontos lépést s türelmetlenség nehezítette azt: a forrón szerető édesanyánál gyermekeit akarták elrabolni; csak rendíthetlen állhatatossága vívhatta ki hitbeli lelki nyugalmit s házi köre csendességét. Hív s munkás társa volt férjének; mint békeangyala szeretet, szelídség hús alkonyába csillapította a lánglelkű férfi hevét, magas érzését rokonsággal táplálta s kölcsönös szeretet, bizalom, becsülés szerencsésé tették életüket. Virító és reményt mosolygó gyermekek enyelegtek a boldog anya körül, midőn a kedvező körülményt az önkény egyszerre balsorssá varázsolván át, szenvedés s gyász lepte be borult léteket stb. (Wesselényi Miklós gyászjelentése anyja, Cserey Ilona haláláról. K. Papp Miklós: Történeti Lapok. II. kötet, 937—8. lap).

Ne csodáljuk, hogy a két Wesselényi, apa és fiú, egyaránt oly engesztelhetlen ostromlója volt az önkényuralomnak és elkeseredett ellensége a róm. kath. klérusnak.

JEGYZETEK.

¹ Deáki F. Pál halotti beszéde Wesselényi Ferencz báró fölött a drági ref. templomban. 1770. ápr. 29.

² Művei: 1. „*A pápista vallásra hajlott Lutheránusok lelkekesméretének kinja**. Hamburg, 1690. Ezt Mayer János után németből akkor fordította, mikor férje Pekri Lőrincz a hatalmas Teleki Mihály által minden javaitól megfosztatva s az őt magát is törbe ejteni akarónak fondorkodását megunva, kibujdosék Erdélyből, s mivel különben Magyarországon elő nem mehet: kénytelenség alatt pápistává lön, a miért grófi titulust adának neki. De mély vallásos érzületű nejét, ki gyermekeit továbbra is szigorúan a ref. vallásban neveié, bánta a fényes méltóságok ára. Határozottan kárhoztatá férjének vallásváltoztatását, melyről tudta jól, hogy azt csak világi előnyökért tette. Annyira ment e miatti keserűségében, hogy az említett művet írta és nyomatta férjének convertitása ellen. Nem is eredmény nélkül, mert midőn II. Rákóczi Ferencz diadalmas zászlóit a haza és vallásos szabadságért föl-emelte: Pekri Lőrincz is e zászlók alá esküdött és a német uralom alatt „kénytelenségből“ fölvett pápista vallást odahagyva, eredeti hitére visszatért. Ekkor Katalin ismét irótollat vön kezébe s örömtől reszkető szívvel írta: 2. „*A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú XII. Liliom** ez. a. megjelent művét, melyet az Amdt János írásából szedett és férjéért való szebeni fogságában annak emlékeztére s a keseredettek vigasztalására kiadott Kolozsvárit, 1705.“ Ezt követte 3. „*Jó illatú füstölő igaz szív*“, szinte Arndt után. Lőcse, 1708.

³ Nyomtatásban megjelentek: 1. „*A kér. ethikának sommás veleje*“. Piktét Benedek után. Kolozsvár, 1752.“ — 2. „*Az ezüst rostélyban fénylő arany alma*“. Kolozsvár, 1776. — 3. 1764-ben újra kinyomatta nagyanyjának „*Jó illatú XII. Liliom*“-át. — 4. Lefordította édes atyjának 1750-ben Szebenben latin nyelven megjelent „*Monita Laterna*“ ez. művét; s úgyszinte 5. Sherlock Vilmosnak „*Védőeszköz a pápaság ellen*“ ez. munkáját. — 6. Saurinnak egy prédikációját.

⁴ Kovács József halotti beszéde Dániel István úrfi fölött. 1773.

⁵ U. az.

⁶ Wesselényi Susánna naplója. .

⁷ Kazinczy F. Erdélyi levelek. 309. 1.

⁸ Kovács J. id. h. b.

⁹ Kazinczy F.: Erdélyi levelek.

¹⁰ U. az.

¹¹ Kovács J. hal. b.

¹² Szathmáry Pap Mihály halotti beszéde Wesselényi Ferencz fölött a hadadi templomban 1770-ben.

¹³ Kovács J. hal. b.

¹⁴ U. az. Dániel István csak rövid ideig kapitánykodhatott, mert Lembergől regimentjével mozgósítván, útközben hólyagos himlőbe esett, kilencz napi szenvedés után 1772. nov. 2-án meghalt és Tizmenitz mezőváros mellett nagy tisztességgel eltemettetett. A következő évben emlékoszlopot állíttatva sírja fölé a kesergő apa.

¹⁵ Kazinczy F. id. m.

¹⁶ Wesselényi Susánna naplója s Kazinczy F. id m.

¹⁷ Kemény Zs. „Tanulmányok“ I. k. „Statusférfiak és Szónokok“.

¹⁸ A Reichenauban — Csehországban — 1779. jan. 18-án kelt bizonyítvány, melyet Filó József ezredes irt alá, világosan mondja, hogy kilencz évi szolgálata alatt *dicséretesen viselte magát*.

¹⁹ Kemény Zs. id. m. Kőváry László még több tévedéssel írja: „id. Wesselényi Miklós ifjú korában dragonyos-százados hazajő és barátjának, Tasnádon lakó Cserey Mihálynak testvérét, Ilonát, a zárdából kilopva nőül veszi“. (Erdély főúri családai). Nagy Iván: „Cserey Farkas leánya Ilona, kit W. M. a zárdából vett el“. (Magyarország családai)

²⁰ Wesselényi Anna szintén Írónő volt; az 1786-ban meghalt W. Mária halálára pedig férje Teleki Ádám irt gyászverseket.

²¹ Maga Wesselényi írja 1780-ban: „Bonam — ut ajunt — fortunam expectante et generis sui emergere incipientis splendorem cum nexu prosapiali relevare satagante“.

²² Cserey Ilona Bécsben született, s neveltetése — bár apja a magyar nemzeti öltözethez annyira ragaszkodott, hogy testén soha más nem volt és azt még az udvari ünnepélyek alkalmával sem lehetett vele letétetni — egészen német volt. Ha értett is valamit magyarul, az csak nagyon fogyatékos lehetett. Ezt következtethetni abból, hogy több évi Erdélyben tartózkodása után is nemcsak a Guberniumhoz, hanem még férjéhez intézett leveleit is német nyelven írta. Nem lehet azonban ezt különösen fölírni neki, mert a német nyelv a tájban már Erdély főúri családaiiban is annyira befészkelte magát, hogy azt a nemzeti megújulás hatalmas szellője évtizedeken át sem volt képes

kiküszöböltni. Gyulay Lajos gr. írja naplójában, hogy „Erdélyben még 1807-ben is *német világ* volt; a legtöbb főúri háznál a német nyelvnek nagy szerep jutott a társalgásban. Rossz példával járt elől gubernátor tiánffy György gróf, a kinek házában magyar szót alig lehetett hallani; iiai-leányai *kacsintva* beszéltek anyanyelvüket.“

²³ Wesselényi maga írja 1780-ban: „Venustatem quoque suam — proh nefas! — illicito et Juvenali meo ardori exponere ne dubitaret. Quis enim talibus resistere insidiis potuisset“.

²¹ Téves, a mit Szilágyi Ferencz mond, hogy „*mátkájának tudva-levő állapota* s abból eredő *gyalázata* rá e lépésében — a reversális aláírásában — nagy befolyást gyakoroltak. (Akad. Ért. 1876. V. köt. 70. 1.). Cserey Ilona ekkor még nem volt *semmiféle állapotban*.

²⁵ A németül fogalmazott reversálist közli Szilágyi F. id. h.

²⁶ „Isten anyjának, a boldogságos szeplőtlen szép szűz Máriának

Loretomi Litániában levő nevezetek rendin folyó dicsérete“. Bécs 1772. 59 aczélmetszettel. . .

²⁷ Id. Wesselényi Miklós - mint huszárkorabeli szép arczképe mutatja — rövidre nyírt haját viselt, s annál fogva nem is volt mit fűrtökbe göndörítettui és rizsporoztatni.

²⁸ Kazinczy F. Erdélyi levelek. 311. 1. K. Papp Miklós: Történeti lapok. I. köt. 22. 1.

²⁹ Az eddigiék — a jelzettekén kívül - azon terjedelmes „Species facti“-ból vannak merítve, melyet 1781-ben maga Wesselényi irt latin nyelven, s a melyben foglaltaknak valódiságát Cserey Ilona sajátkezüleg bizonyítja. (Dunamelléki egyházkerület levéltára. V. köteg).

³⁰ így P. Kendeffy Ádám, a kitűnő hazafi, a sans peur' et reproche férfiú ifjabb korában több botrányos tettet követett el; lovaglás, kocsizás közben a félre nem állókat megkorbácsolta, természetes szilajságát nem tudta fékezni. Jobb lövő és vívó nálánál nem igen volt, a minek gyakori példáit adta mulatságból és komolyan; s mintha kereste volna a kocszódásokat, hogy bajvivási vágyának eleget tegyen, a mi miatt egy időre Kolozsvár területéről hatóságilag ki is volt tiltva. És ma csak tisztelettel említik mindennek a nevét.

³¹ Cserey Farkas 1781-ben kelt panaszló levelét közli Szilágyi Ferencz az id. h.

³² Wesselényi harmadik fia Ádám 1780. ápril 8 án született és szintén Rétyi József keresztelte meg.

³³ Fáy F. levele a dunam, egyházkerület levéltárában. V. köteg.

³⁴ Az erdélyi udvari kancelláriát már I. Leopold szándékozott egyesíteni s utóbb Magyarország rendei sürgetésére Mária Terézia az 1741: XVIII. t -cz.-ben meg is ígérte: de mivel Erdély rendei azt hevesen ellenzik, az egyesítés abbamaradt. II. József azonban mitem gondolvá az erdélyiek részéről támadható panaszokkal, a két kancell-

láriát 1782. augusztus 14-én kelt rendelete által egyesítette, úgy intézkedvén, hogy az egyesített kormányshézék, midőn magyarországi ügyekben rendelkezik magyar, midőn pedig Erdély ügyeit intézi, erdélyi kancellária címét viselje.

³⁰ Dunamelléki Egyház. levéltára. V. köteg.

³⁶ Dunamelléki Egyház. levéltára. V. köteg.

³⁷ Mindkét nyilatkozat a dunam. ref. egyház. levéltárak. V. köteg.

³⁸ VI. Károly 1721. márcz. 23-án kelt intézményében rendelte: „Episcopus post Gubernátoréin nostrum Regium primám sessionem cum omni congrua praerogativa capiat“. Mária Terézia 1748. decz. 27-én megerősítette apja rendeletét.

³⁹ Józsiika Antal ifjabb éveiben jezsuita volt s arra volt kiszemelve, hogy Martonffy József társával — ki később erdélyi püspök lett — missionariusul küldessék Chinába, de eltöröltetvén a szerzet, visszatért a világba s elvette Teleki Ferencz gróf testvérét Józsefát.

⁴⁰ Gr. Mikes Anna, előbb b. Bornemisza Pálné, a férjén, Dániel Istvánon elkövetett méltatlanságokon felindulva, elhagyta vallását s ref. hitre tért, melynek a legbuzgóbb követője lett. Kazinczy írja róla: „Mikes Anna most 80 éves s tíz év óta szemei egészen el vannak sötétülve; nagy lélekkel tűri a csapást, s vigasztalást a vallás tanításából veszi, melyhez annál erősebben ragaszkodik, mivel az, a melynek most tagja, más, mint a melyben neveltetett s elsőb özvegységéig élt. Templomba nem járhatván, házánál tart prédikátort.“ Erdélyi lev. 81. 1.

⁴¹ Bánffy Dénes és felesége Barcsay Ágnesnek minden jobb érzést fellázító ügyét bőven közli Szilágyi Ferencz az Akad. értek, a tört. tudományok köréből. 1876. V. k.

⁴² Wesselényi M. levele a dunamell. egyház. levéltárak. V. köteg.

⁴³ Szilágyi Ferencz: Akadémiai értekezések. 1875.

⁴⁴ Az ítélet másolata a dunam egyház. levéltárakban.

⁴⁵ A gubernium levele ugyanott.

⁴⁶ Zolnay Antal levele dunam, egyház. levéltára. V. köteg.

⁴⁷ Wesselényi M. levele ugyanott

⁴⁸ W. M. levele 1781. január 14. Dunam, egyház. levéltára.

⁴⁹ U. az 1781. febr. 3. — Nemes lelkületének és erősen buzgó református voltának tanúbizonysága, hogy saját nagy bajai mellett nem mulasztja el vele együtt vallásukért üldözött és szenvedő hitfeleinek is pártjára kelni. így írja ugyanezen levelének utóiratában: „Nem hallgathatom el mind ex Christiano zelo, mind a magam circumstantiáira nézve, hogy ne említsem a szegény Szathmár városbeli részünkön való czéhbéli mesterembereknek most a közelebb múlt karácsony innepe előtt való poenitentiális héten történt fátumokat. Az eleit nem repetálok, mert azt az úr régen tudja, kezén forogván a dolog, hogy még 1777-ben minémű Rescriptum ment vala reájuk a misék gyakorlásáért,

és hogy ob renitentiam commissio delegáltak a vármegyéről ellenük, hogy inquiráljanak in renitentes és poenázza őket. Quiquid idest, az eddig a fennirt időig mind munkában volt és most üttötte ki magát. Többet 200 gazdaembereknél a kemény télnek idején egy nagy boronás magazinba berekesztvén ott hállatták: másnap inquiráltak várm. captionibus et artibus, régi Privilegiumokat mesterségesen kezekből kicsalták, eltartották és kényszerítették új privilegium szerzésére, mely sine praejudicio Religionis meg nem eshetnék; a kik nem frequentáltak misét, 20—20 Rhftokat rántottak rajta; már 4000 Rhftokat gyűjtöttek azon mulctából. Némelyeket pedig vasra vertek, kötözve a károlyi tömlöczbe küldettek, s ma is raboskodtatják némely részt. Az instantia praecludáltattott tőlök, se írásaik, se követjeik által nem penetrálhatnak Bécsbe. Azért mint bizonyost írom. (A mit a szathmári ref. vallású *mesterembereknek* A misékre és processiókra nem járás miatt szenvedett üldöztetésekről mond a nemes báró, az csak parányi részlete annak a százszoros maczeráltatásnak, a mit 1777 - 1781-ig kiállottak. A kit az egész ügy érdekel, 2 - 80. szám alatt 79 okmányt s köztük számos kihallgatási jegyzőkönyvet találhat a dunam, egyház. levéltárában az Sz. jegyű kötegben).

⁵⁰ Wesselényi levele 1781. márczius 30-án a dunain. egyház. levéltárában.

⁵¹ Fay F. levele Wesselényihez a dunam, egyház. levéltárában.

V. köteg.

⁵² A Gubernium levele ugyanott.

⁵³ Cserey Ilona német nyelvű levele ugyanott.

⁵⁴ Wesselényi M. latin levele ugyanott.

⁵⁵ Gubernium rendelete 1781. ápr. 19 Dunam, egyház. Itár.

⁵⁶ U. az 1781. máj. 15. Ugyanott.

⁵⁷ Zolnay Antal levele ugyanott. .

⁵⁸ A kir. tábla levele ugyanott.

⁵⁹ Maximé spatio circiter 40 annorum catholicam fidem amplexi sunt, tanta quidem frequentia, ut *practer familiám baronum Wesselényi integram Calvinianam*, vix alia in Transylvania reperitur, ex qua Catholicae religioni addicti non essent.

⁶⁰ Verestói György halotti- beszéde Wesselényi Ferencz báró fölött, melyet kibeszélt a drágy ref. templomban 1771. ápr. 29.

⁶¹ Ezt a fontos államügyet a Gubernium 1782. jan. 3-án fel is jelentette a felséges udvarnak. .

⁶² A nevezett táblabíráknak hivatalos bizonyítványából.

⁶³ Cserey Ilona valóban mind halálig buzgó hive maradt az ev. ref. vallásnak, s egyetlen fiát is erős kálvinistának nevelte. Kazinczy beszéli erdélyi leveleiben a következő érdekes esetet: „Képzeld, az ifjú Wesselényi Miklós báró 14 esztendő korában egy-maga által

készített prédikációt elmonda a zsibói templomban. Anyja jelen volt s úgy sírt; de az öreg pap is sírt megszűnés nélkül; emberei pedig a templom előtt össze meg összecsókolák ő nagyságát, a méltóságos tisztelendő úrfit“. K. Papp Miklós: Történeti lapok. L, 36.

⁶⁴ Szilágyi Fér. ért. id. h. közli Cserey Ilona levelét.

⁶⁵ Ugyanaz ugyanott Cserey Farkasét.

⁶⁶ Kazinczy F. id. m.

⁶⁷ Wesselényi perbefogása csak 1784-ben történt meg.

⁶⁸ Lásd egész körülményességgel Akad. értekezések. 1876. V. k.

⁶⁹ Dunamell. egyház. levéltára.

⁷⁰ Dunam, egyház. levéltára.

⁷¹ Ugyanott.

⁷² A dunamelléki ref. egyház. levéltárában számtalan okmány van, melyben a hat heti oktatás alá kényszerítették, kivált nők keservesen panaszozzák, hogy az üdvözítő egyház tanainak elkésett beléjük oltása helyett minő erőszakkal, kikeresett kínzásokkal iparkodtak megtörni akaratukat, és a róm. kath. egyházban megmaradásra kényszeríteni.

⁷³ Cs. I. német levele a dunam, egyház. levéltárában.

⁷⁴ Cs. I. német levele ugyanott.

⁷⁵ Akad. ért. 1856. VII. k.

⁷⁶ Dunam, egyház. levéltára.

⁷⁷ A klostromból kiszabadulás után pár hétre 1783. márcz. 2-án született *Susánna* lányuk.